

**BİR DEVRİN AYNASI
ABAY KUNANBAY
VE
KARA SÖZLER**

Doç. Dr. Ekrem AYAN

ANKARA-2017

İnceleme Araştırma Dizisi
Yayın No: 48

Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler
Baskı Tarihi: Aralık 2017

Yazar
Doç. Dr. Ekrem Ayan

Editör
Prof. Dr. Abdulvahap Kara

Yayın Koordinatörü
Halil Ulusoy

Redaksiyon
Dr. Bülent Kaya

ISBN: 978-9944-237-61-1

Ayan, Ekrem
Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler/ yazar: Ekrem Ayan. – Ankara:
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017
190 s. ; 16x24 cm. – (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
inceleme-araştırma dizisi; yayın no: 48)

© Ahmet Yesevi Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanlığı
Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA
Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29
www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kıtapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi
Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

Yapım
Uluslararası Piri Reis Kültür Ajansı
Tasarım ve Uygulama: Yeter Baysal
Adres: Kazım Özalp Mah. Rabat Sok. No: 27/2
GOP, Çankaya/Ankara
Telefon: 0 312 446 21 56
Genel Ağ: www.pirireisajans.com
e-posta: info@pirireisajans.com
Baskı: İmak Ofset Basım Yayın

Büyük Kazak şair ve düşünürü Abay'ın
doğumunun 170. yılına armağan ediyorum.

Ekrem Ayan

İÇİNDEKİLER

TAKRİZ	1
TAKDİM	3
ÖNSÖZ	7
HAYATI	9
AİLESİ	13
ESERLERİ	17
ABAY DÖNEMİ	21
ABAY'IN KAZAK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ	27
NURSULTAN NAZARBAYEV'İN ABAY	
HAKKINDAKİ SÖZÜ	29
KARA SÖZLER	45
KARA SÖZLERDE TEMA	47
Hayatın Anlamı	47
Kazak Halkı	50
Din ve Ahlak	53
Eğitim	57
Dostluk ve Sevgi	59
Bilim	61
ÇEVİRİ KARA SÖZLER	63
1. Söz	63
2. Söz	64
3. Söz	65
4. Söz	67
5. Söz	68
6. Söz	69
7. Söz	69
8. Söz	70
9. Söz	71
10. Söz	72
11. Söz	73
12. Söz	74
13. Söz	75
14. Söz	75
15. Söz	76

16. Söz	•	77
17. Söz	•	77
18. Söz	•	79
19. Söz	•	79
20. Söz	•	79
21. Söz	•	80
22. Söz	•	81
23. Söz	•	82
24. Söz	•	83
25. Söz	•	83
26. Söz	•	84
27. Söz	•	85
28. Söz	•	88
29. Söz	•	88
30. Söz	•	89
31. Söz	•	90
32. Söz	•	90
33. Söz	•	91
34. Söz	•	92
35. Söz	•	93
36. Söz	•	94
37. Söz	•	95
38. Söz	•	97
39. Söz	•	108
40. Söz	•	109
41. Söz	•	110
42. Söz	•	111
43. Söz	•	112
44. Söz	•	114
45. Söz	•	115
KAZAKÇA METİNLER	•	117
Abay Tuwralı (Nursultan Nazarbayev)	•	117
Qara Sözder	•	133
KAYNAKÇA	•	183

TAKRİZ

XIX. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılan Abay Kunanbay modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcisidir. Hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir kişi olmuştur. Üslûp ve konu bakımından pek çok yenilik getiren Abay'ın eserleri Kazak edebiyatının klasikleri arasına girmiştir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazar ve şairin eserleri yasaklandığı halde Abay yasaklamanın dışında tutulmuş, bu sayede XX. yüzyıl Kazak edebiyatında önemli bir yere sahip olarak hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir.

Abay'ın eserleri şiir, nesir ve başta Rusça olmak üzere diğer dillerden yaptığı çeviriler olarak üç grupta toplanabilir. Her şeyden önce sözlü halk edebiyatının yazılı hale geçmesinde önemli bir rol üstlenmiş, şiirlerini bir kitap halinde toplamamışsa da yazıya döktüğü için bunlar günümüze kadar ulaşmıştır. Abay'ın şiirleri “ölen” (şiir) ve manzum hikâye türünde yazdığı eserlerden oluşur. Modern şiir türlerinde eser vermemekle birlikte geleneksel Kazak şiirine biçim ve içerik yönünden yenilikler getirmiştir. Abay'ın şiirlerinin dili sade ve etkilidir. Kazakça'nın zenginliğinin farkında olarak yabancı kelimeler kullanmaktan özellikle kaçınmıştır. Şiirlerinde Kazak halkını, kültürünü, gelenek ve göreneklerini anlatmış, Kazak toplumunda gördüğü eksiklikleri ve yanlışlıkları eleştirmiştir. Kadının hor görülmesi, başlık parası, tembellik ve eğitimsizlik gibi konulardaki eleştirileri Kazaklar'ın değişiminde ve çağdaşlaşmasında önemli rol oynamıştır. Abay'ın fikirleri ve eleştirileri kendisinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiştir.

Kazak halkı için millî bir simge haline gelen Abay'la ilgili çalışmalar Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra da yoğun biçimde

devam etmiştir. Özellikle doğumunun 150. yıl dönümü münasebetiyle UNESCO'nun 1995 yılını Abay yılı olarak ilân etmesi hem Kazakistan'da hem Türkiye'de Abay hakkındaki çalışmalara hız kazandırmıştır.

Bu eserde Abay'ın Kara Sözleri tematik olarak din ve ahlak, eğitim, dostluk ve sevgi, bilim, hayatın anlamı ve Kazak halkı başlıklar altında incelenmiştir. “Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler” başlıklı kitabın hazırlanmasında emeği geçen Doç. Dr. Ekrem Ayan'a üniversitem ve şahsım adına en kalbî şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Musa Yıldız
Mütevelli Heyet Başkanı

TAKDİM

Ünlü yazar Cengiz Aytmatov'un Goethe ve Tolstoylar ile kıyasladığı Abay (İbrahim) Kunanbay, kendi halkını olumlu ve olumsuz tüm yönleriyle eserlerine yansıtabilen ender şair ve yazarlardan biridir. Özellikle Kazak edebiyatında yeni bir çığır açmasıyla tanınan Abay sadece Kazak kültürüne değil, aynı zamanda dünya kültürüne mal olmuş bir şahsiyettir. Bu sebeple, 1995 yılı UNESCO tarafından bütün dünyada "Abay Yılı" olarak ilan edilmiştir. Bu etkinlikler dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye'de de kutlanmıştır.

Türkiye'deki Abay Yılı kutlamaları çerçevesinde, İstanbul'un Kazakların yoğunlukta yaşadığı ilçelerden biri olan Zeytinburnu'nda bir caddeye onun adı verilmiştir. Daha sonra bu cadde de inşa edilen ilçenin güzide okullarından birine, bu satırların yazarının önerisiyle, Abay Kazlıçesme İlköğretim Okulu olarak onun adı verilmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 21 Mayıs 2003 tarihinde, Zeytinburnu'na şeref vererek, bu okulun açılış törenine bizzat katılarak açılış kurdelasını kesmişlerdir. Bu da bize Abay isminin Kazak Türklerinde ne derece saygın bir yere sahip olduğunu gösterse gerek.

2015 senesinin Abay'ın doğumunun 170. yılı olması sebebiyle, Kazakistan'da ve Türkiye'de Kazakistan Büyükelçisi Sayın Janseyit Tüymbayev'in girişimiyle çeşitli anma etkinlikleri ve bilimsel toplantılar düzenlenmiştir. Elinizde tuttuğunuz bu kitap da yazarı tarafından Abay'ın 170. yılına armağan edilmektedir.

Kazak yazılı edebiyatının kurucusu Abay'ın geride bıraktığı kültürel mirası yazdığı şiirleri, Rus şair ve yazarlarından yaptığı çeviriler ve nersir yazılarından oluşmaktadır. Bunlar, matbu eser olarak, halk arasında ağızdan ağıza yayılarak veya birbirinden kopya edilen elyazmaları olarak üç şekilde kayıtlara geçmiştir. Abay'ın şiirleri toplu olarak ilk defa,

ölümünden beş yıl sonra, 1909'da kitap olarak yayınlandı. Daha sonra bu kitap, bulunan başka şiirleriyle ikmal edilmek suretiyle, tekrar tekrar basılarak günümüze kadar gelmiştir.

Abay'ın tüm eserleri iki ciltte toplanmıştır. Birinci ciltte onun manzum yazılarıyla çevirileri, ikinci ciltte ise bu kitabın da konusun teşkil eden "Kara Sözler" adını taşıyan felsefi yazılarını ihtiva eden nesir yazıları yer almaktadır.

"Kara Sözler'de Abay Kazak toplumunda gördüğü önemli sorunlara ve olumsuzluklara dikkat çekmekte ve acımasız bir şekilde eleştirmektedir. Bazı eleştiriler gerçekten de çok serttir. Bu açıdan ele aldığımızda Abay realisttir. Ancak bu eleştirilere konu olan olumsuzluklar, bizim düşüncemize göre, sadece Kazak toplumuna has olmayıp, tüm Müslüman Türk topluluklarında rastlanan olgulardır.

Mesela, Abay üçüncü sözünde "*Kazakların birbirine düşman olmasının, birisinin isteğine bir başkasının destek olmamasının, doğru sözünün az olmasının, makam mevkiye düşkün olmasının, tembel olmasının sebebi nedir?*" diye sormaktadır.

Onaltıncı sözünde ise, "*Kazaklar yapmış oldukları ibadetlerini Allah kabul eder mi, etmez mi diye bir kaygı duymaz. Sadece herkesin yaptığını biz de yaptım, yatıp kalkıp onlar gibi namaz kılsak, bu bize yeter diye düşünür... Dilini alıştırarak ve dinini iyi öğrenmek için düşünmeye ve öğrenmeye gayret göstermez*" demektedir.

Bu sözlerin başındaki Kazaklar kelimesini, herhangi bir Müslüman Türk halklarından birinin ismi ile değiştirsek kimse yadırgamaz. Demek ki, Abay'ın ortaya koyduğu sorunlar günümüzdeki tüm Türk ve hatta Müslüman toplumlarının da ortak sorunlarıdır. Abay aslında Kazak toplumunun örneğinde, tüm Müslüman toplumlarının geri kalmışlıklarının sebeplerine ve toplumsal hastalıklarına vurgu yapmakta ve bunlardan kurtulmanın çarelerini göstermektedir.

Abay'ın bir anlamda felsefesi sayılabilecek bu görüşlerini ihtiva eden "Kara Sözler" isimli eseri daha önce de Türkçeye çevrilmişti. 1995'te Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar, 2014'de ise Zafer Kibar tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlandı. Ancak, Zeyneş İsmail ve Ali Abbas çevirisinde Kara Sözler'in tamamı alınmamıştır. Abay'ın diğer eserindeki şiirlerinin de yer aldığı bu çeviride 45 başlıktan oluşan Kara Sözler'in içinden seçme yapılarak yarıya yakınını, yani 21 sözü Türkçeye aktarmıştır. Zafer Kibar ise çeviride farklı bir yöntem izleyerek Abay'ın yazı üslubunu muhafaza etmemiş, devrik cümlelerle şiirsel bir hava vermek

istemiştir. Bu, çeviriye estetik güzellik katmakla birlikte, anlamayı zorlaştırmaktadır.

Ekrem Ayan'ın, yaptığı bu çeviri çalışmasında ise eserin üslubuna sadık kalarak birebir çeviri yapmaya özen gösterdiği görülmektedir. Aslında Abay'ın Kara Sözleri'ni çevirmek kolay bir iş de değildir. Çünkü dili ağır olan ve söz sanatının inceliklerini büyük bir maharetle kullanarak az sözle çok mana verebilen Abay'ın Kara Sözleri aynı zamanda felsefi ve dini konulara da hâkim olmayı gerektirmektedir. Tüm zorluklarına rağmen Ayan'ın başarılı bir çeviriye imza attığı görülmektedir.

Kazak kültür ve edebiyatının temel taşlarından Abay'ın Türkiye'de anlaşılmasına büyük katkı sağlayacağına inandığımız bu çalışmadan dolayı Ekrem Ayan'ı kutluyorum. Ayrıca, doğumunun 170. yılında Abay'ı anma etkinliklerine önemli ve anlamlı bir katkı yaptığı için de kendisine teşekkür ediyorum.

Bu kitabı, Abay'ın hayat felsefesini anlamak isteyen her okuyucunun ve özellikle üniversitelerin Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğrencilerinin ilgiyle okuyacaklarına ve istifade edeceklerine inanıyorum.

Prof. Dr. Abdulvahap KARA

Ö N S Ö Z

Abay, Kara Sözlerinde nasihatler, kıssalar ve özdeyişlerle felsefi düşüncelerini ifade etmiştir. Bu düşünceleri kendinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiş ve onlara rehber olmuştur.

1995 yılı Abay'ın doğumunun 150. yılı münasebetiyle UNESCO tarafından "Abay Yılı" olarak ilan edilmiştir. Bu vesileyle hem Kazakistan'da hem de Türkiye'de Abay ile ilgili çalışmalara ağırlık verilmiştir. Günümüzde ise 2015 yılı Abay'ın doğumunun 170. yılı Kazakistan'da bilimsel ve kültürel faaliyetlerle kutlanmaktadır. Biz de bu çalışmayı Abay'ın doğumunun 170. yılına armağan edip Türkiye'de kutlamaktayız. Abay, Kazak kültürünün dolayısıyla Türk kültürünün tükenmez hazinelerinden birisidir.

Abay'ın şiirleri ve nesirleri hakkında Türkiye'de kitap bütünlüğünde yapılan ilk çalışma Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar'ın birlikte hazırladığı "Abay'ın Eserlerinden Seçmeler" (1995) adlı eserdir. Bu eserde Abay'ın şiirleri ve nesir yazıları olan Kara Sözlerden seçmeler yer almaktadır. Seçilen örnekler kiril ve latin harfleriyle verilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmıştır. Abay üzerine yapılan diğer bir çalışma ise Zafer Kibar tarafından hazırlanan "Abay Kunanbayev-Nasihatler" adlı eserdir. Bu eserde Abay'ın Kara Sözleri kiril alfabesiyle verilip Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Elinizdeki bu çalışma ise Türkiye'de Abay üzerine yapılmış üçüncü eserdir. Bu eserde Abay'ın Kara Sözleri tematik olarak din ve ahlak, eğitim, dostluk ve sevgi, bilim, hayatın anlamı ve Kazak halkı başlıklar altında incelenmiştir. Kazakistan Cumhuriyetinin latin alfabesine geçmeye hazırlandığı bu döneme destek olması amacıyla orijinal metinler latin alfabesiyle verilmiştir. Kara Sözler felsefi yönü yoğun bir eser olduğundan Türkiye Türkçesine aktarım yapılırken daha iyi anlaşılabilmesi için serbest bir çeviri yapılmıştır.

Bu çalışmada emeği geçen kurum ve kişilere teşekkür etmek isterim. Kazak dili ve edebiyatı üzerine çalışma imkânı ve desteği veren hocalarım Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR ve Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a, kıymetli zamanını ayırıp çalışmayı gözden geçirip editörlüğünü üstlenen, gerekli düzeltmeleri yapan ve takdim yazısı yazan Prof. Dr. Abdulvahap KARA'ya, eserin hazırlanması sırasında kızım ve oğlumun ihtiyaç duyduğu ilgiyi çoğu zaman tek başına karşılayan eşim Fatma AYAN'a, kitabın yayınlanmasında desteklerinden dolayı Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Musa YILDIZ'a teşekkür ediyorum.

Doç. Dr. Ekrem AYAN

HAYATI

Şair, yazar, filozof, eğitimci ve Kazak edebiyatının modern, realist ve yenilikçi yüzü Abay Kunanbay'ın soyu Orta cüz Tobıktı'daki Arğın boyundaki Oljay Batır'dan gelmektedir. Oljay Batır'dan Aydos, Kaydos, Jigitek adlı üç nesli doğmuş ve bunların her biri daha sonra bir boy olarak devam etmiştir. Aydos'un Aypara adlı hanımından Irgızbay, Kötibak, Topay, Torğay adında dört oğlu olur. Bunların içinden Irgızbay babasının yöneticilik görevini devam ettirir. Irgızbay'ın Ürker, Mırzatay, Jortar, Öskembay adlı çocukları olur. Bunlar içinden Öskembay, geçim ehli ve idarecilikte adil birisi olarak nam salmıştır. Bu nedenle halk arasında "haklıysan Öskembay'a, haksızsın Eralı'ya git" diye bir söz yayılmıştır. Öskembay'ın ilk hanımı Zere'den Kuttımuhambet, Kunanbay, Taybala adlı üç çocuğu olur. Kuttımuhambet gençken vefat eder. Zere'den sonra dört hanımı daha olan Öskembay'ın dokuz oğlu daha olur.¹ Abay 1845 yılının Ağustos² ayında Doğu Kazakistan bölgesinde Semey'e bağlı Şıngıstav yakınlarındaki Kaskabulak'ta dünyaya gelmiştir. Abay'ın büyük dedesi Irgızbay, dedesi Öskembay ve babası Kunanbay kendi dönemlerinin meşhur kişileri ve Tobıktı halkının yöneticileri olmuştur. Babası Kunanbay, ata babalarından daha uzun süre idarecilik yapmıştır.³ Kunanbay'ın babası Öskembay'dan itibaren başlayan yöneticilik onun nesli tarafından 150 yıl boyunca devam etmiş ve Sovyet hükümetinin yönetime el koymasıyla birlikte sona ermiştir. Kunanbay önce Şağın köyünü sonra Tobıktı ilçesini idare etmiştir. Yöneticilikte daha da yükselen Ku-

1 Abay Ensiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 47-48.

2 Doğum tarihinin ağustos ayı içerisinde olduğu birçok kaynakta ortaktır. Ancak ağustos ayının kaçında doğduğu ile ilgili olarak farklı veriler vardır.

3 Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä.; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sımbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010, s. 120.

nanbay bölge yöneticisi seviyesine gelip bölgenin en önemli ve tanınmış yöneticilerinden biri olmuştur.⁴ Kunanbay'ın dört hanımı olmuş ve ilk hanımı Ayböbek'ten Kudayberdi, ikinci hanımı Uljan'dan Tenirberdi, İbrahim (Abay⁵), Iskak, Ospan, üçüncü hanımı Aygız'dan Halilülulla, Ismagul, Kemşat doğmuştur. Dördüncü hanımı Nurğanım'dan çocuğu olmamıştır. Kunanbay 40 yaşındayken Abay doğmuş ve babasının adil ve dirayetli yöneticiliğini görerek büyümüştür.⁶ Bütün çocuklarına karşı sert davranan babası Kunanbay, Abay'ın akranlarından üstün olduğunu görmüş ve onu kendi yanına alıp kadılık ve idarecilik işlerine alıştırmaya başlamıştır. Başlangıçta babasına işlerinde yardımcı olan Abay, büyüdükçe toplantılara ve davalara da katıldı. Böyle bir ortamda yetişen Abay, erkenden olgun düşünceye ve yönetim bilgisine sahip olmaya başladı.⁷

Abay aile içinde almış olduğu terbiyenin kaynağı, yumuşak huylu ve merhametli annesi Uljan ile ninesi Zere'dir. Gençliğinden beri şiir ve hikâyeye merak salan Abay, ninesi ve annesinin anlattığı hikâye ve masalları büyük bir hevesle dinlerdi. Kardeşlerinin içerisinde Abay, kabiliyeti, akıl ve feraseti yönüyle babasının dikkatini çekmiş ve onu kendi yerine hazırlamıştır.⁸

Okuma yaşına gelen Abay, köy mollasında ve kendi evinde okuma yazmayı öğrenir. Buna ilaveten halk arasındaki hatiplerin maharetli dilleri, kinayeli hikâyeleri, akınların, destancıların ve hikâye anlatıcılarının sözleri Abay'ın çocukluk döneminde sanatsal hislerinin ve bu geleneklere olan merakının temelini oluşturmuştur. Sekiz yaşına gelen Abay, zekâsı ve maharetiyle babası Kunanbay'ın dikkatini çekmiş ve Kunanbay, oğlu Abay'ın kendi yolunu, geleneğini devam ettirebilecek yeteneğe sahip olduğuna kanaat getirerek onu Semey'e götürerek Molla Gabduljappar'a teslim eder. İki yıl kadar bu mollada okuyan Abay, İslam dininin kaidelerini öğrenmiştir. On yaşına gelen Abay, mescit yanındaki

4 Abay Ensiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 371.

5 Abay ismi, annesi Uljan'ın oğlunu severken söylediği "abayım, abayjanım" şeklindeki sevgi ifadesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonra İbrahim ismi yerine Abay ismi yayılmış ve bu da şairin mahlası olmuştur. (Bkz. Aşa, E.; İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebî Çehresi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, s. 48)

6 Abay Ensiklopediya, age., s. 371.

7 Kunanbay, A.; Nasihatler (Kara Sözler), Çev.; Zefer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014, s. 12.

8 Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä.; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sımbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010, s. 120.

medresenin hocası Ahmetriza'da eğitimine devam eder. Mollaların eğitiminden geçen Abay, kendi gayretiyle Orta Asya, Tacik ve Fars halklarının büyük şairleri Nevaî, Nizamî, Firdevsi'nin eserleriyle tanışır. Bu eserler insanlık düşüncesinin gerçekçi motifleriyle Abay düşünce yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur.⁹ Abay, medreseler boyunca dinî bilgisini geliştirmekle kalmamış Arap, Fars ve Türk dillerini öğrenmiş ve doğu klasiklerini okumuştur. Böylece Müslümanlığı okuyarak özgür bir şekilde öğrenip geliştiren Abay, artık Rus dilini de öğrenmeye niyet etmiştir. Bu niyetini de medrese eğitiminin son yılını Semey'deki "Prihodskaya Şkol" (Manastır Mektebi)'a giderek göstermiştir. Burada üç ay Rusça öğrenmiş ve Rus dilindeki eserleri de okuyarak Rusçasını iyice geliştirmiştir. O dönem şartlarına bakıldığında bozkır yaşamı için bu çok ileri bir eğitim seviyesidir. Bu nedenle babası Kunanbay, Abay'ın eğitimini on üç yaşındayken tamamlatıp gelecekte yönetici olabilmesi için idarecilik işlerine yönlendirdi. Yanında gezdirip halk arasındaki davalara, tartışmalara tanık olmasını sağladı. Tanınmış hatiplerin sözlerini dinletti, onların sanatsal sözlerini ve söz kabiliyetlerini Abay'a tecrübe ettirip gönlüne işletti. Böylece Abay'ın manevi ve sanatsal dünyasının gelişmesine imkân sağladı.¹⁰

Abay'ın eserlerinin temel kaynağı milli kültürdür, özellikle içinde doğup büyüdüğü Kazak sözlü edebiyatıdır. Köklü bir geçmişe sahip halk edebiyatında akınlar ve ozanların ruhundaki inceliği, coşkuyu ve bilgeliği kendi kodlarına da almıştır.¹¹ Rus dilini öğrenen Abay, geniş dünyanın eşliğini kendine açıp zengin hazinelerine ulaşmış gibi oldu. Kitap okumak için sürekli kütüphaneye giden Abay, orada tanıştığı kişilerle sohbet edip gönül ve zihin dünyasını aydınlattı. Bozkır halkından bir çocuğun kütüphaneye gelip kitap okuması, o dönemlerde rastlanan bir şey değildi. Bu yüzden bazı okuyucular, güngörmüş ihtiyarlar, fikir adamları Abay'la sohbet edip ona değer vermişler. Böylece kütüphanede herkesin görmesine izin verilmeyen kitapları, el yazmaları hatta kendilerine ait kitapları Abay'ın okuması için imkân sağladılar.¹² Abay'ın bilhassa gençlik yıllarında tanıştığı bazı Rus aydınları vasıtasıyla Rus edebiyatını ve dolayısıyla da Avrupa edebiyatını takip ettiği anlaşılmaktadır. Onun Rus klasiklerinden Tolstoy, Puşkin, Lermontov, Saltıkov,

9 Süyınşalıyev, H.; 19. Ğasırdadı Qazaq Ğdebiyeti, Mektep, Almatı 1986, s. 191.

10 Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ğ.; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ğdebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sımbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010, s. 121.

11 Aşa, E.; İbrahim Abay Kunanayoğlu'nun Edebi Çehresi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997, s. 55.

12 Süyınşalıyev, H.; Qazaq Ğdebiyetiniñ Tariyhı, Sanat, Almatı 1997, s. 869-870.

Şcedrin ve Nekrasov'u; ayrıca Avrupalılardan da Goethe, Byron, Spencer, Spinoza, Darwin, vb. gibi yazarları severek okuduğu bilinmektedir.¹³

Abay, Rus klasiklerini okuyarak hayatın, toplumsal değerlerin sırrını başka bir yönüyle de anlamaya başlar. Daha önceleri iyilik ve kötülük, zenginlik ve fakirlik gibi durumların tamamının Allah'tan olduğunu mollalardan dinleyen Abay, artık hayat hakkında, ondaki toplumsal dengesizlik hakkında akla uygun, hayata yakışır fikirler sahibi olmaya başladı. Zenginlik ve fakirlikte, iyilik ve kötülükte insanların düşünce yapılarının da çok önemli olduğunu anladı. Abay'ın ihlası, gayreti ve isteği o zamanlardaki ilerici düşünceleri, eğitim ve hümanizm anlayışı geliştirdi ve değiştirdi.¹⁴ Abay, Rus klasiklerini okumakla kalmayıp bunlardan bazılarını Kazak diline de aktarmıştır. Böylece sadece kendinin değil halkının da gelişmiş medeniyetlerle tanışmasını sağlamıştır.¹⁵ Abay sadece Rus klasiklerinden çeviri yapmıştır. Bayron, Goethe gibi Avrupalı şairlerin şiirlerini de Lermantov'un Rusçaya yaptığı çeviriler üzerinden Kazak diline çevirmiştir. Abay, Krilov'dan bir grup fabl, Puşkin'in "Evgeniy Onegin"inden bölümler ve Lermantov'dan çeviriler yapmıştır. Bunun yanında Bunin'den sadece bir şiir çevirisi yapmıştır. Son dönem araştırmacılarından bazıları Abay'ın, A. Mistkeyevič'in az da olsa bazı şiirlerine anlam bakımında yakın olan şiirlerinin olduğu görüşünü dile getirmiştir. Abay'ın eserleri içinde çevirilerin sayısı 40 kadardır.¹⁶

1845 yılı doğan Abay, 1904 tavşan yılında 59 yaşındayken vefat etmiştir.¹⁷

13 Öner, M.; "Abay Kunanbayulu ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, Ankara, Bahar-1996, S: 1, s. 90.

14 Süyünşaliyev, H.; 19. Ğasırdığı Qazaq Ğdebiyeti, Mektep, Almatı 1986, s. 192.

15 Qazaq Prozası, Hrestomatiya II, 19-20. Ğasırlar, Ğılım, Almatı 2001, s. 158.

16 Ğvezov, M. O.; Abay Qunanbayev, Ğılım, Almatı 1967, s. 184-185.

17 Bökeyhanov, Ğ.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 12.

AİLESİ

Kunanbay Öskenbayulu (1804-1886). Abay'ın babasıdır. Halk önderi ve idarecidir. Babası İrgızbay, Tobıktı halkının yöneten tanınmış kişilerdendir. Bu yönetim Rus hükümetinin el koymasına kadar (150 yıl boyunca) Abay'ın büyük dedelerince sürdürülmüştür. Rus hükümetinden sonra da yönetimi devam ettirmiştir. Kunanbay önce Şağın köyünü yönetmiş sonra yönetimde yükselerek Tobıktı halkını yönetmiştir.¹⁸ Kazak boyları arasında önemli bir yeri olan Kunanbay, sultan neslinden olmadığı halde diğer Kazak boyları tarafından "sultan" seçilmiştir.¹⁹ Sovyet dönemine ait kaynak kitaplarda kötü, merhametsiz, gerici, kaba ve cahil bir insan olarak tanıtilen Abay'ın babası Kunanbay, hacıdır ve devrin hatırı sayılır ileri gelen beylerindedir. Abay, oğlu Abdirahman'ın ölümünden dolayı yazdığı bir mersiyesinde babası Kunanbay hakkında şunları söylemektedir: "Fakir fukarayı koruyup kollayan, haksızlığa asla tahammül etmeyen, adil, zekâtını düzenli bir şekilde fakirlere dağıtan, Mekke'de vakıf için ev inşa eden merhametli bir kimsedir". Şiirin sonunda Abay, babası için "Cennette tatsın şerbeti" diye dua etmiştir.²⁰

Uljan (1817-1887). Abay'ın annesidir. Orta cüzdeki Karakesek'tendir. Çok sabırlı ve yumuşak huylu, söz üstadı ve akli başında bir kadındır. Abay annesinin bu özelliklerini çocukluk yaşlarından itibaren kendine de örnek almıştır. M. Avezov'un Abay Yolu romanında görünüşü ve tavırları çok iyi şekilde tasvir edilmiştir.²¹

18 Abay Ensiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 370.

19 Aşa, E.; İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebî Çehresi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, s. 47.

20 İbragim, D.; "Klasik Kazak Şairi Abay Kunanbay", İslamî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012, s. 455.

21 Abay Ensiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 572.

Dilde Alşınbaykızı (1843-1924). Abay'ın eşidir. Abay evlendiğinde 15, Dilde ise 17 yaşındaydı. Abay'ın Dilde'den Akılbay, Akımbay, Abdirahman, Mağaviya, Külbadan, Rayhan adlı çocukları olmuştur. 1860-1923 yılları arasında Akşokı'da yaşadı. Ancak Sovyet hükümetinin uygulamalarının aşırıya kaçtığı dönemde Akşokı'dan göç etmek zorunda kalmış ve mallarının bir kısmını geride bırakmıştır.²²

Akılbay Abayulu (1861-1904). Abay'ın ilk çocuğudur. Kunanbay'ın son hanımı Nurğanım, çocuğu olmadığı için Akılbay'ı kendi çocuğu gibi büyüttü. 9-10 yaşlarında Molla Ğabithan'dan dersler almaya başladı. 4-5 yıl kadar okuduktan sonra okulu bırakan Akılbay kendini sanata verdi ve dombra çalmada, şarkı söylemede halk içinde tanınan birisi oldu. Babası Abay'dan uzak büyümesinden faydalanan Abay düşmanları, baba ile oğul arasında düşmanlık yaratmak istediler. Abay, oğlunun gençliğindeki kötü huyları ve olumsuz davranışlarına çok üzülmüş ve "Ata-anağa köz quvanış" (Anne babaya göz sevinci) adlı şiirini yazmıştır. Akılbay, Abay'ın etrafındaki en yetenekli kişilerdendi, gençlik ve aşk üzerine şiirler yazmış ve bestelemiştir. Ayrıca 1895 yılında ölen kardeşi Abdirahman'a ve 1904 yılında ölen diğer kardeşi Mağaviya için ağıtlar yazmıştır. Akılbay'ın tanınması en çok yazdığı destanlar sayesinde olmuştur. Üç destan yazmıştır. Bu destanlar; 1. Dağistan (Käri Jusıp "İhtiyar Yusuf"), 2. Zulus (Afrika'daki Zulu kabileleriyle ilgili romantik destan), 3. Jarrah Batır'tır. Son destan maalesef korunamamıştır. Son zamanlarında babası ile birlikte Semey bölgesinde eğitim işleriyle meşgul olmuştur. Bu çalışmaları sonucunda Semey ilköğretim komisyonuna üye seçilmiştir. Akılbay'ın mezarı Semey'e bağlı Abay ilçesinde Tışkan pınarının yanındadır. Abay'ın doğumunun 150. yılı kutlamalarında mezarı restore edilerek anıt mezar haline dönüştürülmüştür.²³

Akımbay Abayulu (1866-1873). Abay'ın oğludur. 7 yaşındayken ölmüştür. Abay'ın eserlerinin bazı baskılarında "Äkımbay Ölgende" (Akımbay Öldüğünde) adıyla yayınlanan şiirinin Akımbay'la alakası olmadığı düşünülmektedir. Çünkü şiir Akımbay öldükten 22 yıl sonra 1895 yılında yayınlanmıştır.²⁴

Abdirahman (Abiş) Abayulu (1869-1895). Babası Abay onu 1882'de Semey'deki okula, 1886-1889 yılları arasında Tümen'deki Aleksandrov lisesine (5. 6. 7. sınıfları burada okudu), 1889-1892 yılları arasında da Petersburg'a Mihaylov Kara Kuvvetleri lisesine (3 yıl da burada okudu)

22 Abay Entsiklopediya, age., s. 218.

23 Abay Entsiklopediya, age., s. 68-69.

24 Abay Entsiklopediya, age., s. 117.

kaydettirdi. Eğitimi iyi bir dereceleyle tamamlayan Abdirahman 1892 yılında mezun olup Taşkent'teki şehir garnizonunda göreve gönderildi. Yine aynı yıl Mağripa adında bir kızla evlendi. Rahila adında bir kızı oldu. Abdirahman'ın fikirlerine, dünya görüşüne, aklılık yeteneğine değer veren Abay, onunla sırdaş olmuş ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Abdirahman 15 Kasım 1895 tarihinde Taşkent'te ölmüş ve cenazesi Akmolâ'ya defnedilmiştir. Abay, oğlu Abdirahman'ın ölümü üzerine "Allahın Rahmatına..." (Allah'ın Rahmetine), "Orınsızdı Aytpağan (Yersiz Konuşmayan) adlı şiir ve ağıtlar yazmıştır.²⁵

Abdirahman kendi şehrindeki eğitimini tamamladıktan sonra babası Abay, onu yüz som ücret karşılığında devlet lisesine kaydettirdi. Dönem itibarıyla eğitim için bu kadar çok para veren ilk Kazaklardan birisi Abay'dır. Abdirahman bu liseyi bitirdikten sonra Petersburg'taki Teknik Okula atandı. Orada bir tanıdığı vasıtasıyla kendi memleketindeki Mihaylov Topçu akademisine tayin edildi. Kendi halkıma hizmet edeceğim, onlara faydalı olacağım diye göç hazırlıklarına başladığı sırada ne yazık ki akciğerlerinden rahatsızlanmış ve 1895 yılında vefat etmiştir.²⁶

Mağaviya Abayulu (1870-1904). Abay 25 yaşındayken olan en küçük oğludur. Mağaviya doğduğu yerde dini eğitimini aldıktan sonra babası Abay onu Semey'deki Rus mektebine kaydetmiştir. Kardeşi Külbadan ile bu mektepte okumuştur. İki üç yıl sonra Mağaviya bir hastalığa yakalanıp aşırı zayıfladı ve hastalığının ağırlaşması nedeniyle Abay, oğlunu liseden aldı. Babasıyla birlikte eğitim işlerine destek verdi. O da babasından gördüğü ozanlık geleneğini sürdürerek ağabeyleri Akılbay ve Kökbay gibi ozanlık yolunda kendini geliştirdi.²⁷ 14 Mayıs 1904 tarihinde Abay'ın en küçük oğlu Mağaviya vefat etti. Abay bu ölümden çok etkilenmiş ve hiç kimseyle uzun süre konuşmamış, kalabalıklardan hep uzak kalmayı tercih etmiştir. Abay, Mağaviya'nın ölümünden kırk gün sonra kendisi de dünyaya veda etmiştir.²⁸

Rayhan Abaykızı (1871-1896). Abay'ın ilk hanımı Dilde'den olan kızıdır. Nayman eline gelin gitmiştir. Rayhan'ın hatıralarına göre Abay, buraya sık sık gelmiş ve kızını ziyaret etmiştir. Geldiği zamanlarda da dama oynamış, oyunda kendi kazanınca "zekâ kazandı", karşı taraf kazanınca da "izleyenler kazandı" diyerek etrafındakileri güldürmüştü.

25 Abay Entsiklopediya, age., s. 114.

26 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 17.

27 Abay Entsiklopediya, age., s. 391.

28 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 18.

Rayhan'ın babası ile ilgili hatıraları Abay Müzesinde muhafaza edilmektedir.²⁹

Külbadan Abaykızı (1862-1932). Abay'ın ilk hanımı Dilde'den olan kızıdır. Semey'deki Rus mektebinde okumuştur. Külbadan, Düyseke adında biriyle evlenmiş ve eşi Düyseke öldükten sonra ämeñgerlik³⁰ yoluyla ölen eşinin kardeşi Dütbay ile evlendirilmiştir. Külbadan'ın Düyseke'den Hamza, Dütbay'dan Müken, Muhtar, Muştar, Maken, Kadişa adında çocukları olmuştur. Külbadan hakkındaki bilgiler Semey'deki Abay Müzesinde korunmaktadır.³¹

29 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 493.

30 Levirate, eski Türk toplumunda kocası ölen kadının, ölen kocasından olan çocuklar, üvey baba eline kalmasını ve sahip olunan mal aile içinde kalsın diye ölen kocasının erkek kardeşi ile, yani kayını ile evlendirilmesi.

31 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 294.

ESERLERİ

İhtilalden önce ve ihtilalin ilk yıllarında Abay'ın mirası olan eserlerinin halka yayılmasında bir takım insanların çok emeği olmuştur ve bu insanlar Abay'ın eserlerini tekrar yazarak çoğaltmış ve halka dağıtmıştır. Bunların bazıları Abay'ın kendi etrafından, ailesinden olan Kökbay, Akılbay, Mağaviya ve Kekitay'dı. Bunlardan başka Abay'ın kendi köyündeki ve komşu köylerdeki eğitimli kişiler de katkı sağlamıştır. Abay kendi eserlerini toplayıp düzenlemiş değildir. Mağaviya, Kekitay ve Kökbay'ın anlattığına göre sadece 1896 yılından itibaren Abay kendi eserlerini toplamaya karar vermiştir. Ğabithan, Kişkene Molla gibi ihtiyarlar Abay'ın eserlerini erkenden derlemeye başlamışlar, yeni kopyalarını yazmışlardır. Esas itibarıyla Abay'ın eserlerini çoğaltan ve yayan kişiler arasında Mürseyit Bikeyulı'yı özellikle anmak gerekir. Günümüzde Abay'ın basılmış olan eserlerindeki şiirler ve nesirler Mürseyit'in yazdığı, derlediği nüshalardan oluşmaktadır. Çünkü Abay'ın kendi eliyle yazdığı nüshalar muhafaza edilememiştir. Sadece "Biraz söz Qazaqtıñ tübi qaydan şıqqanı turalı" (Kazak halkının kökünün nereden geldiğine dair söz) adlı nesir yazısından başka el yazma olmadığından Abay'ın kendi dönemindeki eserlerini çoğaltan Mürseyit'in elyazmaları, doğru yazma kaynak olarak değer verilmektedir. Kara Sözleri kitap bütünlüğünde derleyip düzenleyen ve çoğaltan Mürseyit, bütün bu kutsal hizmetlerinin yanı sıra Abay'ın şair öğrencileri Kökbay, Mağaviya ve Akılbay'ın eserlerini de toplamıştır.³²

Abay 14 yaşından itibaren hiciv şiirleri yazmaya başlamıştır. Bu şiirler gençler arasında çok yayılmasına rağmen bu tür şiirlere fazla önem vermemiştir.³³ Abay gençliğinde Arap, Fars ve Türk şairlerin şiirlerini

32 Ävezov, M. O.; Abay Qunanbayev, Ğılım, Almatı 1967, s. 27-28

33 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 14.

taklit ederek kendisi de şiir yazmaya başlamış ve “Fuzuli, Şemsi, Sayhali”, “Jüzi Ravşan” adlı şiirlerini bu yolla yazmıştır. Abay’ın gençlik döneminde yazdığı şiirler azdır. 1864 yılında 19 yaşında “Elif Biy” (Elif Be) şiirini yazdı. Bundan sonraki yazdığı şiirlerin tarihleri 1870 yılından itibaren devam etmiştir. Abay’ın şiirlerini el yazmalarıyla yazan ve çoğaltan Mürseyit’te ve diğer kaynaklarda 1870 yılı ile 1876 yılları arasında yazdığı şiirler hakkında malumat yoktur. 1884 yılından itibaren yazdığı şiirlerinde eksiklik yoktur. Özellikle en çok şiir yazdığı yıllar 1886, 1889 ve 1895 yıllarıdır. 1886’da 117 şiir, 1889’da 27 şiir (bunlardan 8 tanesi Rusçadan çevrilmiştir), 1895’te 13 şiir yazmıştır.³⁴

Abay’ın mirasının araştırılma seyri iki şekilde olmuştur. Biri, Abay’ın eserleri her türlü ebatlarda bir araya getirilip yayınlanmak suretiyle olmuştur. Burada eserler tıpkıbasımı veya diğer dillere çevirileri yapılmıştır. Diğeri ise, Abay’ın eserleri çeşitli bilim dallarında da incelenerek özel bir araştırmaya tabi tutulmuştur.³⁵ Abaytanuv yani Abay’ı tanımak, anlamak, bilmek artık kendi başına bir bilim dalı olmuştur. Bu bilim dalının temelini oluşturan da M. O. Avezov’dur. Abay’ın eserlerini ilk kez toplu halde matbaada bastırmış ve yayınlamıştır. Abay’ın hayatı ve sanatını, ilmi görüşlerini derin incelemelerle araştırıp çok kapsamlı bir monografi hazırlayan da yine Avezov’dur. Abay üzerine çok fazla makale yazmıştır. O günlerden itibaren Abay’ın mirası, sanat ve dil yönüyle hala incelenmektedir. Abay’ın dünya görüşü, toplumsal olaylara bakışı ve düşünceleri nedeniyle sadece dilciler ve edebiyatçılar tarafından değil felsefeciler, tarihçiler, hukukçular hatta ekonomistler tarafından da araştırılmaktadır.³⁶ Rus Coğrafya Cemiyeti, Abay hakkındaki yazıları yayınlayan kurumlardan biriydi. 1906-1907 yıllarında Abay’ın resmi ve onun hakkında yazılmış bir makale yayınladılar. Yine 1914 yılında aynı cemiyet A. N. Veselovskiy’in adına çıkarttıkları özel sayılarında yer alan “Doğu Külliyyatı” adlı bölümünde Abay’ın bazı şiirleri ilk defa Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır.³⁷ Abay eserlerinde, dünyadaki bütün nesnelerin değiştiğini, hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığını savunur. Dünyanın değişmesini de kıyıya vuran dalgalara benzetir: “Dünya büyük bir göldür, zaman ise vuran yel. Öndeki dalgalar büyük ağabey, arkadan gelenler ise küçük kardeşlerdir, bunlar birbirini tamamlar” der. İslamiyete samimiyetle bağlı olan Abay, bu dünyayı önemsemeyen görüşlerden

34 Jumaliyev, Q., J.; Qazaq Ādebiyeti Tariyhınıñ Māseleleri jāne Abay Poeziyasınıñ Tili, Qazaqtıñ Memlekettik Kōrkem Ādebiyet Baspası, Almatı 1960, s. 75.

35 Mirzahmetov, M., M.; Abaytanuv Tariyhı, Ana Tili, Almatı 1994, s. 3.

36 Süyiñşaliyev, H.; 19. Ğasırdāğı Qazaq Ādebiyeti, Mektep, Almatı 1986, s. 190.

37 Süyiñşaliyev, H.; Qazaq Ādebiyetiniñ Tariyhı, Sanat, Almatı 1997, s. 867.

de uzaktır. Abay'a göre içinde yaşadığımız dünyanın gerçeklerini göz önüne almak, bilim ve teknikte ilerlemek ve çağdaş dünyada yer almak zorundayız.³⁸

Abay'ın eserleri günümüzde iki cilt halinde basılmaktadır. Birinci ciltte onun manzum yazılarıyla çevirileri, ikinci ciltte ise nesir yazıları yer almaktadır. Abay'ın 200 civarındaki şiirlerinde ve Rus şairlerinden yaptığı manzum çevirilerde, tabiat, birlik beraberlik, dürüstlük, bilimin aydınlığı, sevgi, aşk, yardımseverlik, ölüm, yaşam, örf adetler, tarih ve efsane gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. O şiirlerinde Kazak halkını geri kalmışlıktan ilerlemeye, cahillikten ilim ve bilime, tembellikten çalışmaya ve güzel huy ve ahlak sahibi olmaya öğütlemektedir.³⁹

Kazak edebiyatı araştırmacıları Abay'ın eserlerini üç gruba ayırmaktadır: 1. Kazak Türkçesi ile yazılmış şiirler, 2. Rusçadan Kazak Türkçesine tercüme ettiği şiirler, 3. Nesir yazıları olan Kara Sözler, 3 makale ve 1 mektup. Abay'ın bu eserleri 1907-1995 yılları arasında şairin ölümünden sonra çeşitli formlarda olmak üzere pek çok kez toplu bir şekilde basılmıştır. Şiirleri bilindiği kadarıyla ilk defa toplu olarak 1907'de basılmıştır. "Mürseyit Koljazbası" adıyla bilinen bu eseri "Kekitay Jıynağı, 1909", "Taşkent Jıynağı, 1922" takip eder. Bu baskıların ardından 1933, 1940, 1945, 1957, 1961 ve 1995 yıllarında "Tolık Jıynak adıyla birçok kez basılmıştır.⁴⁰ Abay'ın şiirleri Eskendir, Masgut ve Azim adlı şiir kitaplarında toplanmıştır. Nesirleri ise Kara Sözler adıyla yayınlanmıştır. Çeviri şiirleri ise Vadim adıyla basılmıştır.⁴¹

38 İsmail, Z.; Çınar, A., A.; Abay, TÜRKSOY Yayınları, Kamer Matbaacılık, Ankara 1995, s. 19.

39 Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Türkleri Vakfı, İstanbul, Aralık 2004, s. 24.

40 Aşa, E.; "İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebi Çehresi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997, s. 48-49.

41 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 54.

ABAY DÖNEMİ

18. yüzyılın sonunda Kazakistan'ın büyük bir bölümü Rusların eline geçince Kazak bozkırında yeni bir dönem başlamış, halkı Rus baskısına ve işgallere karşı mücadeleye çağırın eserler verilmiştir. 19. Yüzyılın ilk yarısında İslami eğitim görmüş, Rusça bilen, 1830-1845 yılları arasında çarlık rejimine ve Cihangir Han'a karşı mücadelelere girmiş olan Muhambed Ötemisulı şiirlerinde bu isyanların hikâyesini anlatmıştır.⁴² 19. yy'ın ortası ve ikinci yarısında Abay dönemindeki durumları anlayabilmek için o dönemdeki bütün Kazakistan'ın tarihi durumunu hatırlamak gerekir. Abay'ın çocukluk dönemi 19. yy'ın ortalarında geçmiştir. Bu zamanda Kazakistan'da Çar ve sömürge siyasetinin ilk dönemi sona ermiştir. Bu dönem askerî hedeflerine ulaştığı ve öncesinde çıkan isyanların sonlandırıldığı dönemdi. Sömürge yönetiminin meyvelerini vermeye başladığı dönemdi. Bölgesel halkın verimli topraklarını, evlerini asker zoruyla terk ettirildikleri dönemdi. Rusya'nın iç kısımlarından büyük çiftlik sahiplerinin istismarlarıyla kıtlıklara uğrayan Rus çiftçiler, büyük kalabalıklar halinde Kazak topraklarına yerleştirilmeye başlandı. Sibirya ile Kazakistan daha sonra Orta Asya'nın tamamının Ruslar tarafından işgal edildiği dönemdi. Lenin bu bölgeler için "Avrupaî Rusya'nın güney ile güneydoğusu, Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya Rus kapitalizminin sömürgeleri gibidir ve tekrar kalkınmamıza da sebep olacaktır" demiştir.⁴³

Kazakların başlıca geçim kaynağı hayvancılıktı. Bunun sebebi, uçsuz bucaksız Kazak bozkırlarıdır. Herkese yetecek kadar geniş bu bozkırlarda hayvanlar, sahibine yük olmadan yayılıp otlayabiliyordu. Diğer bir geçim kaynağı ise çiftçilikti. Toprağı verimli, suyu bol nehir ve göllerin

42 Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 126.

43 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 5-6.

bulunduğu ovalarda çiftçilik yapmak çok da zor değildi. Ancak Kazak topraklarının Rus hâkimiyetine geçmesinden itibaren Kazakistan'daki bütün zenginlikler araştırılmaya başlandı. Maden ocakları açıldı, idari taksimatla göçler, zorluklar ve zorbalık neticesinde hayvancılık ve çiftçilik imkânları da daralmış oldu. Çünkü büyük çiftlik sahipleri bu topraklara el koymaya başladılar. Halkın eğitim durumu ise daha kötü vaziyetteydi. Çocukların okuma yazmaları ancak mekteplerde mollalık eğitim sisteminde ve sadece dini bilgilerle sınırlıydı. Buna da daha çok erkek çocukların katılması nedeniyle kız çocukları bu eğitimden de mahrum kalmış vaziyetteydi. Daha sonraları Kazak-Rus okulları vasıtasıyla bu eksiklik giderilmeye çalışıldı.⁴⁴ 19.yy'da Kazak halkının eğitimi ile ilgili olarak Şokan Velihanov, İbray Altınсарin ve Abay Kunanbay önder kişiler olarak ortaya çıkmışlardır. Hem eserleriyle hem de eğitim için gerekli olan okulların açılması ve bu okullarda okutulacak kitaplarının yazılması bakımından büyük hizmetler vermişlerdir.

19. yy'ın sonları ile 20. yy'ın başlarında bir taraftan "kadimci" ve "cedidci" diye ikiye ayrılan medreselerde eğitim alan, diğer taraftan yeni okullarda Rusça ve modern bilimler okuyan yazar ve şairlerin hemen hepsinin ortak hedefi halkı uyandırmak ve cehaletten kurtarmak olmuştur.⁴⁵ 19. yy'ın ikinci yarısında Kazak bölgesinde ticarî kapitalizmin yanı sıra sanayi kapitalizmi de çok yaygınlaşmış vaziyetteydi. Karağanda ve bunun gibi yerlerde maden ocaklarını Fransız zenginleri düşman gibi talana başlandı. Bütün şehirlerde deri tabaklayan, hayvan kesen, yün yıkayan, un yapan, tuz öğüten vb. sanayi kolları doğmaya başladı. Şehirlerin pazarları ile her yerde kurulan panayır ve fuarlarla ticaret iyice artmaya başladı. 1860'lı yılların sonuna doğru bütün Rusya pazarı içinde Kazakistan, hayvan, deri ve yün üretiminde en güçlüsü oldu. Mesela 1867 yılında Sibiry ile Orenburg tarafından Rusya'ya gönderilen hayvanların %91.8'i, derinin %66,9'u, yünün %94, 1'i Kazakistan bölgesinden gitmekteydi.⁴⁶ O dönemde geçim kaynağı olarak kullanılan hayvanların %60'ını koyunlar, %13'ünü atlar, %12'sini sığırlar ve %4'ünü de develer oluşturuyordu.⁴⁷ Sömürgeci siyasi yönetim, Kazak halkının topraklarını, o sömürgeci yönetimin sağ kolu gibi olan Kazak ve Ruslara, çiftlik sahiplerine, her türlü sanayi işleri yapan kapitalistlere, bürokratlara ve Kazak halkının içinden çıkan zenginlerine

44 İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70-73.

45 Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 126.

46 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 6.

47 İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70.

ve beylerine verdi. Böylece Kazak halkının elinden alınan yerler, hükümetin beslediği istismarcı gruplara verilmiş oldu. Mesela Abay'ın gençliğinde ayrıldığı Karkaralı bölgesinde Kazak zenginlerinin üretiminin ancak üçte biri ellerine geçebiliyordu. Böylece halkın da büyük çoğunluğu ağır vergi ve ödemeler altında eziliyordu.⁴⁸ Gitgide hayvanların ve toprakların büyük zenginlerin eline geçmesiyle halk fakirleşti. Zamanla hayvansız ve topraksız kalan fakir halk İrtiş, Oral, İli, Sırderya gibi nehirler ile Balkaş ve Aral gölleri bölgelerine göç edip balıkçılıkla uğraşmaya başladı.⁴⁹ Bunlara ilaveten her bir kıtlık zamanında en ağır toprak vergisi özellikle Kazaklara karşı şiddetli bir şekilde uygulanıyordu. Böylece zenginler, beyler, yöneticiler vb. gruplar bölgenin bütün kazancını gasp ettiklerinden kendileri kıtlık görmüyorlardı. Bu gruplar hükümet taraftarı bürokratlar olup Kazak halkını düşman gibi yağıyorlardı.⁵⁰ Batı Sibiryaya valisi M. M. Speranskiy, Sibiryaya bölgesi Kazakları için "Sibiryaya Kazakları Hakkında Tüzük" hazırlamıştır. Tüzüğe göre, yerleşim yerleri boylar dikkate alınarak birbirine yakın şekilde yerleştirildi. 19.yy'ın başlarındaki çarlık yönetimindeki hanlıkların ekonomik ve siyasi durumlarında büyük değişiklikler yaşandı. Onların feodal yöneticilikleri zamanla azalmaya başladı. Zamanla halk kahramanları da toplumdaki değerlerini kaybetmeye başladı. Hanlık yönetiminin yıkılmasına bağlı olarak vergi toplayan memurlara da ihtiyaç kalmadı. Yeni yönetime göre Orta Cüz'ün yaşadığı yerler yine hanlıkların yönetiminde olup şehirlere bölündü. Ama bu hanlık sistemi eski gelenekteki gibi miras yoluyla değil seçim yoluyla devam etti. Böylece önceki gibi sadece "ak süyek" olarak adlandırılan Cengiz soyundan kişiler değil halkın seçtiği kişiler de yönetime gelmeye başladı.⁵¹ Boy yöneticilerinin içinde boyları yöneten beylerin etkisi çok oldu. Ekonomik gücü elinde toplayıp mahkeme işlerini yürüten boylar arasında kavgalar, mücadeleler hatta savaşlarla siyasi etkiler çoğaldı. Speranskiy'in hazırladığı tüzükle kadıların başkanlık yaptığı mahkemelere sınır konuldu ve zamanla kadı mahkemelerinin yerine genel mahkemeleri geçirdiler. Yöneticilerin, zenginlerin, seçilen mahkeme üyelerinin, aksakalların yetkisi ve tesiri güçlendi. Halkın büyük bir kısmı adeta bu yöneticilerin sömürgeci olarak köylere yerleştirildi.⁵² Bu sömürü siyasetinin devam edebilmesi için Kazakların yaşadığı

48 Avezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 6-7.

49 İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.70-71.

50 Avezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 7.

51 Abay Ensiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 26.

52 Abay Ensiklopediya, age., s. 27.

bölgelere idarî sistemler yerleştirildi. 19.yy'ın ortalarına kadar Kazakistan bölgelere ayrılıp idare edilmeye başlanmıştı. 1868 yılındaki yeni düzene göre Kazak bozkırındaki yönetim şekli değişti. Bütün Kazakistan birkaç eyalete bölünmesiyle birlikte bu eyaletler illere, iller ilçelere, ilçeler köylere bölündü. Abay'ın doğduğu Semey, ona komşu şehir Akmola, Torğay ve Ural eyalet oldu. Daha sonra Türkistan bölgesi tamamen işgal edildikten sonra Jetisuv, Sırderya eyalet oldu. Böylece Ekim ihtilaline kadar Kazakların yaşadığı Sariarka, Jayık, Sırderya, Alatau bölgelerinin tamamı altışar eyalete bölünmüş oldu.⁵³ Abay'ın eserlerini vermeye ve halk önderi olmaya başladığı dönemde Kazakistan'ın idari yapısı böyle şekillenmiş durumdaydı.

Bununla birlikte Çarlık yönetiminin Kazakistan'da yaptığı idarî reformlar, yönetim tarzının değiştirmesine yol açmıştır. Boy beylerinin ön planda olmaları; seçim gibi gözükken ancak Çarlık veya onu temsil eden yerel yöneticilerin istediği kişileri seçmelerine dayalı resmi görev atamaları neticesinde Kazak boyları arasında mevki ve makam kavgasını şiddetle körüklemiştir. Bu rekabet, şiddeti doğuruyordu, özellikle bu, yerel seçimlerde ve bu seçimler için yapılan harcamalarda kendini göstermekteydi. Nitekim seçimlerin tüm maddi ve manevi masrafları halkın sırtına yükleniyordu.⁵⁴ 19.yy'ın ortasında Kazakistan'ın siyasi hayatı boy mücadeleleriyle geçti. Bu mücadelede feodal yöneticiler, toplumsal sınıf geleneğine göre sadece kendi çıkarlarına yönelik ekonomik ve siyasi amaçlarına hizmet eden işleri takip etmişler ve kargaşa batağındaki halka da boy menfaatlerini koruması yolunda mücadele etmesini öğütlemişlerdir. Kazak halkının içinde bulunduğu bu durum çok uzun zamana yayıldı, onun bedenini kaplayan bu ataerkil boy mücadelesinin kalıntıları, izleri günümüzde de Kazak kültürü ve medeniyeti içerisinde çok güçlü bir yere sahip oldu. Kazak toplumundaki boy ve tayfa kurumu, yer sahibi olma meselelerinde çok belirgin bir iz bıraktı. Her boyun kendine ait konup göçtüğü yerler, yollar ve bunların sınırları oldu. Sadece sözle yapılan bu anlaşmalarda boylar arasında bir sıkıntı yokken yönetim işleri devreye girince bu boylar, yaylak ve kışlaklar için, göç yolları için mücadele eder oldular.⁵⁵ Ayrıca bu dönem bir taraftan da Kazakların yaşam tarzlarının değişmeye başladığı, eski geleneklerin yerini yeni âdetlerin aldığı, yerleşik hayata geçiş sürecinin hızlandığı, hayvancılığın

53 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 7.

54 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 60.

55 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 26-27.

yerine ticaretin almaya başladığı, Rus kültürüne ve onun aracılığıyla Batı kültürüne ait değerlerin Kazak kültürüne sızmaya başladığı dönemdir. Eğitim açısından ise; eski Müslüman okulları ile medreselerinin yerini devrine göre çağdaş bir eğitim sunan yeni tip okullar ile Rus okullarının almaya başladığı bir zaman dilimidir. Rus Çarlığının atadığı yöneticiler tarafından yönetilen her bir Kazak bölgesinin yerel yöneticileri sadece görünüşte seçilmekte ve gerçekte olan ise, her bir bölgenin hâkimi olan boy beylerinin yönetici olması ve Çarlık hükümetinin ise beyleri onaylamasından ibarettir. Bir başka deyişle Ruslar, Kazakistan'ı Kazak toplumundaki boy tasnifine ve "ata jolu" denilen töreye dayalı geleneksel sosyal yapı çerçevesinde yönetmekteydiler.⁵⁶

Yukarıda kısaca bahsedilen tarihi süreç, Abay'ın dünyasını anlamakta çok büyük öneme sahiptir. İdarî yapı, tarım ve ziraattaki vaziyetler, sömürgeci ve istismara dayalı yaşam biçimine sahip yönetici gruplar ve bütün bunların neticesinde halkın genel durumu, Abay'ın hayatını ve özellikle eserlerini incelediğimizde en çok temas edilen öğelerdir. Abay, bu durumların tamamını şiirlerinde ve nesir yazılarının olduğu Kara Sözlere işlemiştir.

Abay, okuduğu kitaplar vasıtasıyla, Kazakistan bozkırlarından hiç çıkmamasına rağmen, dünyadaki siyasi ve sosyal gelişmelerden haberdar olmuştu. Böylece Çarlık Rusya'nın yönetiminde halkının çektiği sıkıntıları ve geri kalmışlıkları çok iyi anlamıştı. Özellikle halkının yerel yönetimler tarafından çok büyük haksızlıklara uğratıldığını fark ediyordu. Abay, halkının uğradığı haksızlıkları azaltmak amacıyla yerel seçimlere de katıldı. Konırkökşe ilçesindeki seçimleri kazanarak İlçe Başkanı (Bolis) seçildi. 1876-1878 yıllarında başarılı bir yönetim sergiledi. Hırsızlık ve gasp yapanları şiddetle cezalandırdı. 1885 yılında Semey Vilayeti Kazakları için ceza kanunları hazırlama komisyonuna başkan olarak seçildi. Abay'ın başkanlığındaki komisyon Kazak örf ve adetlerine dayalı kanunları çok kısa bir sürede hazırladı. Bu durum bize Abay'ın sadece bir düşünür ve yazar değil, aynı zamanda iyi bir devlet adamı olduğunun bilgisini vermektedir.⁵⁷

56 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 59.

57 Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Turkleri Vakfı, İstanbul, Aralık 2004, s. 23.

ABAY'IN KAZAK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Abay, ilk realist Kazak şairidir. Modern şiirin kurucusu olarak kabul edilir. Yaşadığı devirde çevresindeki edebiyatçılara tesir etmiş ve kendisinden sonra milliyetçi genç şairlerin yetişmesine vesile olmuştur. Özellikle edebiyatı halkı eğitmek için bir vasıta olarak kullanmış, insan ve tabiat sevgisini, bilimi, ilerlemeyi ve medeniyeti öven Kazak Türklerinin gelenek ve adetlerini konu edinen şiirleri ile onların bozkır hayatından yerleşik hayata geçişte köprü vazifesi görmüştür.⁵⁸ Kazak edebiyatının önde gelen temsilcisi olan Abay, büyük şairliği yanında, Kazakistan'ın toplum ve edebiyat yapısı hakkında bilimsel araştırmalar yapan önemli bir araştırmacıdır. Adalet ve insanlık, sanat ve bilim için mücadele etmiş, kadının toplum içindeki yeri ve özgürlüğü, şiir ve bütün sanat ürünlerinin değeri üzerinde önemle durmuştur. Abay eserlerinde, çağdaş düşüncüyü yorumlama ve dile getirme gücünü göstermiştir. Onun, eski ile yeniyi şiirinde birleştirme ve bunu Kazak geleneksel hayat tarzının kendisine özgü unsurlarıyla süsleme başarısı, Abay'ı milli olmaktan öte, evrensele de taşımıştır. Onu değerli kılan özelliklerin başında, Kazak halkına yol göstericiliği gelir. O, halkı çalışmaya, aydınları araştırma yapmaya, insanlık ideallerini gerçekleştirmeye ve bu yolda emek sarf etmeye çağırır.⁵⁹ Abay, yazılarını halkını tanımaya ve tanıtmaya adadı, halkın kusurlarını göstererek, bu kusurlarından arınmaya çağırdı. Halkını, memleketini ve tabiatını tasvir etti, yaşadığı dönemdeki halkın durumuna üzüldü ve bunun acısını adeta kendisi yaşadı. Halkı gelecek için hazırlanmaya, eğitime, bilime davet etti. Kazak gençlerini ve genel olarak Kazakları yurdunu sevmeye, milletini tanımaya ve milletine hizmet

58 Aşa, E.; "Abay Yılı ve Almatı'da Dikkat Çekici Bir Konferans", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, Ankara, Güz-1997, S: 4, s. 227.

59 Çınar, A., A.; "Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)", Tür Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, Ankara, Bahar-1997, S: 3, s. 119.

etmeye çağırır.⁶⁰ Abay, Kazak halkını sadece sevmekle kalmadı, aynı zamanda halkının toplumsal ilerleyişini daha ileriye götürmede, fikir ve düşünce dünyasını geliştirmede milli düşünce ve sezgisini yüceltmede, milli kültürünü, özellikle de milli edebiyatını geliştirmede çok büyük emek sarf etmiş bir mücadele adamıdır.⁶¹

Abay'ın eserleri sadece Kazak edebiyatının değil, Kazak kültürünün, ruhaniyatının ve en önemlisi Kazak dilinin temel taşlarından biri sayılır. Bu yüzden Kazaklar Abay'ı "büyük şahsiyet, velûd şair ve Kazakça'nın ustası" olarak bilirler. Abay'ın Kazak yazılı edebiyatı ve dilinin gelişmesinde rolü büyüktür.⁶²

XIX. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatında Abay Kunanbay, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcilerindedir. Hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir kişi olmuştur. Üslûp ve konu bakımından pek çok yenilik getiren Abay'ın eserleri Kazak edebiyatının klasikleri arasına girmiştir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazar ve şairin eserleri yasaklandığı halde Abay bu yasaklamanın dışında tutulmuş, bu sayede Kazak edebiyatında önemli bir yere sahip olmuş ve hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir.⁶³ Abay, altmış yıllık ömrü boyunca yazmış olduğu eserleriyle sadece Kazak halkı için değil, bütün insanlık için sönmez bir ışık bıraktı. Abaysız Kazak edebiyatı düşünmek mümkün değildir. Çünkü Abay, Kazak edebiyatının gelişmesine olağanüstü hizmetleri olmuş, çok değerli bir ozandır. Gelecek nesillerin de yüreğinde sonsuza kadar yaşayacaktır.⁶⁴

Abay'ın doğumunun 150'nci yılı dolayısıyla UNESCO tarafından bütün dünyada 1995 yılı Abay Yılı olarak ilan edilmiştir. Böylece Abay, sadece Kazak halkına değil tüm dünyaya mal olmuş bir kişidir. 2015 yılı Abay'ın doğumunun 170'inci yılıdır. Bu vesileyle Abay'ın doğum yılı Kazakistan'da geniş çaplı kültürel ve sosyal faaliyetlerle kutlanmaktadır.

60 Kırdıralı, D.; Türkistan'daki Yenileşme Döneminin Öncüsü: Abay, Kardeş Kalemler, Yıl: 7, S.83, Kasım 2013, s. 81

61 Uygur, C. V.; Kazakların Büyük Dahisi Abay, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Isparta 1997, s. 1.

62 İbragim, D.; "Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair", Problemi İzuçeniya i Prepodavaniya Tyurskoy Filologii; Preemctvennost Pokoleniy, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii, Posvyaşennoy 80-letiyu Akademika M.Z. Zakieva i 10-letiyu kafedri Tatarskoy Filologii Rossiya, Respublika Başkörtostan, G. Sterlitamak, 18-20 sentyabrya 2008 goda, s. 352.

63 Kalkan, İ.; Abay Kunanbay, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2002, C. 26, s. 374.

64 Kunanbay, A.; Şiirler, Çev. Zafer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014, s. 13.

NURSULTAN NAZARBAYEV'İN ABAY HAKKINDAKİ SÖZÜ

(Abay'ın doğumunun 150. yıldönümü töreninde, 9 Ağustos 1995 tarihinde yaptığı konuşma)

Değerli vatandaşlar! Kıymetli konuklar!

Bugün büyük bir bayram günüdür. Halkımız en değerli çocuğu ve en bilgin üstadına ebedi sevgisini bildirmek için toplanmaktadır. Onun doğum gününde, her 10 senede böylece bir araya gelerek geçmişimiz ile bugünümüzü, ulaştığımız ile ulaşamadığımızı değerlendirmek üzere çoktan bir adete dönüşmüştür. Bunun her birinde Abay adı yeniden anılıp, halkımızın mertebesi ve onuru yeni doruklara yükselmektedir. Bu arada saygıdeğer şairimizin değerli mirasının sınıf ideolojisi tabanında kalmayıp, yeni nesillerle birlikte yaşayacak ebedi bir yapıya dönüştüğüne seviyoruz. Sonra onun değeri ve ünü kendi ölçüğümüzle sınırlı kalmayıp, komşu halklar ile ülkelere de geniş çapta yayılmasıyla gurur duyuyoruz. Bu defasında ise müjdemizin yeri çok ayrıdır. Bunun için birbirimizi sevine sevine kutlayıp, birbirimizden müjde istesek de yanlış olmaz.

Abay babasının oğlu değil, insanın oğlu olmayı arzulamıştı. Bu defada törenin en üst mevkiinde, arzuladığı muradına ererek tüm dünyaya adı ünlü, sözü güçlü, fikri değerli, insanlık şairi, insanlık bilgini olarak yükselmektedir. Bu törenin Almatı ile Semey'den, Karavıl ile Jidebay'dan başlamayıp, Batı ile Doğu'nun tanınmış ülkelerinden, Avrupa ile Asya'nın en güçlü memleketlerinden, Moskova ile İstanbul, Paris ile Pekin gibi dünya başkentlerinden başlaması da bunun delilidir. Bu, bütün gezegenimizin kültürel ve manevi nefesini sistematize eden çok güçlü uluslararası teşkilat UNESCO'nun bizim özel dilekçemizi içtenlikle kabul edip, böyle işlerin kalıplaşmış eğilimini ilk defa bozarak dünya çapında kutlamayı kendinin yüksek yetkisine alarak çözüm bulması sayesinde.

Biz bunu, yeni bağımsızlığını kazanıp, insanlık derneğinin eşit haklı üyesi olarak yeni sıraya girmekte olan eski halkımız ile genç devletimize gösterilmekte olan büyük onur, yüksek siyasi ve manevi destek olarak değerlendiriyoruz. Bütün Kazakistanlılar adına UNESCO teşkilatına, onun müdürü, bugün aramızda bulunmakta olan çok değerli konuğumuz, ünlü aydın, tüm dünyaya meşhur şair, saygıdeğer Federico Mayor Bey'e en içten sonsuz şükranlarımızı sunmayı bir borç bilirim. Yine, Abay kutlamasına katılan, katılmakta olan, onun mirasını tanıtmada büyük katkılar sağlayan, bugünkü törene yetkili temsilcilerini gönderen bütün memleketler ile uluslararası derneklere en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu demokrasi ile humanizm emellerinin dünya çapında esas zaferlere ulaşması sonucunda oluşmaya başlayan yeni manevi durumun altın delili olarak biliyoruz. Hem ölümden hem dirilikte kardeşlik demek budur. Sevinç ile kaygısı ortak manevi kardeşliğin dünya seviyesinde oluşmaya başlaması bizim yarınları olan inancımızı pekiştireceği bir gerçektir. "Barıştırmak elçiden, çekiştirmek haberciden" diyor Kazak atasözü. Alçak gönüllüğümüz ile saf niyetimizin esas görünüşü gibi Abay'ımızın dünya çapında anlaşma ve dayanışmaya kendi katkılarını sağlayan manevi arabuluculuğa giriştiğine gerçekten memnun olduğumuzu saklayamayız. Eri elinin adını çıkarır, eli erinin adını çıkarır derler. Biz günümüze dek tarihi dönemde, insanlık âlemine tanıtıp, güvenli ortak olarak ilk defa görünürken itibarımızı yükseltip, manevi nakşımızı belirten Abay gibi beyimiz olduğuna şükürler ediyoruz. Böyle beyimizin adını doruklara çıkararak yüceltebilen ülkemizin varlığına da şükürler ediyoruz. Allah'ın bize bugünleri gösterdiğine de sonsuz şükür ediyoruz. Böyle dönemde yaşayıp, böyle ülke ile böyle topluma canı gönülden hizmet etmeyi kaderimize yazdığına bin kere şükürler ediyoruz. Bunu hissetmek bizim ümidimizi güçlendirip, gücümüze güç ekleyeceği bir gerçektir. Çünkü Abay'ı Abay yapan kendi döneminde yaşadığı çeşitli zorlukları, günümüzde bizim başımızdan geçen olaylarıyla doğrudan devam etmektedir. Onun kaderi ile manevi arayışlarının dağınık yollarını, dipsizliği ve engelini ayrıntılı değerlendirip, doğru sonuç çıkarabilirsek başımızdaki dönemle epey bağlantı kurup, günümüz durumunu pekiştiren epey anlam ve önemi bulabilirdik. Abay'ın o zamanlar böyle düşünüp, böyle yazmaması ne kadar mümkün ise, bizim bu zamanda bu kadar zorlanıp, böyle davranmamamızın o kadar da mümkün olamayacağını anlardık.

Ayrı durumun ayrı arayışlar ile ayrı davranışlara başlayacağı bellidir. Büyük yetenek ile büyük güç de o zaman lazım. İnsanlık her zaman ilerlemeye özen gösterip, yüksekleri talep etmiş.

Hiçbir zaman dinmeyen ve dinmeyecek olan manevi mücadelede hedef çizen, yol gösterebilen keskin bakışlı önderleri her zaman özlemisizdir, her zaman saygıyla yüksek mevkiye koymuşuzdur.

Çünkü akıl bulunmadan hiç bir şey bulunmaz. Akıl gelişmeden ar namus dayanıklı olmaz. Arsız, namussuz insan, başkaları şöyle dursun, kendini de geliştiremez. Bunlarsız milli bilinç ile milli namus da duldur. Bunlar olmadan toplum gelişmenin pürüzsüz yoluna giremez, alışık eğilimin soluk yolundan çıkamaz, karışık zamanda başı dönerek karışık hal geçirir. Böyle bir krizden çıkmanın yolunu tarih ile tabiatın sadece özel olarak saydığı çocukları gösterebilir.

Abay da tam onun gibi karışık zamanda mucizevi tevekküle varabilecek ayrı feraset ve ayrı ruh sahibidir. Bunun sayesinde o bugün bütün insanlığın itibarı, yüksek manevi serdarlardan birine dönüşmektedir. Onu doğurduğu dönemi geniş çapta araştırmayınca ondan kalan mirasın enginliğine ulaşamayız.

O, Kazak tarihinin özel ağır dönemiydi. Yeryüzüne sahip çıkmak isteyen Çarlık, Orta Asya'yı işgal ederek, Doğu ve Güney'e de hâkim olmayı hedeflemişti. Böyle stratejik amacın tam önündeki ülke Kazakistan'dı. Başkasından ayrılrsa da ondan ayrılmamak siyaseti ilk defa o zaman ortaya çıktı. Ülke yönetiminin tarihi oluşmuş milli sistemi tamamen belirlendi. Metropoldeki disiplin zorla girmeye başladı. Önce Kazakların her soyundan birkaç küçük hanlıklar kurulup, milli-bölgesel birlikler bozuldu. Sonra her hanlığın halkı ile toprağı ata ataya, soy soya bölünen payıyla köy köy, kasaba kasaba paylaşıldı. Böylece kesilmiş koyunun kemikleri gibi parçalanan hanlıklar egemenliklerinden ayrılıp, komşu illerin terkiğine zorla girdirildi. Ondaki hanlıklara bölünüp, beyzadelerin yerine padişah hükümetinin atadığı "güvenli kazaklara" yönetim devredildi. Böylece geleneksel kendi aralarındaki kavga kaybolduğu sırada, il, köy, kasaba, bölgelere bölünecek düzenle yeniden kuruldu. Köy ile kasabayı yerli memurlar, il ve bölgeyi Çar'ın askeri yakınları yönetti. Böylece Kazaklar kendi yerlerinde yabancı gibi yaşadılar. Millilik şöyle dursun, soy, boy gibi beraberlikten ayrılıp, bütünlüklerini kaybetti. Böylece dağılan halk üsttekilerin talimatıyla altı bölgeye ayrılıp, komşu Sibiryaya, Orınbor, Astrahan, Türkistan bölgelerine, Mangıstav ise önce Kafkasya dışına, sonradan Hazar yanındaki bölgeye dâhil ettirildi. Bu şekilde Kazaklar her tarafa dağılarak bir halk, bir ülke olduğunu adıyla birlikte unutacak hale geldi. Yeryüzünde sömürgecilik görmeyen halk az olmasına rağmen bir asırda bu kadar çok reform geçirip tuz buz hale gelecek kadar zulme uğrayan halk hiç bir yerde yoktur.

Bunun hepsi sömürgecilik boşluğun sakinleri tarihi oluşmuş memleketini yeniden yapamayacak şekilde, onları toprak ve suyunun eski sahiplik haklarından tamamen ayırmayı amaç eden, önceden düşünülen zalim politika idi. Günümüzde bize dışını bileyen altın boncuklu siyasi doğanlar ile sıradan birilerinin sözünü takip eden akılsızların yeni programları hangi dönemdeki “siyasi hurda kâğıt” olduğunu bundan ayırabiliriz. Bunun gibiler komşularının yerini toz toz bölerek, kendine hayvan götürecek, ata yurdunda bulunmakta olan hazineden hiç bir şey vermeyip, kibirlenerek o dönemi özler. Öyle bazı kibirliler büyük kültürün yattığı büyük ülkenin atını örterek başkalarına örnek gösterdim diyerek kendi itibarını kendi düşürdüğünün farkında değildir. Böyle insanlar o zamanlar da az değildi. Ülke ile toprağı viran etmeleri şöyle dursun, bilinci de zehirlemeye başladı. Diline, dinine, yaşama geleneğine havadan bakıp, ata mesleğı ile tarihini unutmaya, kendini hor sayarak başkanın emrine eğilmeye motive eden şeytani politika özel bir şekilde gerçekleştirilmeye başlandı. Yabancılaşma diye adlanan olay böylece gelişti. Oltaya düşen, yeme koşan küçük balık gibi oynayan yabancı bilinç, kendi kendini ateşe atan gözsüz kelebek gibi bir dönem kurdu. Birlik ve bütünlük unutuldu. Sayılı olarak okutmak, sayılı olarak hizmete atamak bir taraftan Ruslaştırılmayı, diğer taraftan rekabet ile iç düşmanlığı güçlendirmeyi amaçladı. Diğer şeyler şöyle dursun, eğitimde bile aşağılık görüldü. Bir asır boyunca düşmanla mücadele eden halka sanki göz kulak oluyormuş gibi olan hile kapanı kuruldu. Kitaptan ziyade topu, okuldan ziyade askeri kaleyi çoğaltan hükümetten korkanlar uçsuz bucaksız çöllere çekildi. Korkmayanlar siyasi dalkavukluğa yöneldi, kapıdaki köleliği kabul etti. Verimli topraklar, güzel meslek ve hizmetler sadece merkezden özel olarak getirilenlere verildi. Dış bölgelerin gelişmesine ayrılan paralar bütünüyle dışarıdan bölgeye taşınanlara harcandı. Yabancıları eğitime çekmek isteyenler ise, çar sarayının büyüklerinden birisinin step valisine açıkça yazdığı gibi “sınırsız insan sevgisi” olarak alay edildi. Eğer bu asrın başında Kazakların arasından sayılı okuyanlar çıkıp, Rusça eğitim alanların sayısı yüzde bire ulaşmış ise ona kariyer düşkününü step zenginleri ve eğitimi arzu edenlerin kendi gelirleri harcandı.

Can sahibi aydınlığa ulaşmaya çalışır. Kendi kendine yok olmayı hiçbir canlı istemez. Halk da öyle. Ne kadar zorluk, zülüm görse de ümidini kesmez. Kendisi gibi olan halkın ulaştığına kendi elini ulaştırmaya çalışır. Tam böyle bir istek sekiz asır önce bizim bir hemşiremizi bilim arayışıyla Güney Asya’ya ayak bastırmıştı. Geçmiş asırlarda da tam bunun gibi talep atlarına binenler çıkmaya başladı. Bir zamanki El-Farabi’nin yakıcı talebini Arap halifeliğinin babalık himayesi diye

nasıl söyleyemezsek, geçmiş asır sonundaki aydınlarımızın eğitim yolundaki tevekkülünü padişah otokrasisinin babalık himayesi diyemeyiz. Dış bölgelerdekilerin de okuma yazma öğrenmesi, eğitime çekmenin sistemli politikası oldu. Fakat bu bizim bozkırımıza bu asrın ikinci on senesinden itibaren girmeye başladı. Demekki, o zamana kadarki eğitime, okumaya eğilim milli varlığımızın ihtiyacından ortaya çıkan manevi cesarettir. Bir ekonomik-toplumsal geleneğin devri tam bitip, ikinci ekonomik-toplumsal geleneğin tam yerleşmeye başladığını fark eden milli bilincin tarihi gelişmeyi kendine göre değerlendiren çok öngörücü özelliğidir. Böyle olayı dışarıya götürüp eşleştirmek ayıp olurdu. Milli manevi yaşamımızın derinlerine inerek değerlendirmeden mahsus kaçma olurdu. Böyle görüşle bakarsak, Abay gibi büyük bireylerin dâhiyane fitratına adıyla yanaşamazdık.

Abay'ın insanın göremediği cesareti ile büyük sayılacak özelliği, sömürgeci aşağılama olduğu yerdeki olabilecek kaçınma yerine mücadeleyi, öğrenme yerine öğrenmeyi, dalkavukluk yerine yatıştırmayı, koltuk seven kariyercilik yerine eğitimi seven rekabeti yerleştirip, milletimizin manevi azmin adıyla, kendine has özellikleriyle göstermesidir.

Çünkü halkına gerçekten acıyan önder çukura düşürecek değil, doğru çıkaracak yolu gösterir.

Abay da tavsiye etmeden önce karışık zamanın bütün zorluklarını baştan geçirdi. Onun o zamanki Avrupalı seyahatçilerin ağzından “Step Çıcerosu” makamıyla kodaman babası eski ve yeniye hatip oldu. Büyüklere ve padişah idaresine sözü geçerliydi. Böyle akıllı, öngörülü babanın büyüttüğü zeki genç, medresede Müslümanlık, okulda Rusça okuyup köyüne dönüp, idarecilik işlerine başladı. Eski gelenekteki soy ve boy psikolojisi ile otokrazi sömürgecilik yüz yüze gelen çekişme ortasında yürüyerek, ülkesini korumaya bütün gücünü sarf etti. Fakat emeği boşuna gitti. Kardeşleri kıskançlığa, sömürgeci halklar kuşkuyla baktı. Kederli delikanlı idareciliği bırakıp şair olmaya yöneldi. Kalan yirmi yıl ömrünü sadece eğitime, sadece edebi sanata harcadı. O emeği, insanlık akıl ve düşüncenin en büyük kişiliğine dönüştürdü. Şair Abay Kazak'ın sözlü şiirini realist yazılı şiire dönüştürdü. Eskiden yazılmamış konuları ele aldı. Eskiden ele alınmamış edebi türleri ortaya çıkardı. Dış görünüş, dış tasvir yerine insanın içine dikkatle bakacak, yaradılışın engin gizlerini açacak çok önemli felsefi ve sosyal lirik şiirler yazdı. Doğu şiirine has nezaket, ahenk, batı edebiyatına has net araştırmacı mantıkla zenginleşti.

Eğer Abay olmasaydı, bu asrın başında sanatsal sakinliğe, değişikliğe, zamanla birlikte adım atıp, zamanla kederi paylaşabilecek sosyal mantığa sahip yazılı edebiyat okulu: gerçek anlamdaki Abay okulu oluşmazdı. Magjan Jumabayev, Berniyaz Küleyev, Şangerey Bökeyev, Şakarım Kudayberdiyev şiirinde, Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Gumar Karaşev, Halel Dosmuhamedov, Muhamedjan Seralin'lerin siyasi ve bilimsel yapıtlarında, Sultanmahmut Toraygırov, Spandiyar Köbeyev, Mirjakıp Dulatov, Jüsipbek Aymautov eserlerinde bütün tabiatıyla görünen bu okul, Abay'ın sistemleştirdiği yeni ulusal estetik dünyanın nice yapıcı olduğunu net olarak tanıttı.

Kökene bu kevser pınardan başlayan çok dallı, çok geniş edebiyatımız 20'nci asrın zorlukları sırasında kendi halkına manevi destekte bulundu. Sadece kendi yurdunda değil, eski Sovyetler Birliğinde, hatta dünya çapında titiz toplumun çölünü basacak nitelikte manevi besin bulabildi. Biz bunun için bir buçuk asır önce estetik düşünce dolu gülizar bozkırlara cesurca adım atan Abay'ın cesaret dolu yeteneğine borçluyuz.

Abay Kunanbayoğlu'nun dünya çapı bilincinden kendi yerini kazınacak önemli fenomen olması onun sadece edebi araştırmalarıyla sınırlanmıyor. Edebiyat, Abay'ın tüm dünya yaradılışına, insani, milli, kişisel, tarihi, zamana has oluşa yelken açacak kevser deryası, eski dünyadan ebediyete kadar uçsuz bucaksız genişlikteki manevi dünyaya, manevi arşa, evren diye adlandırılan âlemin mucizevi uzaklıklarına çekecek bir taraftan ıstırabı, diğer taraftan zevkli seferin başlangıç kapısı hem derinlere indirecek, kemalete eriştirecek emellerinin altın basamağı olmuştu. Abay'ın düşünür gücü ile araştırmacılık becerikliliğinin de kendi zamanının karma karışıklıklarla dolu gerçeği belirlemişti. Bu karışıklıktan çıkar yolu ararken kendi halkının milli yaradılışını detaylı bir şekilde araştırdı. Onun başındaki hasreti detaylarıyla tahlil etti. Böylece derdine derman, geleceğine yön aradı. Halkına koruyucu, milletine destekçi olarak bütün insanlığa yüce gönüllü humanistlik doruğa yükseldi. Kişi ile kişinin, halk ile halkın da arasında olabilecek kavgaların hepsinden uzak durabildi. Ulusları sevmediği halde komşu Rus halkına, başka da halklara saygıyla davrandı. Çar idaresini inkâr etmesine rağmen büyük Rus kültüründen eğitim aldı. Az sayıdaki halkı da kalabalık halkı da yakınlaştıranın manevi etkileşim olduğunu anladı. Bütün insanlığı birbirine dost saydı. Onu, batıya, doğuya, uzağa, yakına bölmeyip aynı olarak gördü. Bozkır yaşamını düzeltmek için devamlı gelişip devamlı dayanıklı olan insanlık derneğinin yaşamına derinden bakmalıydı. Böylece kendi devrindeki halkının sosyal varlığıyla sınırlı kalmayıp onu nasıl düzeltmenin, eğitmenin çarelerini araştırdı. Kendi düşüncesini ortaya attı. O,

Kazak aydınlarının bu asrın başındaki sosyal kalkınma talebini de o kadar etkiledi. Bununla kalmayıp, Kazakların yirminci asırdaki toplumsal bilincini doğrudan etkileyebildi. Abay'ın sosyal düşünür olduğuna geniş bir şekilde bakılacak an günümüz dönemidir. Toplumumuzda tamamen değişiklikler olan da şimdiki dönemlerdir.

Bu açıdan bakarsak, bozkır felsefecisi halkına merhamet etmek onunla birlikte ağlamak değil, ona kendi kendini dayanıklı kılmanın özel yolunu belirtmektir diye anlaması hiçbir şüphe doğurmayan açık meseledir.

Abay'a böyle riski göze almayı cesaret ettiren, onun bu kadar namusunu bileyen Kazak bozkırlarındaki aşağılayıcı siyaset ve dalkavukluk yapan sosyal bencillik idi. Onları yakasından alarak dövüşmekten bir şey çıkmayacağını anladı. Kenesarı dönemi mücadelesi bitmek üzereyken, dünyaya gelen bebek beşikteyken bile bağımsız ülke olmaktan tamamen ümidini kesmişti, başkasının boyunduruğu altında çalışıp, derecesini yükseltmek isteyenlerin kargaşalarını görerek büyüdü. Bağımlılık sıkı şekilde yerleşip, artık her şey olmuşken saf halkı fitneye sokmanın insanlığa aykırı olduğuna inandı. Öç almanın başka yolu mu var? Var.

Abayca söylessek “evvel para kazan” der. Aksine “karnı aç kişinin boyunda akıl, ar, bilime tutku nereden olacak?”. Para kazansa karın doyar. Ondan sonra bilim, sanat lazımmış.”

Bilim ve sanatı nerede aramak gerekir?

Abayca söylessek: “Rusça okumak gerek, hikmet de, para da, sanat da, bilim de hepsi Rus'tadır. Rus bilimi, sanatı dünyanın anahtarıdır. Onu öğrenene dünya ucuzdur”.

Duymak isteyenlere bambaşka bir cevap. Çok fayda isteyen, başarı peşinden koşan menfaatçi bakış değil miydi? Böyle aklın, çarın unvan sahiplerinin dağıttıkları fikirden nesi eksik? Unvan sahipleri köy sakinini aşağılamayı ister, Abay ise eşitleştirmeyi ister. Onun anlayışında o ortamın “Zararından uzak, faydasına ortak olmak için eğitimini, ilmini bilmek gerekir. Sen onun dilini öğrensün dünyaya bakışın gelişir, herkesin dilini, sanatını bilen kişi onunla aynı seviyeye girer, kimseye bağımlı olmaz, kimseye yalvarmaz”. Bundan çıkacak sonuç: aşağılatanın medeniyetini edinip, kibirlenenden biliminle üstün olarak kendi payını telafi edebilirsin. Aksi takdirde, az ile çoğun, güçlü ile güçsüzün arasında başka türlü eşitlik olması hiç mümkün değil.

Öylesine yaramazlık gibi görünen bu kaideyi Abay kendi ömrüyle kanıtlayabildi. Bozkırdaki keçe evinde yatarak Rus klasiklerini ta-

mamıyla okuyup, sırayla Kazakçaya çevirip, halkına yaymakla meşgul oldu. Onunla kalmayıp, Rus dili aracılığıyla Bayron, Gete, Şiller, Lesaj, Dümo, Mitskeviçleri araştırıp Kazakça söyletmeye çalıştı. Hatta Eski Yunan, eski Roma devirlerine karışıp Aristotel ile Sokrattan başlayarak, Spinoza ile Spenser gibi ünlü düşünürleri detaylı araştırdı. Darwin'i araştırarak doğa bilimleriyle tanışıp, New York üniversitesinin profesörü Chon William Dreper'in eserlerine dikkatle eğildi, Avrupa'nın düşünce gelişimi, tarihi, katoliklik ile ilim arasındaki iletişim tarihiyle tanışmış oldu. "Benim Kabem artık Batı'ya döndü" demesi de ondandı.

Duygusal şair, canlı düşünür, bilgin bozkır yaşamını başka dünya varlığıyla karşılaştırarak araştırmayı anlamak istedi. Çocukluğundan tanıdık Arap, Fars dilindeki kitapları yeniden karıştırarak Doğu şiirine, tarihine, felsefesini son görüşüyle yeniden değerlendirdi. Özellikle Taberi, Rabguzi, Raşid-ed-din, Babur, Abılгази eserlerine çok dikkat çekti. Doğu zihniyeti ile İslam hukukunu detaylı araştırdı. Kendi zamandaki Orta Asya ile Güney Asya'nın kültürel ve manevi hayatından çok haberdar oldu.

Abay zihniyeti sadece dış dünyaya dikkat çekmeyip, milli varlığı değerlendirecek esas miraslara da dikkat çevirdi. Korkut, Asan Kaygı, Atalık, Sıpara Kodantayşı, Kaztugan, Dospambet, Şalkiyiz, Matgaska, Jiyembet gibi ozanların şiirlerindeki kaygı ve güç, Buhar, Töle, Kazıbek, Ayteke öğütlerindeki Abay dünya bakışının en derin ve yakın katlarıydı.

Ona müdrikler Hoca Ahmet Yesevi, el-Farabi, Yusuf Balasagun, Mahmud Kaşkari, Muhammed Haydari, Dulati, Kadırgali Jalayır, Muhammed İbn Kays, Husan Addin Barşınlegi'nin eserlerini katarsak Kazak şairinin çok katlı, çok taraflı dünya bakışına hayran olurdu.

İki dev kıtayı altın kemer gibi kuşatarak kucaklayan eski sahrada kâhlaşmış bilgelik düşüncenin ne kadar derin, ne kadar kapsamlı, belli bir medeniyet, okul, akım çemberine tutuklanmayacak kadar ne kadar da azad ve serbest olacağına inanırdınız.

Abay'ın bakışı ne kadar da geniş ise, hayret ettiği, imrendiği, iğrendiği, tutkusu, aldığı etkileri o kadar geniş, fark ettiği, yorumladığı sağduyusu da o kadar derindi.

Fakat onun bu kadar karışık manevi dünyasına özel bir özellik katan etki ve düşünce, duygu ve mantık, ahenk ve tür ara ilişkisini ayırmadan, samimi insanlık, samimi kişilik ve samimi kemâlâttır. Herhangi gelişim açısından bakan diyalektik hızdır. İlgisiz burjuvaya boyun eğmek istemeyen gerçeklik ve endişe.

Asya'nın dış bölgesinde doğup büyüyen bozkır şairine böyle manevi rasyonalizm, insani maksimalizm nereden gelmiştir? Onun eserlerine o sıralar Avrupa'nın bile kabul edemediği, insanı esas kişilik, insanlığı esas haysiyet sayan yeniden gelişme emelleri, gerçek anlamdaki yeniden yapma görüşleri nereden sinmiştir?

Okuduğu kitaptan mı, zamandan mı, çevresinden mi, her gün göz önünde gezen kederli varlıktan mı?

Doğrusu, sonundakidir. Kafasındaki düşünce halkını düşünen, karıştıran yorulan, binle yalnız mücadele eden, çok yorulan bilinci, özellikle, bütün dünya tamamen değişse de değişmeyen bozkır yaşamı idi. Geniş bozkırın hangi tarafından baksa da göze batan sessiz geri kalmışlık idi. Bunu hala anlamayan saf halkı idi.

Önceden kendinden başkanın hepsini alay eden köylülerini dinleyerek “bizden başka herkes ahmak, en iyi halk biziz” diye düşündüğü saf düşünceyle çevresine dikkatle bakarsa, dün alay ettiklerinin hepsi bunları geçmiş. Birilerinin “ekmediği ekin yok, yetiştirmediği meyve yok”, tüccarının bile gezmediği yer kalmamış, yapmadığı iş yok”. Birileri “askere de dayanır, kazaya da dayanır, molla, medresesini koruyup, dinini saklamaya hazır”. Birilerinin biz, köle ve cariyesinden beteriz, “birimiz ırgat, birimiz kapıcıyız”, “önceki övündüğümüz, güldüğümüz, sevindiğimiz şeyler nerede?”.

Abay'ın bütün aklında bu sorular geziyordu, bunları “fark etmeyen kişinin hem bu dünyada hem ahirette başı ağrıyacağı gerçektir”. Sağırın başını ahirette ağrıtacak var mı, yok mu? Olgun kişinin başı ise bu dünyada bile karışacağı sözsüzdür. Fakat böyle “devamlı bu endişeyle yaşayabilecek miyiz?” Devamlı kedere dayanabilir miyiz?”

Batı ve doğu mürşitlerini araştırarak çıkardığı sonuç: Allah'ın özü de gerçek, sözü de gerçek; o kimseye kötü ol, zalim ol, istismarcı ol dememiştir; öyleyse Allah'ı dinlemeden kurnazlık düzelmez; kurnazlık düzelmeden boğaz haram yemeyi bırakmaz, helal olmadan insan düzelmez; insan düzelmeden toplum düzelmez; halkın düzelmesi için her birey kendi kendini düzeltmesi gerek. Onun için “sevinilmeyecek şeye sevinmeyi, utanılmayacak şeyden utanmayı” bırakmalı. Bizi bunlardan temizleyen tek deva emektir, çalışmaktır. Abay'ın düşüncesinde “Çalışma marifeti arttırır. Çalışma duyduğu şeyi pekiştirir. İnsan aldığı bilimi düzene sokar, gereklisini gereksizden eleyerek akıllı olur”. Bu yüzden de, o, çalışmayı bütün iyiliğin temeli, çalışmaya olan sevgiyi insan hayatının esas önemi ve amacı sayar. Tembelliği ise tüm inatçılığın, ondan meydana gelecek dalkavukluğu tüm zararın, palavrayı düzeltmekten ümidini

kesen çaresizliğin esas atası diye anlatır. Halkını “düzene sokmayınca dilenciye” dönüştürmeyen tek davranış: “Tarım, ticaret, meslek, ilim” diye bildi. O sadece gayret ve istek olduğu zaman gerçekleşir. Abay’ın “Allah sana çalışmaya yetecek güç verdi ama sen çalışmıyorsun. Allah sana ilim verdi ama sen okumuyorsun. Allah sana bilinç verdi ama sen onu kaybettin. Sen üşenmeden çalışırsan, sabırla araştırıp, faydalı iş yaparsan zengin olurdu” diye suçlaması da o yüzdendir.

O, sadece çalışmanın sayesinde insan ahlaki açıdan gelişip, ailesine, genç nesil terbiyesine, anne baba, dostluk, arkadaşlık, kardeşlik borcu görüşünü değiştirebilir kanısındadır. Aksi takdirde, atadan kalan mirasa övünen otlakçı, halkın arkasında gününü gören sinsi, başkalarının eşyasına göz diken gizli düşmanlık ve hırsızlık, tembellik ve dalkavukluk, zalimlik ve kibirliliği uyandırmazsa ailesinin durumunu da başkasının durumunu da düzene sokamazdı. Abay’a göre bütün anlayışın gerçek önemini açıklayacak ölçü çalışmaya olan bakıştır. Altıncı sözünden işbu parçayı alalım: “Kazak der: “Birlik olmadan dirlik olmaz”. Burada söylediği hangi birlik? Kazak düşünür. at ortak, aş ortak, giyim ortak, devlet ortak olsa der. O durumda zenginlikten ne fayda, fakirlikten ne zarar? Akriba kaybolmadan servet arayıp ne yapalım? Bu mu birlik? Hayır, birlik akılda birlik, servette birlik değil. Birlik servete satılırsa ahmaklıktır. Akriba almadan birlik kılınsın. O zaman herkes nasibini Allah’tan diler veya iş arar. Oysa halkı birbirinden bela arar. Bunun neresinden birlik çıktı?”

“Bolluk öncesi varlık” diyoruz. Hangi varlık? Can gövdeden çıkmayınca mı? Öyle varlık itte de var. Varlık bu da değil. Kalbiniz, gözünüz diri ise onu der. Kendin sağ isen de, kalbinin gücü olsa, akıl bulacak söz anlayamazsın. Helal işle üşenmeden para kazanmaya azimli olamazsın”.

Püf noktası bu değil miydi? Genelde, bizim günümüzde ele aldığımız çok işlerin delillerini başka taraftan aramaya lüzum yok. Her şeyi Abay’dan bulursun.

Günümüz uluslararası durumlara ilişkin edindiğimiz devletin iç ve dış siyasetine cevabı Abay’da bulabiliriz. “Bütün insanı kardeşim diye sev” dediği satırlardan halklar dostluğu şair için eşit yaşamının yalan diplomasisi değil, yaşamın esas anlamını belirten yüce murat olduğu görülür. Şair bakışını günümüz diliyle belirtsek başka ülkelerle dostluk ilişkide, dayanışmada olma politikası bizim ülke olarak sıraya girmemizin ön şartlarından biridir. Başka gelişmiş ülkeler ne yaparsa onu yap, ilmini, kültürünü öğren diyor Abay. Onun için başkalarıyla “kültürel,

ekonomik, siyasi etkileşim gerek, onun günümüzce tabiri uyum yani bütünleşme.

“Birini, Kazak, birini dost, görmezsen işin hepsi boş” dediği sözler millet olarak uyumumuzun esas şartıdır. Kendi halkımızın amacı için mücadelede dostluk, uyum, birlik lazım değil mi? Lazım. Öyleyse, Abay sözünü derinden anlayıp, onunla başkalarını utandırmak değil, kendi kendimizi utandırmaya çalışalım.

Değişik tarihi durumda yaşayan Kazak halkına bundan sonra eskisi gibi yaşanmayacağını, zaman akışına göre çalışıp, meslek edinip, ticareti öğrenmek gerektiğini de ilk olarak söyleyen Abay’dır. Yani, Kazak toplumuna hem sosyal reformu hem ekonomik reformu da ilk olarak sunan Abay’dır.

Toprağından, suyundan, bağımsızlığından, yönetiminden ayrılan Kazak’ı kurtarmanın tek çaresi, onun manevi dünyasını, milli ve insani iyi özelliklerini korumak olduğunu, o zaman milli özelliğini yaşatacağını şair iyi anladı. Onun için kendi de büyük gayretle çalıştı.

Abay’ dikkatle okuyan insan onun dünya bakışı günümüz piyasa ekonomisiyle de doğrudan uyum sağladığını fark edebilir. Abay âlemi bizi yedi gece kaybettirmeyecek deniz feneri gibidir. Buna bakarak varlığımızın doğru ve yanlışını değerlendirebiliriz. Çünkü bizi rahat bırakmayan çok sorunun cevabını Abay ta eskiden söylemiştir. Abay’ı okuyarak yurdumuzu düzene sokabilirdik. Maalesef, birisinin zamanı yok, birisinin anlayışı dar, birisinin hiç isteği yoktur.

Yoksa çok şey evvela herkesin kendi kendini düzene sokamayışından gelişmiyor, öyle değil miydi?

Kendi halkını “yurt olsun, büyüsün, gelişsin” diyen her insan önce Abay’ı okusun, Abay’ı dinlesin. “Eğer de akıllı kişilerin sırasında olmak istersen günde bir kere, olmazsa, haftada bir, hiç olmazsa ayda bir kendini hesaba çek! Önceki hesabından sonraki yaşamını nasıl geçirmişsin, eğitime, ahirete, bu dünyaya faydalı mı, pişman olmayacak şekilde mi geçirmişsin? Yoksa nasıl geçirdiğini kendin de mi fark etmedin?” diyen şair sözlerini bir hatırlayalım.

Eğer herkes geçmişini unutup, değişikliğe uğradığımız on sene, bağımsızlığı aldığımız dört sene içindeki yaşamını hatırlayarak, ne kadar imkânı boşa çevirdiğini, ne kadar şeyi boş verdiğini daha iyi anlardı. Önceleri akrabaya, sonra hükümete avuç açan, kendi durumunu kendisi düşünmeyip başkalarından medet uman sosyal tembellik çok insanımızı hala hızla değişmekte olan zaman talebine uyduramıyor. Böyle kaygı-

sızlık ve yolsuzluk nedeninden dışarıda sanayi ve işler, evdeki durum aksamaktadır. Birisinden talimat bekleyip, herkese el açmak, kendiliğinden bilmemek, bağırmasan anlamamak yüzünden hareket yerine hile, iş yerine söz, teklif yerine yalvarmak, onay yerine bahane, tavsiye yerine şantaj gelişmektedir.

Tarihin verdiği imkân ile tabiatın verdiği servetin henüz kendi yerini bulamayıp, boşuna gitmesi çok üzüyor. Onun için dışa öfkelenemeyiz. Bağımsızlığımızı derhal kabul etti. Yardımlarını sundu. Ekonomimizi, sosyal ve kültürel gelişmemizi kalkındırma yolunda beraber olmaya hazır olduklarını bildirdi. Herkesle dostça ilişkiyiz. Hem uzakla hem yakınla alışveriş içindeyiz. Tam iş durumunu sağlayacak her şey var. Eksik olanı: Abay'ın dediği ilgi ile gayret, öğrenmeye gayret, bilmeye gayret, çalışmaya gayret hızlanma yerine zayıflamaktadır. Onun yerine Abay'ın dediği inatçılık ile yaramazlık, “yalan ile dedikoduyu yakın tutan” kavgacılık ve palavra, kendi ülkesini kendisi takip eden” hırsızlık ile kıskançlık, ayırmacılık ile “söz gezdiren, halkı kışkırtan partacılık” azalmıyor. Ekonomik etkinliği, Abay gibi söylersek, “kendi toprağıyla, kendi yurduyla boğuşup, düşüncesizlere kucağını açıp savurganlıkla”, “halka hayırlı iş yapmayı”, “karın suyu gibi çabuk erir, çalışmadan bulunan servet-devlet”, siyasi etkinliği kavga olmayan yerden düşman aramakla, sosyal etkinliği takılacak feda ile her şeye burnunu sokan merak ile karıştırmak geniş çapta yayılmaktadır. Buna küsmeyip de neye küser? Kendimize öfkelenmeye mecburuz. Bunun hepsi “Yarım sevgi yarım fark eder” denilir gibi bağımsızlığımız ile özgürlüğümüzün değerini yarım kavrayıp, yarım değerlendirmekten ortaya çıkan hastalıklardır. Bu arada büyük şairin: “Atını yarışlarda yarıştıran atını destekleyen akrabalarının neden senin atının birinci gelince üzüyor ve yarışlara kızıyor? Huzur arayan, huzuru bulamayan kimsenin huzur olduğu zaman bir anda huzurdan yorulması neden? Hasta kişinin yiğit gibi görünmesi neden? Fakir kişinin kibirli olması neden? Kazakların gerçek söze inanmayı, kulak asmayı, dinlemeye zamanı olmayıp, zararlı söze, yalana uyup, tüm işleri su gibi aksa da onu bütünüyle duyup anlamazlıktan gelmesi neden?” dediği sözler akla gelir. Bu feryadın günümüz yaşadığımız toplumla da ilişkisi olduğunu aklımızdan çıkaramayalım.

Siz iyi bilirsiniz, toplandığımız bütün büyük meclislerde ben, halkımızın birliği ve dostça geçindiği hakkında hep söylemişimdir. Çünkü eskiden bellidir ki ülke olmanın tek çaresi iç birliğidir.

Tarihin bütün döneminde Kazak kavgadan da düşmandan da yenil-diye birlik ve beraberliğin eksikliğinden yenilmiştir. Abay'ın da canına batan keder buydu. Eğer yurdunda birlik olsaydı, Abay:

“Herkes kendine göre başkan pek dar kafalı

İşte, bozmadı mı ki yurdun halini?

Birlik yok, bolluk yok, gerçek niyet yok,

Karıştı servetin, baktığın yilkılar.”

Kafada beyin, eldeki mal kavgada kalan,

Gücünü gösteren kıskanç bozdu huzuru,” diye pişman olur muydu?

Ancak Abay yine şöyle der: “Eski atalarımızın bu zamandakilerden üstün iki karakteri varmış. O iki karakter hangisi dersen, önce, o zamanlar ülke başı, takım başı adlanan kişiler varmış. Göçerken, kavga, çatışma olursa iktidar onlarda olurmuş. “İki dizgin, yani iktidarı sana verdik, bozmak değil, eksiklerini geliştiririm” diyerek kötü tarafını gizleyip, iyi tarafını yükseltmeye çalışmış. Onu üstün gören, evliya sayan, ondan sonrakiler de bu yoldan çıkmıyorlarmış. Herkes kendi kardeşi, hepsi kendi malı olunca gerçekten de akılsız olmazsa, onları düşünmeyip de ne yapar?

İkincisi, çok namusluymuş. Her zaman sevinçte de kaygıda da çağırıldıkları yere akraba arasındaki kavga, öfkeye bakmadan gidip canı gönüllüyle yardım edermiş. “Akrabada azan olsa da, ondan bezen olmaz” der. “Altısı ala (dargın) olsa ağzındaki (yanındaki) gider, dördü tam olsa uzaktaki gelir” der. Hani, bu iki karakter nerede?”(Abay'ın “Kara Sözleri”, 39.söz).

Yurt olmanın kaidesi gibi olan, uyum ile birliğin gözü, bu iki karakter, tam bugün millet kaderi çözülür anda bizim için eskisinden daha çok gereklidir. Gerçi, ben şimdi Abayca tedirgin olup, bu iki karakter bizde hiç yok diyemem. Çünkü vatandaşlarım bana iki kere mertlik gösterip, güvenerek iktidarı benim elime verdi. Onlar gerçekleşti. Ben de sözümde duracağım: herkes kardeşimdir, öyleyse ben de boş durmam, onlara yardımcı olacağım. Onlardan ayrı endişem yok, onlardan ayrı kaygım yok. Ne görürsem halkımla birlikte görürüm, yurdumla birlikte görürüm, halkımla birlikte yenerim. Bu arada açık söylenecek bir mesele var: biz ekonomideki reformdan nasıl vazgeçmiyorsak, demokrasiden de öyle vazgeçmiyoruz. Çünkü demokratik özgürlük olmayan yerde ekonomik özgürlük de olmaz ve aksine, biz o özgürlüğe engel olan şeyleri düzeltiriz. Yoksa geçici zorlukları kullanarak özel egemenlik kuracak

yerde tanrı olayım denen kimse yok. Böyle çılgılık, gerçekten de, Abay'ın dediği gibi üzüntülü rekabetle, sessiz olamayanlarla karıştırmış olanların ağzından çıkabilir. Bizim bozkırın, etkisizlikle dayansa da zulme hiç dayanmadığını iyi biliyorum. Kendim için değil, yurdum için düşünüp taşınıyorum: kendi başıma gerekliyi herhangi bir gün bulurum. Halkımın ihtiyacını nereden bulurum, nasıl bulurum diye düşünüp taşınmak sadece benim değil, her vatandaşın görevi ve aklında bulunmalıdır. Bunları uzaktaki, yakındaki siyasetçilerin bazıları anlamadığı halde halkımızın iyi anladığına razıyım.

Kısacası, Abay arzuları sadece bir milletin tutunacağı emeller değil, bütün insanlığın emelleridir. Kazak toprağında bunun gerçekleşme imkânı şimdi ortaya çıkmaktadır. İşbu siz ve bize nasip olmaktadır. Çünkü biz bu bozkırlarda yaşayan nesillerin içinde deminki imkânları elde etmekte olan ilk ve öz nesiliz. Bu yüzden büyük düşünür-demokrat, büyük manevi reformcu Abay'a en yakın, nesil sadece biziz. Böyle yakınlık bize tarih karşısında büyük sorumluluk yükler. Saygıdeğer üstadın vasiyet ettiği değerli emellerin sadece hayal yüzünde kalmayıp, net gerçeğe, net sosyal varlığa dönüşüp dönüşmeyeceği bize bağlıdır. Onun eserlerindeki gerçek hümanizm, insan amacına olan ilgi, bir başka özen, hayata dimdik bakan gerçeklik, tembellikten, özensizlikten, zulümden, açgözlülükten nefret eden manevi maksimalizm bizim gerçekleştirecek olan girişimimizin de esas özelliğine, esas içeriğine dönüşmesi lazım.

Abay'ın dediğine göre, insan mutlu olması için onun isteği ve o isteğin amacına ulaşması için başkalarının ilgisi lazım. "Dostluğu dostluk çağırır" denmesi de boşu boşuna değil. Bu yüzden de, o ulusal bütünlük, iç bütünlüğünü, dayanışma ve etkileşimi çok arzuladı. Halkın istediğine ulaşması için de onun çevresiyle tam bütünleşme ve etkileşme içinde olması lazımdır. Bu, bizim günümüzde kaderimize karar veren en önemli tarihi faktörlerden biridir.

Biz de şimdi kendi milletimiz içindeki hem de uluslararası dostluğa dünyadaki bütün ülke, tüm halklarla dayanışmaya, kültürlerarası etkileşime de Abay gibi bakıp, Abay gibi saygı duymaya ayrıca önem veriyoruz.

Sonuç olarak, günümüzde hepimizin değer verdiğimiz büyük akıl sahibi bundan bir buçuk asır önce kendi dönemindeki medeniyet adından dış kalan bölgede yaşayıp, sadece günümüz medeniyeti sağlayacak insanlar ile halkların özgürlüğü ve dostluğuna esas edilen, iyilik ve hayırlı işleri aynı üstün gelişen özgür toplumun nasıl olması gerektiğini de tam değerlendirebilmiş.

Bugün, o soylu kalp, değerli akıl sahibinin doğru değerlendirdiği mükemmellik toplumunu gerçekleştirebilecek ahlaki imkân bizde vardır. Şairin arzuladığı ilim, sanat, meslek, bilim de eskisi gibi az bulunur değil. Halkımızın gözü açık, okumuş insanlar, uzmanlarımız bilgilidir. Halkımız dostça geçiyor. Toplumun üçte biri otuz yaşını doldurmayan gençler. Sadece bilime uygun yetenek, bilime uygun bilinç, gençliğe layık alev, güç, yaratıcılık olursa Abay'ın eline değil, ağzına bağladığı amaçları gerçekleştirmeyi zaman gerektiriyor.

Abay yılını çok iyi geçiriyoruz. Abay'ın şiirlerini ezberlememiz iyi. Onun derin düşüncesi ile fikrini sadece konuşmamızda değil, her günkü yaşamımıza tuğla gibi dönecek kesin işe dönüştürsek çok iyi olur.

Onun gösterdiği eğitim ve arzuladığı emellere içten değer vermemiz, adalet ve asalet üstadı karşısındaki oğulluk borcumuzu derinden anlayıp, ödeyebildiğimizin tek işareti olarak bulunur.

Günümüzde ülkemizde yapılmakta olan büyük işlerin neticeli olmasına en gerekli şey inançtır, güvendir. Ülkeye ihanet ilk önce onun geleceğine güvenmemekten başlar. Yüce Abay'ın, endişeli Abay'ın geleceğe olan inancını hiç kaybetmediğini bu sözlerinden görebiliriz: Kimin başı belaya girmemiştir ki, kim kötülük görmemiştir ki. Ümidini kesmek gayretsizliktir. Dünyadaki hiçbir şeyin sonunun olmadığı, geçici olduğu doğru, kötülük nasıl kalıcı olabilir dersin? Çok sert kış mevsiminin ardına yeşilliği bol, güzel yaz mevsimi gelmiyor mu?" der büyük şair. Gerçekleşsin, can baba!

Yurdumun başına düşen bugünkü zor dönemin sabit kalmayacağına, halkımızın gönlünü hoşnut eden barışın, sevgi dolu rızkın, bolluk dolu günlerin yarın geleceğine güvenim sonsuzdur.

Abay'ı bizimle ebedileştirecek olan bu anlayıştır, bu inançtır.

Öyleyse, Abay örneği her zaman göz önümüzde olsun! Bütün işlerimiz Abay'ın arzu ettiği gibi yükseklerden görünsün!

Teşekkür ederim!

KARA SÖZLER

Abay'ın yazmış olduğu nesirleri içermektedir ve 45 metinden oluşmaktadır. Bu metinler halkı bilinçlendirmek, manevi değerlerini korumak ve ona sahip çıkmak için yazılmış nasihatleridir. Kazak halkının yaşayış tarzı, toplumsal farkındalık, eğitim ve din konularında bilhassa durulmuştur. Toplumdaki yanlış uygulamalar eleştirilmiş, onların yerine sahip olunması gereken güzel huy ve davranışlar önerilmiştir. Her bir durumun, akıl süzgecinden geçirilmesi gerektiğine vurgu yapan Abay, Kara Sözlerinde kâmil insan olma yolunun hem dinî hem de insanî bilgilerle açılabileceğini örneklerle izah etmiştir. Zenginliğin de bilginin de toplumda saygı görmenin de kaynağının ilim, çalışma ve gayretle olacağını öğütlerken tembelliğin insandaki en tehlikeli hastalık olduğunu tespit etmiştir.

Kara Sözler, tarih boyunca hükümdarlara ve devlet adamlarına nasihatler içeren siyasetnamelerin kendi çağındaki devamı niteliğindedir. Ne yazık ki Abay'ın yaşadığı dönem Çarlık Rusya'sının egemenliği ile sarıldığından, bağımsız bir devlet ve hakan olmadığından hitabı herkesedir.⁶⁵ Bu yönüyle Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"i, Ahmet Yesevi'nin "Hikmetleri", Nizamülmülk'ün "Siyâsetnâme"si, Yunus Emre'nin "Risâletü'n Nushiyye"si gibi 19.yy'daki nasihatname ve siyasetnamenin örneği de Abay'ın Kara Sözleridir.

⁶⁵ Kibar, Z.; "Abay'ı Doğru Anlamak", Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir 26-28 Mayıs 2014, s. 545.

KARA SÖZLERDE TEMA

Hayatın Anlamı

Abay insanları, sevinçlerini ölçülü bir biçimde yaşamaları için uyarıyor. Sevincin insanı sarhoş ettiğini, bu sarhoşlukla neyin doğru, neyin yanlış olduğunu göremeyeceklerini ifade ediyor. Kişi ne sevincini ne de hüznünü abartmamalıdır. Tüm duyguları dengeli olarak yaşamalıdır. Sevinçlerini sürekli abartı halinde yaşayan insanlar sonraki zamanlarda yaşayacağı hüznüleri daha acı bir şekilde yaşarlar. Abay'da bu konuyla ilgili dördüncü sözünde şunları söylemiştir: “Sevincin kendisinde bir sarhoşluk vardır. Her sarhoş gaflet içindedir. Sarhoş haliyle konuştuğu zaman baş ağrıtır. Böyle olunca sevince boğulan kişi ne yapacağı, hangi akılda olduğunu, neyin ayıp olduğunu bilemez, gaflette kalır, böylece pişmanlık duyar. Başı beladan kurtulmaz” şeklinde anlatmıştır.

Abay sevincini yerinde yaşamanın yanı sıra üzüntü ve kaygıya gark olup kendini cezalandırmanın da doğru olmadığını söylüyor. Bunu dördüncü sözünde şöyle açıklıyor: “Çıkar yolunu bulmadan, üzüntü ve kaygının içine girip kapanmak kendine ceza vermektir.” Hüznümüzü en üst perdeden yaşayarak kendi içimize kapanmak yerine, bu mutsuzluğun üstesinden nasıl gelebiliriz düşüncesiyle kendimize bir çıkar yol bulmalıyız.

Abay altıncı sözünde Kazak atasözlerinden biri üzerinden halkı eleştiriyor. “Bilimin temeli birlik, rızkın temeli dirlik” deniliyor. Bir milletin birlik içinde olabilmesi için neler yapılması gerektiğini söylüyor. “Kazaklar birliği; ortak at, ortak aş, ortak giyim, ortak mal” biçiminde algıladıklarını belirterek eleştiriyor: Abay, birlik için bunların yeterli olmadığını eğer malını vermek istersen bunun devamında, atası başka, dini başka insanların da bu birlik içinde yer almak isteyeceklerini söylüyor.

“Rızkın temeli dirlik deniliyor, bu hangi dirlik. Yaşamayı dirlik sayan insanlar canını kurtarma peşindedir. Mücadeleden kaçır, dünyada var olan rızıklara bile düşman olur. Atasözünün ifade ettiği bunlar değildir” şeklinde Abay düşüncelerini ifade ediyor. Abay’a göre dirlik yüreğin, beynin, gönlün diri olmasıdır. Kendin canlı olsan da fikrin ölüyse, akıllıca bir söz söyleyemezsin diyerek düşüncelerini ifade ediyor.

Akıllı insanlar olayları çabuk kavrar, sorunlara pratik çözümler getirebilir. Attıkları her adımı iyi değerlendirirler, iyi düşünüp konuştukları için başarıya kolay ulaşırlar. Abay da on beşinci sözde bununla ilgili olarak şunları söylemiştir: “Akıllı kişi doğru işe merak eder, heveslenir, peşine düşer. Birisi konuşurken kulak kesilir. O geçen ömrü için pişmanlık duymaz.” Ayrıca insanın zaman zaman kendi iç muhasebesini yapması için onbeşinci sözde şöyle der “Eğer akıllı olmak istiyorsan her gün veya haftada bir kere, hiç olmazsa ayda bir defa, kendi kendine hesap sor. Önceki hesaptan bu yana ömrünü nasıl geçirdin? Bu günlerini bilime, ahirete, dünyaya faydalı ve pişmanlık duymayacak şekilde mi geçirdin? Yoksa ne yaptığını sen de bilmiyor musun? Övünmek; bir niteliği nedeniyle kendini yücelmiş sayarak bundan abartılı biçimde söz etmek anlamına gelir. Övünen insan kendini yüceltir, gururlanır. İnsanlar beni örnek alsın diye gösterişe kapılabilir. Kendini diğer insanlardan üstün görebilir. Hâlbuki kendini eksik, aciz gören insan kibirlenmez, her türlü kötülükten kendini sakınmaya gayret eder. Kendini başkalarından üstün gören insan bütün bu faziletlerden yoksun kalır. Övülen kimse kendini önemli zanneder. Birini övmek onun kibirlenmesine yol açar. Övülmek insanı kör ve sağır edebilir. Kusurlarını görmez olur, doğru sözleri, verilen nasihatleri işitmez. Bu konuyla ilgili Abay da yirmi birinci sözde düşüncelerini şöyle ifade etmiştir. “Övgü denilen türün ben iki türlüüne rastladım. Birincisinin adına, büyüklük diyorum, diğerine ise kendine övgü diyorum.” Abay büyüklüğü zararsız görmüş ve insanın içinden kendi kendini değerli saymasıdır şeklinde açıklamıştır. İkinci olarak bahsettiği ise “övüngen” insanlardır. Bunlar başkasının övgüsünü beklerler. Bana zengin desinler, kahraman desinler, diye beklerler. Bu tip insanlar cahilin ta kendisidir diyerek onlardan uzak olunması gerektiğini öğütler.

Abay övünmeyle ilgili düşüncelerine otuzuncu sözde de yer vermiştir. “Bir şeyi kırk defa söylese bile faydası olmayan anlaşılmayan “geveze” denilen övünme vardır.” Bu tür insanların belli bir düşüncesi, yiğitliği, insanlığı, aklı yoktur. Bu tür insanlar kimin bana ne faydası var; o benim yemeğime tuz mu kattı, ya da ben onun ineğini sağarak sütünü mü alıyorum, gibi düşüncelere sahiptirler, der.

Bir işe başlarken iyi niyetle hareket edilirse sonucu da iyi olur. Bizde bu konuyla ilgili şöyle bir atasözü vardır. “Niyet hayır, akıbet hayır”. Eğer sen kalbini şerden uzak tutup yapacağın işin gerçekleşmesini istiyorsan sonucu da güzel olur, anlamındadır. Her iş başlangıcındaki niyet ne ise ona göre sonuçlanmaktadır. Şekle değil içimizden geçen niyete önem vermeliyiz. Abay da bununla ilgili otuz yedinci sözde şöyle demiştir. “Kişinin kişiliği, bir işe başlamadan önceki niyetiyle belli olur, nasıl sonuçlandığıyla değil.”

Abay otuz yedinci sözünde “Eğer elimde yetki olsaydı, ‘insanın kötü huylarını düzeltmek mümkün değildir’ diyen kişinin dilini keserdim.” demiştir. Bizim toplumumuzda, kötü huy düzelmez, “kan çıkar huy çıkmaz.” “İnsan 7’sinde neyse 70’inde de odur” atasözlerinin aksine bir görüş savunmaktadır. Aslında başkasında bir ayıp görünce, bunu kendinde aramak, kendinde bulursa, bundan kurtulmaya çalışmak kötü huyların ilaçlarındandır. Kendinde kötü huy bulunan kimse bunun sebeplerini araştırmalı, bulmalı ve bundan kurtulmaya çalışmalıdır. Kötü huydan kurtulmak, bunun zıddını yapmak için çok uğraşmak gerekir. Çünkü insanın alıştığı şeyden kurtulması zordur. Fakat Abay görüldüğü gibi kötü huyların düzelemeyeceğine inanan insanları oldukça sert bir dille eleştirmiştir.

Ümit etmek, duyguların en değerlilerindedir. Çünkü insana moral verir, insanın önünü görmesini sağlar. Çok çetin yolları umutlarımızla aşabiliriz. Kimi insanlar çabalamak yerine başına kötü bir şey geldiğinde karamsarlığa düşerler. Her kötü olayın ardından yeniden güzelliklerin olacağı umudu bizi hayata bağlar. Abay otuz yedinci sözünde “Ümit kesmek, gayretsizliktir. Dünyada her şeyin değiştiği bir gerçektir. Çok sert karlı kışın ardından, yeşilliği çok güzel yaz gelmiyor mu” şeklindeki sözleriyle insanoğlunun asla umudunu yitirmemesi gerektiğini, umudunu yitiren insanların güçsüz, çabasız olduğunu dile getirmiştir. Abay’ın dünya görüşünde pes etmek yoktur.

Abay otuz yedinci sözünde “Gücü olmayan kızgınlık, sözünden dönen âşık, öğrencisi olmayan bilgin hiçtir” demektedir. Kızgınlık ve öfke her insanın yaşayabileceği doğal duygulardandır. Ancak herkes tarafından farklı şekillerde yaşanabilir. Kızgınlık kimileri için sessiz, gergin ve soğuktur. Kimileri ise acıma ve gözyaşıyla bağdaştırır kızgınlığı, kimilerinde ise kızgınlık korku ve kaygı uyandırır. Abay sizi korkutan, çaresizlik içinde bırakan bir kızgınlığınız yoksa bunu bir hiç olarak adlandırıyor. Sözünden dönen aşığın gözden de düşeceğini anlatıyor. Bil-

gisini başkasıyla paylaşmayan, ona öğretmeyen bilginin de hiç bir işe yaramayacağını söylüyor.

Abay kırkınıcı sözüne “Sizlere nedenlerden oluşan sorularım var” şeklinde başlamış. Genellikle Kazakları davranış ve düşünce tarzlarını eleştirmiştir. Yaşlıların kendi akranlarıyla neden iyi geçinemediklerini sormuş. Başka bir milletten olan birini gördüğümüzde onu kardeş gibi kucaklayıp dostça karşıladığımızı fakat kendi milletimize bu yakınlığı neden göstermediğimizi sorar. Kazakların çocuklarına küçükken iyi davrandığını, büyüdüğünde neden soğuk davrandığını sorgular. Her gün sözünü dinleyen dostunun bir gün dinlemediğinde arada bir sözünü tutan düşmanla aynı kefeye koyman nedendir, der. Birisi başkasına misafir olduğunda ondan hizmet bekler, fakat o kişi kendi evine gelirse aynı hizmeti neden göstermez. Halkı yöneten yetenekli insanların neden fakir olduklarını sorgular. Görüldüğü gibi Abay; eğitimsizlik, gayretsizlik, tembellik, düşüncesizlik, dedikoduculuk, rüşvet, yalan, hırsızlık, hasetlik, merhametsizlik gibi birçok konuya sözlerinde değinmiştir.

Abay kırk ikinci sözünde yine övünmekten bahseder. “Bu devirde zengin olma, akıllı olma ve otorite sahibi olma gibi şeyler övünülecek şeyler değildir” der. O, halkı kandıran başkasına iftira atan kişilerin övünmeye layık olduğunu söyler. Övülmesini seven kişilere “Siz ne dersiniz onu yapmaya hazırız” diyerek onu aşırı derecede överler. Ona faydası dokunmasa da övdüğü kişiden, para, giysi, at alır ok kişi de bundan etkilenerek burnu havada gezer, der.

Abay kırk üçüncü sözünde “Eğer sanatı tekrarlayıp her gün pratik yapmazsan en önemli yerleri yok olur gider” demiştir. Eğer tekrar edilmezse sanatı koruyacak güç de kaybolur, demiştir. Bu kuvvetin içerisinde üç tane güç olduğundan bahsetmiştir. Bu güçlerin tamamı, öğrendiklerini düşünmeye ve tekrar etmeye yöneliktir. Bu üç gücün söylediklerini yerine getirmezsen makama düşkünlük, öfke, yalan söylemek, içki içmek ve kumar oynamak gibi kötü şeylere meyil edebileceğimizi söyler. Bizlere neyin yararlı neyin zararlı olduğunu gösterecek gücün adı akıldır. Akıl ve gayret birleşerek bu duruma engel olabilir.

Kazak Halkı

Abay’ın Kara Sözler’i genel itibariyle Kazak halkının aydınlanması yönünde öğüt verici niteliktedir. Halk içerisinde toplumsal yaralara sebep olan adaletsizlik, medeniyetsizlik, hasetlik, övünme, yalan, dedikodu ve tembellik gibi konuları sözlerinde eleştirmiştir. Bilinçli ve iradeliler Kazak gençliğinin yetişmesi için elinden geleni yapmıştır.

Abay birinci sözünde Kazak halkı için bir karamsarlığa düşmüştür. Abay ömrünün son günlerinde kendisiyle iç muhasebesi yaparak halkı idare etmek istemediğinden, hayvanlara bakıp sayısını çoğaltamayacağından, bilimden anlayan kimse olmadığı için bilim yapamayacağından ya da din idareciliği, çocukların eğitimi gibi konularla uğraşmanın vakit kaybı oluşturacağından bahseder.

Abay ikinci sözünde çocukken Kazakların, Özbekleri ve Rusları küçümsediğini duyduğunda sevinirmiş. “Ey Tanrım, bizim dışımızdaki halkların hepsi yaramaz ve kötümüş, en iyi halk bizmişiz diyerek bahsedilen sözleri ilginç görür sevinerek gülerdim” şeklinde ifade etmiş. Oysaki daha sonra bunların gerçek olmadığını “Özbeklerin ekmediği ekin, tüccarların gitmediği yer, yapmadığı işler yoktur” diyerek üzüntüsünü anlatır. Ruslar içinde “Çalışıp mal kazanmanın yollarını onlar biliyor. Saltanat da güzellik de onlarda. Bizler hayatımızı sürdürmek için birer hizmetçi kuluz” şeklinde ifade ediyor. Kendi milletinin neden bu kadar geri kaldığını düşünüp üzülmemekte ve övündüğümüz, sevindiğimiz, güldüğümüz Kazaklar nerede? demektedir.

Abay üçüncü sözünde yine Kazakların, kıskançlık, tembellik, birbirlerine düşmanlık, bilgiye duyarsızlık gibi özelliklerinden örneklerle bahsetmektedir. Kendi kendine, Kazakların birbirine ziyankâr olması, birisinin başarısının başkası tarafından kıskanılması, kendilerinin tembel olmasının acaba sebebi nedir? diye sorgulamaktadır. Abay’a göre tembel insanlar korkak, gayretsiz olur, kendi kendini övenler akılsız cahil olur.

Abay Kazakların böyle olmasının sebebinin mallarını çoğaltmaktan başka düşüncelerinin olmamasından kaynaklandığını söylemektedir. “Ticaret, sanat, bilim gibi şeylerle uğraşsalardı, bu durumlara düşmezlerdi” der.

Abay üçüncü sözünde adaletsizliğe değinir. Köy muhtarı seçilecek kişinin, şan, şeref sahibi, eğitim görmüş olması gerekir, der ve böylesinin halka faydalı olacağını söyler. Fakat Kazaklar’ın muhtar seçimlerinde de çeşitli adaletsizliklerin olduğunu ifade eder.

Abay beşinci sözünde Kazakları anlatan çeşitli durumlardan söz etmiştir. Örneğin Kazaklar’ın “Ey Tanrım bizi çocuk gibi kaygısız et” diye dua ettiklerine şahit olmuştur. Kazaklar’ın korkularını bazı atasözlerinden anlayabileceğimizi ifade etmiştir. “Bir günlük hayatın varsa, mal topla”, “Zengin olanın yüzü nurlu, fakir olanın yüzü çarık”.

Bu atasözlerinden, Kazak halkının barış için, ilim için adalet için kaygı duymadığını anlıyoruz. Malı çok olursa, babasını bile düşman ola-

rak görebilir. Hırsızlıkla, kurnazlıkla, dilencilikle kazanılan mal Kazak halkı için kâr sayılmaktadır.

Abay beşinci sözde Kazaklar'ın bu durumlarında bahsederek onların çocuklardan bir farkının olmadığını, hatta çocukların ateşten korktuğunu, ama onların cehennemden bile korkmadığını, çocukların utanmayı bildiğini, büyüklerin utanmayı dahi bilmediğini ifade eder.

Yalakalık içten olmayan düşüncelerle, birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak anlamına gelmektedir. Abay sekizinci sözünde kadı ve muhtarın hiçbir zaman halkı dinlemediğini dinlemek istese de zamanın olmadığını ifade eder. Kadıların kafasında üst makamları nasıl memnun ederiz, zararlarımızı nasıl telafi ederiz gibi düşüncelerin olduğunu söylemektedir. Abay burada Kazak yönetimi içerisindeki çarpıklıklardan da bahseder.

Abay dokuzuncu sözünde de kendi kendisiyle iç muhasebesine girmişti. "Kazaklar'ı, seviyor muyum, sevmiyor muyum? Eğer seviyorsam onların davranışlarını desteklemem gerekirdi." demektedir. Gençliğinde Kazak halkını bırakıp gitmek gibi düşüncelerinin olmadığından ve onlardan ümitli olduğundan bahseder.

Abay onuncu sözünde Kazaklar'ın Allah'tan çocuk istemelerinden bahseder. Eğer sen hayat boyu başkalarına iyilik yaptıysam senin çocuğun olmasa da iyilik yaptıkların da senin arkandan Kur'an okur, der. Ahiret için evlat istemenin doğru olmadığını savunur. Büyüdüğünde ebeveynlerini kurtaracak çocuğun, Kazak halkının içinden çıkamayacağı söyler.

Abay on altıncı sözünde yine Kazak halkını eleştirir. "Kazak yapmış olduğu ibadeti Allah kabul eder ya da etmez" diye endişe duymaz. Sadece toplumun yaptığını biz de yapıp yatıp kalksak bizim için bu yeter diye düşünür. "Abay burada biraz daha ileriye giderek Kazaklar'ın Allah'ı tüccara benzettiklerini söyler. Dinleyerek öğrenmek için Kazak çaba harcamaz, tembeldir, ben bu kadar öğrenebiliyorum, şimdi de yaşadım, der.

Abay yirmi ikinci sözünde ruhun kendisiyle mücadelesine devam etmektedir. Kazaklar'ın içinde kimi sevmesi kime saygı göstermesi gerektiğini düşünür. Bu devirde gerçek zengin, gerçek beyefendinin olmadığını düşünmektedir. Saygı duyulacak yönetici ya da hatibin de Kazak halkı içinde olmadığını söyler. Abay kuvvetli ve sağlam olana saygı duyulması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir. " Güçlü, kuvvetli

birine saygı duyayım desen kötülük de herkes güçlü, iyilik de güçlü olan kimse yok.”

Yirmi üçüncü sözünde Abay yine Kazak halkının kendini teselli ederek avuttuğunu söylüyor. Tüm halk ne yaparsa yanlış olsa bile Kazak halkı aynısını tekrar eder, doğru mudur yanlış mıdır düşünmez. Bunu “Yolunu kaybeden bin kişiye bir kişi yol gösteremez mi?” şeklinde ifade etmektedir.

Abay yirmi dördüncü sözünde Kazaklar’ın sanatı ve bilimi tercih etmeyip, hırsızlığı, yalancı, dedikoduyu, düşmanlığı seçtiğini söylemektedir. “Bilimi seçeceği günleri görebilecek miyiz” diye dert yanmaktadır.

Abay yirmi altıncı sözünde “Cahil halk sevinilmeyecek şeylere sevinir durur, üstelik sevinirken ne söyleyip ne yaptığını kendisi de bilmeyecek kadar bir sarhoşluğa kapılır. Utananlar ise utanılmayacak şeylerden utanırlar, utanılacak şeylerden de utanmazlar. Bunların hepsi cahillik ve ahmaklık eseridir” şeklinde Kazaklar’ı anlatır. Ona göre Kazaklar’ın atları yarışta kazanırsa, güreş yapan güreşte kazanırsa onlar için daha büyük sevinç yoktur. Abay bir hayvanın hünerli olmasında veya bir güreşçinin üstün gelmesinde övünülecek bir şey olmadığını söyler. İyi at bazen bu milletten bazen başka millette çıkabilir. Bu insanlığın elinde olan bir şey değildir, der.

Abay otuz üçüncü sözünde de Kazak halkının tembelliğiyle ilgili örnekler vermeye devam ediyor. Kazaklar’ın çoğunun işini büyütme istemediğini, yapmış olduğu az buçuk şeylerle övünerek bana bu da yeter diyerek kendilerini iyi bir zanaatçı sayıyorlar. Sabahtan akşama kadar yatarak zaman öldürdüklerini ifade ediyor. Kazaklar’ın bir iki hayvan sattıklarında kendilerini zengin zannettiğini anlatıyor. Biri Kazak’ı çok hünerlisin, cömertsin dediğinde faydası olmayan övgüye kapılarak zamanını boşa geçiriyor, şeklinde Kazak halkının kötü huylarını anlatıyor.

Din ve Ahlak

İman, bildirilen altı esasa inanmak ve Allah-u Teâlâ tarafından bildirilen, Hz. Muhammed’in getirdiği yasakların hepsine inanmak ve inandığını dil ile söylemek demektir. İman Muhammed aleyhi selamın Peygamber olarak bildirdiği dini, akla, tecrübeye ve felsefeye uygun olup olmadığına bakmadan tasdik etmek yani kabul etmektir. Akla uygun olduğu için tasdik etmek, akli tasdik etmek olur. Abay on üçüncü sözünde “Hangi emre iman edilirse, onun gerçekliğine akıl ile varmak, akıl yolu ile delillendirmek imandır” şeklinde imanın akıl yolu ile tasdik edilme-

si gerektiğini vurgular. Ayrıca on üçüncü sözünde imanı korumak için korkmayan bir yürek ve bitmeyen bir kuvvet gerektiğini söyler.

Abay yirmi sekizinci sözde Allah'ın adaletinden bahsediyor. Adalet Allah'ın, hangi amaçla yarattıysa, o amaca uygun olarak birine hak ettiğini verme manasındadır. Adalet deyince herkese eşit muamele anlaşılabilir. Fakat bazen herkese eşit vermiyor, diye isyan ederiz. Kâinata eşitlik mevcut değildir. Herkesi aklı, fikri, idrak kavrayışı farklıdır. Herkes kendi hakkında takdir edileni yaşamak zorundadır. Bu konuyla ilgili Abay yirmi sekizinci sözde bunları söylüyor. “Birileri zengin, birileri fakir, birileri hasta birileri sağlam, birisi akıllı, birisi cahil. Bunlar niye böyle dediğinde; Allah böyle yarattı, deriz. Oysaki biz Allah'ı kusuru olmayan, adil diye iman etmemiş miydik” der. Bu sözleri ile Abay'ın bir sorgulama içine girdiğini görüyoruz.

Abay otuz dördüncü sözünde “Kimin gönlünde dünya endişesi, dünya sevinci, ahiret endişesinden ve ahiret sevincinden üstün olursa Müslüman sayılmaz” der. Dünya endişesini ahiret endişesinin önüne aldığı zaman, her ikisinde de hüsrana uğrayabilirsin. Müslüman hem dünyası hem de ahireti için çalışmalıdır. Dünyada kendisine yetecek kadar çalışır. Cahilin bütün düşüncesi dünyadır, dünyalıktır. Gerçek Müslümanın ise ahirettir, Allah'tır. Abay de gerçek Müslümanın ahireti dünyaya değişmemesi gerektiğine inanır.

Riya, bir şeyi olduğunun tersini göstermektir. Kısaca gösteriş demektir. Abay'da otuz beşinci sözünde böylelerine seslenir. “Allah dünyada riyakârlık yaparak hacılık yapanı, mollalık yapanı, sûfi olanı ayrı yere koymuş ve mükâfat yerine sorguya çekermiş” diyerek hatırlatma yapmaktadır. Bu tür insanlar dünya kazancına, dini alet etmektedir. İbadetlerini gösterişle yaparak, insanların sevgisini kazanmaya çalışmaktadır. Başkalarının sevgisine ve vğüsüne kavuşmak için, dünya işleri ile onlara iyilik yapmak, riya olur. İbadeti de riya ile yapıyorsa Abay'ın da hatırlatığı gibi bunların yeri ahirette cehennemdir.

Utanma duygusunun kaynağı imandır. Sahibini kötülüklerden koruyucu ve kurtarıcı etkisi söz konusudur. Utanma duygusu yaradılıştan da gelebilir, sonradan da edinilebilir. Ancak bunu dine uygun kullanmak, çaba, bilgi ve niyet gerektirir. Ayrıca günden kaçınmaya yönlendirdiği için de imandandır. Abay'da otuz altıncı sözünde utanma duygusundan söz etmiştir. Abay'a göre; utanma imanın yarısıdır. İki türlü utanma duygusu vardır. Birincisi cahil olanın utanıcıdır. Ne şeriata, ne de mantığa sığmayan, hiçbir kusuru olmasa da bilmemesinden dolayı utanılmayacak şeyden utanmak ki buna ahmaklık denir, demektir. Abay'a

göre gerçek utanma; şeriata zıt, akla mantığa uymayan bir işi yaptığında olur. Bu utanmanın da iki çeşidi vardır. Birincisi; Bir kusuru ben yapmayıp, başkası yapsa da onun adına düşünerek utanır. İkincisi dine, akla uymayan, nefse şeytana uyararak farkında olmadan, kendi utancını, kendi ayıpladığında ortaya çıkan utanmadır. Abay utanma duygusu ile ilgili olarak halkında gördüğü eksikliği şöyle izah eder: “Gördüğüm kişilerin utanması şöyle dursun kızarmıyor bile “yaptığım o işten ben utandım tamam mı, daha ne yapayım?” “Tamam, bu ayıbı ben yaptım ama sen de böyle yapmaz mıydınız?” falanca da filanca da şöyle şöyle ayıp işlediler ama başları dimdik dolaşıyorlar, benim yaptığım onlarınkinin yanında ne ki? diyerek kendilerini savunurlar. Utandırırım desen sakince oturup yüksek sesle tartışırlar. Şimdi bunda utanma duygusu var diyebilir miyiz yoksa utanmaz mı diyelim? Bu tür insanların imanından şüphe ederim.”

Abay otuz sekizinci sözünün çoğunluğunu din ile ilgili görüşlerini açıklamak üzere yazmıştır. Ona göre öncelikle Müslümanlar öncelikle imanın ne olduğunu öğrenmelidir. İman demek sadece inanmak demek değildir. Allah'ın bir olduğuna, Kuran'ı Kerimin onun sözü olduğuna, Peygamber Efendimizin onun elçisi olduğuna inandım demenin gerçek inanma için yeterli olamayacağını düşünür. İlk önce inancın var olma sebebinin anlaşılması gerekir. “Sen Allah için mi inanıyorsun, kendin için mi?” İnançta insanın kendi için bir kurtuluş görmesi gerektiğini savunur.

Abay otuz sekizinci sözünde Allah'ın sekiz sıfatının öğrenilmesini zorunlu olduğunu söyler. “Allah'a benzemeyi istemekten kaçınma, ona benzemek, onun bize emrettiklerine uymaktır.” der. İnsanların, Allah'ın sekiz sıfatının tümüne sahip olmalarının imkânsız olduğunu, hiç değilse sadece taklit etmenin yeterli olduğunu ifade eder.

Abay otuz sekizinci sözünde “Biz Allah'ı onun sıfatlarını görerek tanıyabiliriz, onun kendisini tanımak imkânsızdır. Allah'ın özünü anlamak değil, bir yaratıcılık sırrını anlamaya en bilge insanların bile akli ermez” der. Buna bağlı olarak Allah'ın ilim ve kudret sıfatlarını açıklar.

Allah yarattığı varlıklara karşı çok şefkatlidir. Onları korur, kollar. Onların her türlü ihtiyaçlarını karşılar. Yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ne gerekiyorsa Allah onların hepsini canlılar için hazırlamıştır. Allah'ın Rahman ve Rahim isimleri de bunlar üzerine kuruludur. Abay'da otuz sekizinci sözünde bu konu üzerinde durmuştur. Allah'ın kulları için bereketli yağmurlar, yeşillikler, meyveler, ağaçlar, kuşlar verdiğini pınarlar, ırmaklar, sular, suyun dibinde balıklar yarattığını, güneşi yeryüzüne ısı vermesi için yarattığını anlatır. “Dünyanın tümü insanlar

için yaratılmıştır” der. “Bunlara bakın ve düşünün” der. Bunların hepsinde yaratanın insana olan sevgisi vardır. Ve ona göre insan bu sevgiye karşılık bir cevap vermelidir.

Abay’a göre asıl inancın kaynağı: Bilgi, namus ve merhamettir. Biz kendimiz bilgi edinmeyi, her zaman kendi onurumuzu düşünmeyi ve insanlara iyilik yaparak hakiki Müslüman olmayı kendimize maksat etmemiz gerektiğini otuz sekizinci sözünde açıklar. Bu üç ilahi gücün sahiplerinin, öncelikle Peygamberler sonra evliyalar, sonra tanrıbilimci bilginler onlardan sonra ise asıl Müslümanlar olduğunu söyler. Ona göre Peygamberler ve din adamları dünya nimetlerinden vazgeçip ancak ahireti düşünmüşlerdir. Bilginler ise sadece dünya nimetleri için kaygı duymuşlardır. Abay her iki gruba da hak veriyor. “Bence her iki grup, kendi idealini takip ederek belli derecede kendilerini feda etmişlerdir” diyerek düşüncesini ifade ediyor. “İnsanlık sadece inanç yolunu seçseydi, tüm dünya nimetlerinden vazgeçseydi yeryüzü akla hayale gelmez derecede bakımsız kalırdı” demektedir.

Abay otuz sekizinci sözünde “sadece kendi mahareti, düşünceleri ve tecrübesiyle yüksek ruhi güçleri anlayabilen ve kendinde sevgiyi ve gerçeği birleştiren insana bilgin veya düşünür denir” demektedir. Abay’a göre insanlığın elde ettiği en yüksek teknolojiler onların aklıyla ortaya çıkar. Elektriği, telefonu bu tür bilginlerin bulduğunu söyler. Bu bilgi insanların tamamının Müslüman olmadığını ve kimisinin imanın şartlarını kabul etmediğini, kimisinin Allah’ı tanımadığını anlatır.

Abay’ın otuz sekizinci sözünde mollaları da eleştirdiğini görmekteyiz. Halkın mollalardan zarar gördüğünü anlatıyor. Gayelerine ulaşmak için her yolu denediklerini uydurma sözlerle halkı kandırdıklarını düşünüyor. “Medreselerimiz eski zamanlarda nasıl eğitim veriyorsa yine aynı şekilde eğitim veriyor. Bu medreselerde edinilen bilgiler zamanın ruhuna uymuyor ve gerçek hayatta uygulanmıyor.” demektedir. Hz. Muhammed bile dini adetleri değişmez bir yasa olarak görmezken mollaların yeniliklere kapalı olduğunu söylüyor.

Abay otuz sekizinci sözünde “ilim ve sanatın insanlara yararlı olabilmesi için, onların inanca itaat etmeleri lazım, çünkü inanç insanlardan iyi şeyler yapmalarını talep eder” demektedir. İlimden kasıt kişinin kendisine lazım olacak kadar dinini öğrenmesidir. Bu her Müslüman için farzdır. Çünkü bilgisiz itaat olmaz.

Abay otuz sekizinci sözünde insanların kendi kendini sorgulamasını ister. İnsanlara abdest alıp, namaz kılıp, oruç tutarak kalplerinin huzurlu olup olmadığını soruyor. “Şayet siz Allah’ı bütün vücudunuzla kabul

ediyorsanız, o zaman yaptığınız ameller samimi ve anlamlı olacak” demektedir. Abdestin, namazın, orucun sadece inancın dış görünüşü olduğunu söyler. Eğer ibadet ederken içinizde Allah’a sonsuz bir inanç hissetmiyorsanız, bu büyük riyakârlıktır, demektedir.

Eğitim

Abay gençlerin eğitimi konusunda son derece titiz davranmıştır. Abay sözlerinde Kazak halkının cahilliğinden, tembelliğinden şikâyet etmektedir. Birinci sözünde “Bilimle uğraşacak, bilimden bahsedecek adam yok, bilmediğini kimden soracak ve bildiğini kime anlatacak. Dertleşip dert çözüp, şer uzaklaştıran kimse olmadıktan sonra, bilim insanı ihtiyarlatan bir beladır” şeklinde düşüncelerini ifade etmektedir.

Yine birinci sözünde “Bilimin faydasının bilindiği ve barış içinde yaşanan bir yer bulamadım” diyerek çocukların eğitilmesi gerektiğini, fakat Kazak halkının, ilim öğrenmenin faydasından haberdar olmadığını anlatmaktadır.

Korkaklığın eğitimsizlikten kaynaklandığını söyleyen Abay, bunu üçüncü sözde şöyle ifade etmektedir: “Dünyada tanınmış insanların açıkladığına göre; tembel kişi korkak ve gayretsiz olur, gayretsiz kişi övünge ve korkak olur, övünge kişi akılsız, çaresiz ve korkak olur, akılsız kişi de çaresiz ve arsız olur. İlimle ve bilimle uğraşılırsa bu durumlardan kurtulabiliriz.”

Gayret, akıl ve kalp hünerlerinden bahsetmek için koşarak ilime gelmişler. Hepsi kendi özelliklerini anlattıktan sonra ilim, on yedinci sözde hepsine cevaben şöyle der: “...hepinizin iyi ve kötü yanlarınız var. Ama benim işim içinizi buluşturmak. Hepsini bir arada yürütmek bilimdir. Bu içinü bir kişide bulursanız, o ayağının tozu yüze sürülecek adamdır” diyerek ilmin önemini vurgulamaktadır.

Bilindiği gibi cahil insana laf anlatmak, ona bir şeyler öğretmek oldukça zordur. İnsan doğduğu zaman akıllı olamaz. Sadece işitir, görür, tadına bakar, dünyadaki iyiyi ya da kötüyü terk eder. Yaşadığı tecrübelerden ders çıkaran adam bilgili olur. Abay on dokuzuncu sözünde “Her akıl, tek başına işe yaramaz” demektedir. Onu göre bu akıllardan yararlanmasını bilen kişi, iyiliklerden ders alır, kötülüklerden uzaklaşırsa iyi biri olur. Fakat duymadığını tekrar sorup öğrenmezse, hemen unutursa, bu tür insanlara laf anlatmanın faydasızlığından bahsetmektedir. Yani “laftan anlamayana laf anlatmaktansa, hayvana anlatsan daha iyi” diyerek eğitilmiş insanla cahil insanın farkını ortaya koymuştur.

Abay yirmi birinci sözünde de Kazak halkının eğitimsizliğinden kaynaklanan düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir. “Övgü denilen şeyin iki türlüsüne rastladım. Birincisi cahil, övüngen, edepsiz, arsız, dedikoducu olduğu halde insanlardan kendini üstün görüp onlardan uzaklaşan kişiler. İkincisi ise sürekli başkalarının kendisini övmesini bekleyen kişilerdir. Üçüncüsü ise kendi kendisini öven insandır. Abay bu tip insanlara “Cahilin ta kendisi” şeklinde adlandırmaktadır.

Eğitim çocukluktan başladığı müddetçe en güzel karşılığını alabiliriz. “Ağaç yaşken eğilir” atasözünün gereğince küçük yaşlardan itibaren eğitime önem vermek gerekir. Ancak dönem itibarıyla Kazak toplumunun içinde bulunduğu zor şartların, kültürel ve medeni gelişmeleri zora soktuğu bir gerçektir. Bunu dikkate alan Abay yirmi beşinci sözünde çocukların eğitimi için şu ifadeleri kullanmıştır: “Çocukları okutmak önemli, sadece (Allah’a) kulluğu ve Türkü tanımayı düzgün öğrense yeterlidir. Onlar için bu yerler Dar’ül Harp’tir. Burada önce mal sahibi olmak gerek, ondan sonra Arap ve Fars gerek. Karnı aç kişinin gönlünde akıl, bedeninde ar ve ilme düşkünlük nasıl olsun? Ne zaman ki karnı doyar ancak o zaman ilim ve sanata ihtiyaç duyar. Bunu öğreneyim, çoçuğuma da öğreteyim diye aklına gelir.”

Abay’ın aydın kişi kimliğinin göstergesi, kendi kültürünün yanı sıra farklı kültürleri ve dilleri de öğrenmeyi tavsiye etmesidir. Elbette kendi vatanını işgal eden devletin dilini öğrenmek bir tezat oluşturmakta fakat burada aydın kişi olma kimliği kendini göstermiş ve bölgenin bilim dili olan Rusçanın öğrenilmesini tavsiye etmiştir. Bunun ifadesini de yirmi beşinci sözde şu şekilde izah etmiştir. “Rusça öğrenmek gerek, hikmet de zenginlik de, sanat da, ilim de hepsi Rus’ta var. Zararından kaçınmak için, faydasına ortak olmak için dilini, eğitimini, ilmini bilmek gerek. Bunun için onlar dünyanın dilini bildi ve böyle gelişti. Onun dilini bilirsen gönül gözü açılır.”

Cahillik başa beladır. Cahillğin bir başka göstergesi, nerede oturup kalkacağını, hangi durumda nasıl tepki vereceğini bilmemektir. Abay yirmi altıncı sözünde bunu şöyle dile getirmektedir: “Cahil olan halk sevinilmeyecek şeye sevinir. Sevindiği zamanda ne söyleyip ne yapacağını kedisini de bilmez. Değişik bir sarhoşluğa kapılıp akli gider. Ayrıca utanan kişiler utanılmayacak şeyden utanır, utanılacak şeyden de utanmaz. Bütün bunlar cahillik ve ahmaklığın eseri.”

Başarı birey için anlamlı olan amaçların, yapılmış olan günlük programlarla adım adım gerçekleşmesidir. Kişisel amaçlar belirlenmeden başarılı olmak mümkün değildir. Hedefi olan insanlar toplumda belli

yerlere gelebilirler. Abay da bu konuyla ilgili düşüncesini otuz yedinci sözünde “Başarılı olmak istiyorsan, usulünce çalış” şeklinde ifade etmektedir.

Akıllı insan her şart ve durumda aklını kullanabilen insandır. Akıllı insan öğrenmeyi alışkanlık haline getirebilmiş kişidir. Abay da kırk üçüncü sözünde öğrenmenin hayat boyu sürmesi gerektiğini, Allah’ın insana verdiği yetilerle neyin doğru neyin yanlış olduğunun farkına varabilmesi gerektiğini, aksi takdirde insanın hayvana benzeyeceğini ifade etmektedir.

Dostluk ve Sevgi

İnsanın hayatında birçok arkadaşı, çevresinde pek çok yakını bulunur. Ancak bu insanların hepsi dost değildir. Dost dediğin bizi karşılıksız sever. Dost yanımızda olmasa da varlığını bildiğimiz, yanımızda hissettiğimiz kişidir. Dostluk doğruluğa açık sözlülüğe, güvene dayanır. Abay otuz dördüncü sözünde dostlukla ilgili düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: “İnsanlığa dost olan herkes dosttur.” “Dostluğu dostluk çağırır”.

Abay otuz yedinci sözünde “Sadece babasını düşünen, insanlara düşmandır. İnsanları düşünen ise senin kardeşindir” demektedir. Abay bu cümlelerinde insanoğlunun bencil olmaması gerektiğini, sadece kendini değil toplumu da düşünen insanların birbiriyle kardeş olabileceğinden söz etmektedir. Kendini düşünen insanlar genelde ilgi odağı olmayı, dikkat çekmeyi ve olayları kontrol etmeyi isterler. Bencil kişiler başkalarıyla işbirliği yapmakta zorlanırlar. Çünkü dikkatleri hep kendi üzerlerinde olur. Empati yapamazlar. Bencil insanlar kendi çıkarları için başka insanları kullanabilirler. Yani Abay’ın da dediği gibi sadece kendini düşünen kişi, insanlara düşmandır.

Abay yine otuz yedinci sözünde yukarıdaki cümleleri destekler nitelikte şu sözleri söylemektedir: “Sadece kendin için çalışırsan, kendisi için yayılan hayvan gibi olursun, insanlık için çalışırsan Allah’ın sevgili kullarından biri olursun”.

Arkadaş çevresi kötü olan insanlar, bu kişilerle ile dolaşıp aynı işleri yapmaktan bir süre sonra kötü yola girerler. İyi olanlar ise her zaman ılımlı, sevecen, yardımsever ve hoşgörülü olurlar. İnsan beraber olduğu, zaman geçirdiği kimselerden etkilenir. Abay da otuz yedinci sözünde “İnsanoğlunu zaman yetiştirir ve olgunlaştırır, her kim kötü ise onun akrabalarının ve çağdaşlarının da bu kötülükte payı vardır. Onlar da bu

kötülüğe ortaklıklar” demektedir. Arkadaşların hayatımızın her dönemindeki etkileri tartışmasıdır. Arkadaşlık değerli bağlardan oluşarak bizi birbirimize bağlar. Elbette ki iyi arkadaş olabilmenin önemli kurallarından biri de yaptığı kötülük karşısında onu uyarmaktır.

İnsanların çok sayıda ve çeşitte olan ihtiyaçları tek bir birey tarafından karşılanamaz. İnsan toplumsal bir varlıktır. Toplu halde yaşamak insanın yaşam kalitesini yükseltir, yaşamını kolaylaştırır. Abay’da otuz yedinci sözünde bu konuya değışmiş ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “Dünyada yalnız kalan insan ölü gibidir.” Yalnız yaşamaya kimse dayanamaz. Bir müddet sonra hayat onun için anlamsızlaşır, her şeyi kendi başına yaşamayacağını fark eder ve mutsuz olur.

İyi arkadaş sizin iyi ve kötü gününüzde yanınızda olan kişidir. Sizi hiçbir zaman yarı yolda bırakmaz. Sürekli size destek verir. Fakat kötü bir arkadaş edindiğinizde sizde onun yaptığı kötülöklere maruz kalabilirsiniz. Hatta yanlış arkadaş seçiminizden dolayı siz de onun gibi anılmaya başlarsınız. Abay otuz yedinci sözünde “Kötü arkadaş gölge gibidir.” demektedir. Kötü arkadaştan kaçsan da kurtulamazsın. Çünkü sana verdiği zararlar, onunla arkadaşlığını bitirsen dahi devam edebilir.

Abay iyi dostun tanımını otuz sekizinci sözünde de şu şekilde yapmıştır: “Saf dostluk; çıkar gözetmez, düşmanlık duygusundan, egoizmden veya sert bir dille veya fena bir hareketle başkalarının gözünde kendine şöhret kazandırma hevesinden uzak olur.”

Abay otuz yedinci sözünde “Dostu çok olanla selamlaş” demektedir. Ona göre; dostu çok olan insandan insana zarar gelmez, etrafında sevilen sayılan bir kişidir. O nedenle dostu çok olan insandan korkulmaması gerektiğini ifade etmektedir.

Abay kırkinci sözünde gerçek dostun arkadaşının başarısı karşısında mutlu olması gerektiğini fakat insanların neden bunu çekemediğini güzel ifadelerle sorgulamaktadır. “Atını yarıştırdığında, seni destekleyen yakınların, atının derece almasından sonra küsmelerinin sebebi nedir?”, “Çok kişi dostunun başarılı olmasını istemez. Eğer dostu başarılı olursa, niçin düşman gözüyle bakar?”, “Her gün sözünü dinlediğin dostunun arada bir sözünü dinleyen düşmana ölecek kadar yakınlaşması nedenidir?”

Bilim

Abay’ın en çok şikâyet ettiği şey toplumu saran cahilliktir. Abay cahilliğin içine; tembellik, yalancılık, eğitimsizlik, hırsızlık, uyuşukluk

gibi kavramları alır. Eserinde de halka bunlara karşı uyanık olmaları konusunda nasihatler verir. En çok üzerinde durduğu konulardan biri de bilim dir.

İnsan gerek fiziksel gerek ruhî açıdan eğitime muhtaç bir varlıktır. Dünyaya geldiğinde güçsüzdür ve korunmaya muhtaçtır. Abay yedinci sözünde insanoğlunun iki türlü huyla dünyaya geldiğini bunlardan birinin beden ihtiyaçları olduğunu ikincisinin ise öğrenme isteği olduğunu söylemektedir: İnsanlar henüz bebekken çevresinde gördüğü herşeyi sorguladığını, bir öğrenme isteğinin olduğundan bahsetmektedir. Fakat olgunlaştıktan sonra aklı yettiği halde, araştırmaya, bilim öğrenme yoluna neden girmedeği konusunda yakınmaktadır. İnsanoğlunun öğrenme merakının onu hayvandan ayırt ettiğini söylemektedir. “Yaşadığı dünyanın sırlarını bütünüyle bilmezse insanlığın bir değeri olmaz. Bunları bilmedikten sonra o can insan canı değildir hayvan canıdır” demektedir.

Abay ilim öğrenmenin önemini onuncu sözünde şu şekilde açıklamaktadır. “İlimsiz ahiret de yok dünya da yok. İlmiyle kılınmayan namaz, tutulmayan oruç, gidilmeyen hac, hiçbir ibadet yerine ulaşmaz”. Malını ilim yolunda harcamanın öneminden yine onuncu sözünde bahsetmektedir. Dinimizde de, kendisine ilim verilip de, o ilim ile amel etmesini ve onu başkasına öğretmesini bilen kişilere yalnızca gıpta ile bakıldığı bilinmektedir.

Abay on ikinci sözünde de imanı güçlendirmek için ilim öğrenmenin şart olduğundan bahsetmektedir. “Eğer birisi ilim öğrenmeye başlayıp onu yarıda bırakırsa o zaman o kişinin üzerine lanet yağar, ibadeti de makbul olmaz” demektedir.

Birçoğumuzun hayatında kendine zarar verdiğini bildiği ancak vazgeçemediği alışkanlıkları vardır. Abay otuz birinci sözünde, kaygısızlık, boş vermişlik, eğlenceye düşkünlük, bir şeye tiryakilik gibi şeylerin akla ve bilime zarar veren davranışlar olduğundan söz etmektedir. Pek çok insan rahat, sakin ve hoşgörülü bir mizaca sahip, kaygısız biri olarak görülmeyi iltifat olarak kabul eder. Fakat kaygısızlığın başka bir yönü daha vardır. Kaygısızlık, tembellik ve dikkatsizlikle dolayısıyla akılsızlıkla ilgilidir.

İlim elde etmek için güçlü bir arzu ve istek olmalıdır. İnsan zeki olabilir ve diğer şartları da sağlayabilir, ancak ilme yönelik arzu ve istekten yoksunsa başarılı olamaz. İlimde başarıyı elde etmek için kişinin ilgi duyduğu bir alanda çalışma yapması gerekir. Abay da otuz ikinci sözünde “Bilime tutkun, arzulu olursan ve öğrenmenin kutsal olduğunu fark edersen, gönlünde huzur hâsıl olur” demektedir.

Başkalarının muhtaç oldukları şeyleri öğretmek için, ilim öğrenmek bir sünnettir, bir ibadettir. Ancak başkalarına karşı övünmek için, kendisini üstün göstermek maksadıyla edinilmiş bilgi kişiye fayda yerine zarar verir. Abay da otuz ikinci sözünde “İlim rekabet maksadıyla öğrenilmemelidir, çok rekabet insanı bozar” demektedir.

Her Müslümanın Allah’a karşı olan vazifelerinde, hangi ibadeti nasıl yapabileceğine yönelik ilmi öğrenmeye çalışması farzdır. Bu ilmin insanı Allah’a yaklaştırıcı olması gerekmektedir. O nedenle Abay’ın otuz sekizinci sözünde de bahsettiği gibi “Mal kazanmak, şöhret ve hürmet kazanmak niyetiyle elde edilen ilimle hakikate ulaşılmaz”. Abay, ilimden çıkar bekleyen kişinin insanlıktan da çıkacağını söylemektedir. Ona göre durmadan çalışan insan zaten güç, servet, şöhret kazanır.

Peygamberimiz Hz. Muhammed “En mükemmel insan, başkalarına çok yararı dokunan insandır” demiştir. Abay’da otuz sekizinci sözünde bunu destekleyen fikirlerine yer vermektedir. Bilge insanların bu türden olduğunu düşünmektedir. Ona göre her bilge Müslüman olmayabilir. Bu bilgilerden bazılarının Allah’ı tanımadığını, bazılarının imanın şartlarını kabul etmediğini söylemektedir. Fakat buna rağmen bu bilgiler sayesinde insanoğlunun elektriğe kavuştuklarını, uzak mesafeden iletişim kurabildiklerini ifade etmektedir. Mollaların bilgelere tahammül etmediğinden bunun sebebinin ise mollaların cahil olmasına bağlamaktadır.

Abay otuz sekizinci sözünde “İlim ve sanat, asıl servet bu ikisidir.” “İlim ve sanatı öğrenmek büyük bir gayedir”. “İlim ve sanatın insanlara yararlı olabilmesi için onların inanca itaat etmeleri lazım, çünkü inanç insanlardan iyi işler yapmalarını talep eder.” gibi sözlerle bir kez daha ilmin, şan, şöhret, mal için değil Allah için öğrenilmesi gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

Okuma ve bilgilenme genel bir kavramdır. Kişilere, cinsiyetlere, gençlere, yaşlılara ve inançlara göre ayırım yapılamaz. Gelecekte iyi bir nesil yetiştirebilmek için özellikle kız çocuklarının eğitimine ayrı bir önem vermek gerekir. Abay da bu konuda kırk birinci sözünde şu şekilde söz etmektedir. “Kızlarımızı İslami ilimleri öğreterek, güzel, ilahiyatçılar yetiştirmemiz lazımdır”. Kızları okutarak, ilim sahibi yapmak gençlere doğru yolu gösterecek, halkın yönetiminde söz sahibi olabileceklerini ifade etmektedir.

ÇEVİRİ KARA SÖZLER

1. Söz

Bu yaşa gelinceye kadar hayatımızı iyi mi geçirdik, kötü mü geçirdik bilmiyorum ama ömrümüzün çoğunu geçirdik: vuruştuk, çekiştik, atıştık ve tartıştık. Boş meşgaleleri göre göre geldik. Şimdi orta yaşa geldik: yıprandık, usandık yaptığımız işlerin sonuçsuz ve gereksiz şeyler olduğunu gördük, hepsinin boş olduğunu anladık. Peki, bundan sonra hayatımızı nasıl ve ne şekilde geçireceğiz? Bunun cevabını bulamadığım için şaşkınım.

Halkı idare etmek mi? Hayır, halkı idare etmek mümkün değil. Dermanı olmayan bir derde düçar olmak isteyen bir kişi veya heyecanlı ve coşkulu gençler idareye talip olmazsa, bizi Allah korusun.

Hayvan gütmek mi? Hayır, güdemem. Çocuklar kendilerine yetecek kadarını güder. Artık yaşlandığımda yararını kendimin tam olarak göremeyeceğim, hırsız, zalim dilencilerin yiyeceğini temin için kalan az ömrümü hor kullanmak istemiyorum.

İlim ile meşgul olmak mı? Hayır, ilim meşguliyeti için ilim hakkında konuşacak kimse yok. Bildiğini kime öğreteceksin, bilmediğini kimden soracaksın? Uçsuz bucaksız ovada örtüyü yayıp eline değnek alıp oturma'nın ne faydası var. Dertleşip rahatlayacağın biri olmadıktan sonra bilimin kendisi insanı tez yaşlandıracak bir derttir.

Sofu olup dine kendini vermek mi? Hayır, o da olmaz, onun için de huzur gereklidir. Ne gönülde ne de yaşadığın hayatta huzur yok, bu toplumda, bu mekanda sofuluk kime gerek?

Çocukları eğitmek mi? Hayır, bunu da yapamam. Eğitmesine eğitirim, fakat eğitimin inceliklerini de bilmiyorum. Ne olması için eğiteceğim, hangi topluma yönlendireyim, hangi davranışı öğreteyim?

Çocuklarımla kalan ömürlerinde eğitimlerinin faydasının huzur içinde görecekları bir yer bulmadım, “nereye gitmeleri” ve “ne yapmaları” konusunda ne söyleyeceğimi bilemiyorum. Ne olmaları için eğiteceğim? Onu da bilemiyorum.

Sonunda şu karara vardım: Aklıma gelen bu düşüncelerimi bir bir kâğıda dökeyim, beyaz kâğıt ile siyah mürekkebi elime alayım. Herhangi biri bu yazdıklarımın içinden yararlı söz bulursa, yazıp alsın veya okusun. Eğer yazdıklarım yararlı değilse, kendi sözlerim kendimindir dedim ve sonunda bu karara vardım. Artık benim bundan başka hiçbir işim yoktur.

2. Söz

Ben çocukluk yıllarımda duymuştum, bizim Kazak, Sart’ı gördüğünde onunla şöyle alay ederdi: “Anasını sattığının, gamsız, geveze Tacik! Evin tavanına koyacağım diye oavadan karnış taşıyan, çalı çırpıdan korkan Tacik, yüz yüze gelince “aman efendim, vay efendim” diyen, gittikten sonra ana avrat küfreden “sart surt” diyenler onlardır” der. Nogay’ı görünce, onlara sövüp şöyle diyerek gülerdi: “Deveden korkan Nogay ata binse yorulur, yürüse dinlenir. Nogay yerine Nokay demeli. Beceriksiz, asker Nogay, kaçak Noğay, pazarcı Noğay”. Ruslara da gülerlerdi: “Oba görse saldıran, pis kokulu Rus” derlerdi.

Rus, aklına ne gelse yapar, ne söylenirse ona inanırlar. Onlara “Uzun kulaklıyı bulup getir” diyerek dalga geçerlermiş.

O zaman ben “Vay be, bizim Kazak milletinden başka milletlerin hepsi ahmak ve beceriksizmiş, en iyi millet bizmiş” diye düşünür ve bu sözlerden hoşlanır, sevinerek gülerdim.

Şimdi bakıyorum da satların ekmediği ekini, yetiştirmediği yemişi yok, tüccarlarının gezmediği yer, yapmadığı iş yok. Sadece kendi işleriyle meşgul olup şehirleri birbirleriyle hiç savaşmamışlardır. Rusya’ya tabi olmadan önce, Kazakların ölüsünün kefenini, dirisinin elbiselerini onlar temin ediyordu. Babanın evladına vermeye kıskandığı hayvanları onlar satın alıp götürürlerdi. Rusya’ya tabi olduktan sonra Rusların bilim ve teknolojisini bize göre onlar daha çok öğrendiler. Büyük zenginler de, büyük imamlar da, beceriklilik de, incelik de, nezaket de hepsi onlarda. Nogaylara baktığımda gördüm ki, asker olmaya da dayanıklı, yoksulluğu da dayanıklı, kaza belaya da dayanıklı, hoca yetiştirip ve medrese açıyorlar ve dini vecibelerini yerine getirmekte de dayanıklıydılar. Çalışarak para kazanmanın da yolunu biliyorlar, iyi yaşam ve güzellik de onlarda.

Geçinmek için onların zengin olanlarına kimimiz kiralık işçi, kimimiz hizmetçi olduk. Bizim en zenginimizi “Senin pis kokan ayağın toprağı kirletiyor, çık git kokmuş Kazak” diyerek evinden kovuyordu. Bunun hepsi birbirilerinin peşine düşüp çekişme yerine, işine gücüne bakıp bir meslek edinerek para kazanarak güç sahibi olmalarının sonucudur. Rus’a söylenecek tek söz bile yok, biz onların kölesi de değil, cariyesi bile olamayız. Biraz önceki övünme, biraz önceki sevinme ve gülme dolu sözler nerede?

3. Söz

Kazakların birbirine düşman olmasının, birisinin isteğine bir başkasının destek olmamasının, doğru sözünün az olmasının, makam mevkiye düşkün olmasının, tembel olmasının sebebi nedir? Tüm dünyaca meşhur âlimler çok önceden tespit etmişlerdir ki: Bütün tembel insanlar korkak, gayretsiz olur; her gayretsiz kişi korkak ve kibirli olur; her kibirli kişi korkak, akılsız ve cahil olur; her akılsız cahil ve hayâsız olur; her hayâsız miskinden dilenci, açgözlü, mesleksiz ve hiç kimse ile dostluğu olmayan kimseler çıkar.

Bunların hepsi de dört ayaklı hayvanlarını çoğaltmaktan başka bir düşüncesinin olmamasından kaynaklanmaktadır, eğer bunun dışında tarım, ticaret, sanat ve ilim gibi şeylere daha çok zaman ayrılıyorsa, böyle olmazdı. Her hayvan peşinde koşan kimse hayvanlarının çok olmasını ister, kendimin de, çocuklarımın da hayvanları çok olsun der. Eğer hayvanı çoğalır, onları çobanlara teslim etmek, kendileri ete, kımıza doyup oturmak, güzellerle eğlenmek, hızlı atlar elde etmek ister. Eğer kışlağı yetmiyorsa, gücü ve otoritesiyle veya parasıyla bir başkasının kışlağını satın alır, satın alamazsa kandırarak veya zorbalıkla elinden alır. Kışlağından ayrılan kişi de başka birisine sataşır veya yeri olmadığından orayı terk eder. Herkesin hayat tarzı işte böyledir.

Böyle insanlar birbirlerine dostluk düşünebilir mi? Yoksullar çoğalsa, ücretler düşük olur, hayvanlarını kaybedenler çoğalsa, kışlak boşalır düşüncesiyle ben başkasını yoksul olsun diye, o başkası da beni yoksul diye düşünerek önce içimizden birbirimize düşman olduk. Biraz zaman geçtikten sonra düşmanlık içimizden dışımıza çıktı, dövüştük, mahkemelik olduk, gruplara ayrıldık. Düşmanlara sözümüzü geçirebilmek ve hayvanları daha da çoğaltmada güçlü olabilmek için makam ve iktidar mücadelesi verdik. Ayrıca yolsul insanların çocukları başka diyarlara gidip çalışıp, kazanmanın yollarını aramıyorlar; tarım ve ticaret gelişmiyor. Kendi şahsiyetini, böyle çekişmelerle taraftar çoğaltmak isteyen

grupların bugün birisine, ertesi bir diğerine satıp durur. Hırsızlar hırsızlıktan vazgeçmiyor. Halk huzurlu olsa, hırsızlıklara kimse izin vermezdi. Halk ikiye bölündüğü için kim yemin edip yanlışlığına arka çıkarsa, onun tarafına geçip daha önce yaptığı hırsızlıklarını misliyle arttırma yoluna gider.

Halk arasındaki iyi insanların hepsinin aleyhinde temelsiz ve yalan yere “çaldı, yağmaladı” diyerek her türlü suçu isnat edip şikâyetle bulunurlar. Böylece bir soruşturma başlatırlar. Görmediğini gördüm diyen yalancı şahitler de önceden hazırlanmış, az önce bahsedilen iyi adam seçimlere katılmasın diye. O iyi adam kendini kurtarmak için kötü insanlara yalvarırsa, onun da insanlığı ölmüştür, eğer yalvarmazsa suçlu ve mahkemelik bir adam olur ve hiçbir makama işe alınmaz, başı da beladan kurtulmaz. Bolıs seçilenler, kurnazlık ve hileyle bu makama geldikleri için mazlum kişilere sahip çıkmazlar, kendileri gibi kötü ve hilekârlara itibar ederler, çünkü “dost olursam faydasını görürüm, eğer düşman olursa, bana bir şekilde zarar vermek elinden gelir”, diye düşünür.

Günümüzde Kazakların arasında “İşi bilmez, kişi bilir” diye bir deyim yaygınlaştı. Onun manası şudur: “İşinin doğruluğundan kazanamazsın, adamının becerikli ve hilekâr oluşundan kazanırsın”. Bolıs üç yıllığına seçilir. İlk sene “Seni biz seçmedik mi?” diyerek senden minnettarlık bekleyen halkın sözlerini işitmetle geçer. İkinci sene diğer adaylarla tartışarak geçer. Üçüncü sene de, seçimler yaklaştığından, tekrar bolıs seçilmek imkânlarını kollamakla geçer. Şimdi bundan toplum ne kazandı? Kazak halkının böyle yozlaşmaya başladığını ve seneden seneye bozulmakta olduğunu gördükten sonra aklıma şu geldi: Halkın bolıslığa seçeceği kişi Rusça eğitim almış saygın bir kişi olsun. Eğer halk arasında böyle birisi yoksa ya da var olup da seçilemezse, o zaman ilçe kaymakamı ve askeri vali tarafından atanır denilse, o zaman bu durum halk için çok yararlı olurdu. Bunun sebebi şudur: Bu durum önce makam düşkününü Kazakların çocuklarına eğitim aldirmaya teşvik eder, ikincisi göreve atanmayla gelen bolıslar halka değil, yüksek makamdakilere minnet borcu olurdu.

Tayin yoluyla atanan kişiler için soruşturma ve şikâyetlerin hiçbiri dikkate alınmazsa yalan şikâyetle bulunanlar azalır ve hatta yok olurdu. Kasaba ve ilçelerde her köye bir bey (idareci) seçmenin, halka zarar verdiği tecrübe edildi. Bu yöneticilik işi, Kazaklar içinde seçilen herkesin elinden gelmez. Bunun için eskilerin “Kasım Han’ın Ak Yolunu, Esim Han’ın Eski Yolunu” Tevke Han’ın Kültepe başında her gün yapılan meclisindeki “Yedi Yasası”nı bilmek gerekir. Ayrıca O bu eski gelenek-

lerin hangisi zamanla eskimiş ve günümüze uygun gelmiyorsa, onların yerine uygun ve gelişmiş kanunlar çıkararak ve vergiler koyan faydalı kişilerin olması gerekirdi. Böyle kişiler az veya da hiç yok.

Eski Kazakların durumunu iyi bilen insanlar “Yönetici iki olursa, sorun dört olur” demişler. Onun manası: Yönetici tek olmasa, ikili yönetimler birbiriyle çekişip sorunlar çoğalır demektir. Böyle yöneticileri çoğalmaktansa, her bölgeden seçkin bilgili üç kişi, yılı belirlemeden seçilmeli; onlar, yanlış yaptığında görevden alınmalı, aksi halde göreve devam etmelidir. Bu yöneticilere dava açan adam ısrar ederlerse, o zaman iki kişiyi kadılığa, bir kişiyi de arabuluculuğa seçmelidir. Eğer dava bitmez ise, daha önce ifade edilen üç yöneticiden birisini tayin veya kura yoluyla hakem tayin etmelidir; o zaman dava uzatılmadan sonuçlanır.

4. Söz

Dikkatli her insanın bilmesi gerekir ki, gülmenin kendisi bir sarhoşluktur, her sarhoş kişinin başından çok pişmanlık verici işlerin geçtiğini ve her sarhoşun konuştuğunda baş ağrıttığını. Böyle olunca, gülmeye kendisini kaptıran kişi işten güçten ve akıldan bir fayda göremez, ayrıca ayıp olacak amellerden de geri durmaz, gaffet ve pişmanlıklar içinde yaşar gider. Böyle gaffet ve pişmanlıklar içinde yaşayan kişinin ne dünya da, ne ahirette başı beladan kurtulmaz.

Dertli, kaygılı ve düşünceli kişiler hem dünya işinde hem ahiret işinde başkalarından daha derli toplu daha düzenli olması gerek. Her düzenli oluşun sonucu ferahlık olsa gerek. Şimdi durum böyleyse, daima dert ve üzüntü içinde yaşayabilir miyiz? Daima gülmeden yaşamaya can dayanır mı? Hayır, ben daima dertli ve kederli ol demiyorum. Dertsizlik-kedersizliğini dert ve keder haline getir ve bu dertsizlik kaygısızlığına dert yan, kaygı duy da o dertsizlik-kedersizliğinden kurtulmak için yerinde davranışlar bulman ve yerine getirmen lazımdır. Her bir yerinde yapılan davranışın kendisi de dert ve üzüntüyü azaltır; yersiz gülmelerle azaltma, yerinde davranışlarla azalt.

Çözüm yolunu bulmadan, dert ve üzüntü içine dalıp hapis olmak, bunun kendisi de bir ahmaklıktır. Ayrıca eğer, cahil bir kişinin haline gülersen, ona keyiflenerek değil, öfkelenerek gül; öfkeli gülüşün kendisi de üzüntüdür. Öyle gülüşe kendin de daima kapılmazsın, her iyi adamın iyi işlerine keyifle gülsen, onun iyiliği iyilikten bulduğunu ibret alarak gül. Her bir ibret almanın kendisi de senin sarhoşluğa kapılmanı zamanında engeller. Çok gülmenin hiçbirini övmüyorum, onun içinde bir gülüş var ki, Allah'ın yarattığı şekilde içten, gönülden, yürekten gelmez,

yapmacıktır, dış görünüşte ağzını ve yüzünü hazırlar, kibar bir gülüşün biçimiyle süslenmiş, güzel ve iyi görünmek için yapılan kozmotik bir gülüştür.

İnsanoğlu ağlayarak doğar, üzümlere ölür. İki arada, bu dünya rahatının nerde olduğunu bilmeden, birbirini takip edip, birbirine övünüp, kıymetli ömre anlamdırmadan, boşuna, hoş olmayan davranışlarla, uygunsuz bir şekilde geçirir, bittiğinde bir günlük ömrü tüm mal varlığına satın almak istese de, bulamaz.

Kurnazlık yapmak, göz süzüp, dilenip, adam sömürmek beceriksiz, alçak insanların işidir. Önce Allah'a güvenir, sonra kendi gayret ve çabasına dayanarak çalışırsan, kara toprak bile karşılığını verir, boş bırakmaz.

5. Söz

İçte dolan dert ve keder kişinin iradesine boyun eğmez; vücudu titre-tire eklemeleri kurutarak ya gözden yaş olur akar veya dilden söz olup çıkar. Kazakların: "Ey Allah'ım, beni sabiler gibi gamsız yap!" diyerek dua ettiklerini kendim gördüm. Bununla, sabiler göre kendisi akli başında biri olup, önem verdiği bir şeyleri olmayan dertli bir kişi gibi görünmeye çalışmasındandır. Peki derdi ne dersen, onu atasözlerinden anlarsın: "Öğlene kadar ömrün kalsa bile, bir günlük mal topla", "Sende mal mülk yok ise baban da sana yabancı", "Mal canın yongası", "Zenginin yüzü aydınlık, yoksulun yüzü karanlık", "Yiğit azığı ve böri azığı yoldadır", "Yiğit malı halkta, canı sıkıldığında elinde", "Veren düzen bozar", "Alan elim verici", "Mal bulan erin kabahati yok", "Zenginden ümitsiz, Allah'tan ümitsiz", "Karnın aç ise, ölü evine koş", "Sığ yeri olmayan gölden, hayrı olmayan halktan kaç" gibi atasözleri oldukça fazladır.

Bu atasözlerinden ne anladık? Anlaşılan o ki: Kazak huzur için, ilim için, bilim için, adalet için gam yemezmiş, zenginlik için gam yemiş, fakat o malı nasıl kazanacağını bilmezmiş, tek bildiği zenginlerden ya aldatarak veya överek almamış, vermez ise ona düşmanlık etmemiş. Varlıklı ise, babasına dahi düşman etmeyi ayıp görmezmiş. Hırsızlık, hilebazlık, dilencilik ve buna benzer hallerin hangisi olursa olsun birini gerçekleştirip mal edinse, suç olarak görmemek gerekiyormuş.

Bunların çocuk aklından nesi fazla? Çocuk yanan ocaktan korkar, lakin bunlar cehennem ateşinden korkmazlarmış meğer! Çocuk utansa, yerin dibine geçer gibi olur idi, bunlar hiçbir şeyden utanmazlarmış. Bu mu senin çocuktan üstün tarafın? Elimizdekini paylaştırıp vermesek, biz de kendisi gibi olmazsak, bizi terk edermiş. Aradığımız halk bu mu?

6. Söz

Kazakların bir atasözünde: “Sanat için önce birlik, bereket için önce hareket” der. Birlik hangi halkta olur, ne yaparsa huzur olur, bilmez. Kazaklar birlik deyince at ortak, aş ortak, giyim ortak, servet ortak olur zanneder. Öyle olunca zenginlikten ne fayda, fakirlikten ne zarar? Ak-rabaların boş durmayıp mal kazanmasına ne gerek var? Hayır, birlik: akılda birlik, malda birlik değil. Malını verirsen, atası başka, dini başka, menfaatleri başka olanlar da yanına gelip birlik olurlar! Birlik mala satılacaksa, ahmaklığın başı olur. Akrabaların almadan birlik olması gerek, o zaman herkes nasibini Allah’tan diler, yoksa Allah’tan dilemez, iş aramaz. Evvela birbirlerine sorun çıkartırlar. Ya rengini ya çehresini, ya da kırgınlığını öne sürer, olmadı, bir sorun çıkartıp korkutur, sonuçta birbirini aldatmanın peşine düşer. Bunun neresinden birlik çıktı?

“Bereketin öncesi hareket, dirilik” derken bu hangi dirilik? O, bu canın gövdeden çıkmaması mı? Hayır, öyle dirilik köpekte de var. Böyle hayatı üstün görüp, böbürlenmiş adam ölümü düşman görür ve ahirete de düşman olur. Canını kollayıp, düşmandan kaçan korkak olarak adlandırılır; çalışmaktan, hizmet etmekten kaçan ise tembel ve zelil olarak adlandırılır, dünyada az önce bahsedilen berekete düşman olur. O atasözünde söylenen dirilik bunlar değildir. Yüreği ve gönlü diri olmayı kast ediyor. Kendin diri olsan da, gönlün ölü ise, akıl almaya sözleri anlayamazsın. Çalışarak alın teri ile tembellik etmeden kazanmaya kendinde güç bulamazsın.

Müzmin tembel, dalgacı

Hazır yemek, hazır aş,

Görünüşün iyi, için pis

Sonunu düşünüp utanmaz, bir şekilde yaşayıp diriyim deme; onun yerine Allah’ın gönderdiği ecel ile gelen ölüm daha hayırlıdır.

7. Söz

Çocuk anasından doğduğunda iki türlü huy ile doğar: Biri devamlı içmek, yemek ve uyumak ister. Bunlar bedenın ihtiyacıdır. Bunlar olmazsa beden cana misafirhane olamaz. Kendisi hem büyümez, hem güç kazanamaz. İkincisi bilmek istemesidir. Ne görse ona doğru yönelir, parlayan şeylere ilgi duyup, ağzına götürür, tadına bakar, boynuna, yüzüne sürüp basıp tanımaya çalışır. Mızıkaya veya kaval olsa, sesine dikkat kesilir, “biraz daha büyüyünce köpek havlasa da, koyun kuzular uğuldası

da, biri gülse de, biri ağlasa da hemen ona doğru koşarak “O ne?”, “Bu ne?”, “O niye böyle yapıyor”, “Bu niye niye böyle yapıyor?” diye gözünün gördüğü kulağının işittiği her şeyi sorup rahat vermez. Bunların hepsi bilmek, görmek ve öğrenmek isteyen canın arzularıdır.

Dünyanın hem görünen hem görünmeyen sırrını yoklayıp, hiç olmazsa deneyip tecrübe etmezse, insanlıkla ilişkisi olmaz. Bunu yapmazsa, o can insan canı değil, hayvan canı olur. Ezelde Allah-ı Teâlâ hayvanın canından insanın canını üstün yaratmış, o bilinçle yaratmış. Henüz gücü kuvveti yetersiz, beyni gelişmemiş, şuarsuz çocukluk zamanındaki “Bu nedir?” “O nedir?” şeklinde bir şeyleri sorup öğrenme esnasında uyku ve yemeğin de aklımızdan çıkıp gittiği arzumuzu, yetişkin olduktan sonra yerli yerinde arayışlara, bilenlerden sorup öğrenmelere, ilim bulmuşların yoluna niçin yöneltmiyoruz?

Bu şekilde gelişsek, gelişmelerimizi daha da derinleştirsek, büyük iş-tahla topladığımız hazinemizi çoğaltmalıyız; bu canın gıdasıdır. Tenden can üstündür, teni cana baş eğdirmek gerek. Ama biz öyle yapmadık. Uzaktan gürültü yaptık, karga gibi yerli yersiz konuşup, köydeki çöplükten uzaklaşmadık. Can bizi küçüklüğümüzde idare ediyormuş. Büyüyüp güçlendikten sonra onun idaresinden çıktık. Canı tene baş eğdirdik. Hiç bir şeye gönül ile bakmadık, gözle de iyi bakmadık, gönlümüz söylese de inanmadık. Gözle görünen şeylerin de dışını görmekle yetindik. Sırrı nasıldır diye gönüle danışmadık, onu bilmeyen kişinin, nesi eksik olur ki, dedik. Birisi kaybettiğimiz şeyleri söylese de anlamıyoruz. Birisi yol gösterse: “Bırak, kardeşim bunları, kim kimden üstündür ki!” diyoruz, başkasının üstünlüğünü kabul etmeyiz, söylese de anlamayız.

Kalpte nur yok, gönülde inanç yok. Boş gözle bakan bizlerin, bir hayvandan neyiz üstün? Yine de, çocukluğumuzda iyiymişiz. Bilsek de, bilmesek de öğrenmek isteyen insanın evladımızmışız. Şimdi bu günde hayvandan da kötüyüz. Hayvan bilmez, bilmek için mücadele etmez. Biz hiç bir şey bilmeyiz, ama biz de biliyoruz diyerek cahilliğimizi bilgili olmaktan üstün görerek tartıştığımızda ölürcesine kendimizden geçerek şah damarlarımızı kabartırız.

8. Söz

Bu akıllı kim öğrenir, nasihati kim dinler?

Biri bolis, diğeri muhtar. Onların akıl öğrenmek, nasihat dinlemek gibi düşünceleri olsaydı o mevkiye seçilemezlerdi. Onlar kendilerini başarılı, başkalarına örnek olacak ve akıl verecek yetenekte gördükleri için

seçildi. Kendileri çok mu düzelip olgunlaştı da, şimdi iş halkı düzeltmeye mi kaldı? O niçin dinlesin ve dinlemek istese de, buna vakti var mı? Meşgul olacak bir sürü işi var: Üst düzey yöneticilerimize karşı suçlu mu olacağız? Halk arasındaki eşkıyaları mı huzursuz ederiz yoksa halkımızı mı huzursuz ederiz, ya da kendimiz masrafa girip, masraflarımızı çıkaramaz mıyız? gibi sorularla birilerini destekleme, başka birilerini köstekleme çabalarının hepsi başında, vakti yok.

Zenginler, onlar da bir günlüğüne de olsa devlet kuşu başımıza konmuş gibi dünyanın yarısına sahipmiş gibiler. Kendisinde olmayanı malıyla satın alır. Gönülleri havada, gözleri gökyüzündedir, onlar için adalet, insanlık, akıl, ilim, bilim hiçbir şey maldan daha kıymetli değildir. Servetin varsa, Allah bile rüşvet verilerek elde edilebilir diye düşünürler. Onun dini, ilahı, halkı, yurdu, bilimi, namusu, akrabası; her şeyi maldır. Sözü nasıl anlasın, anlamak istese de, vakti var mı? Onun işi, hayvanlara su vermek, doyurmak; ticaret mallarını arttırmak, gözetirmek, baktırmak, hırsızdan, kurttan, kış ve soğuktan, açgözlülerden korumak ve onlara karşı koruyacak güvenli kişi bulmak. Bunların hepsini yapıp bitirdikten sonra bunlarla ne zaman övünecek? Buna vakti yok.

Öte yandan hırsız, zalim, ahlaksız ve kötü insanlar da laf dinlemezler. Bazı kendi halinde yaşayan yoksul kimseler zor geçimlerini temin etmekte zorlanıyorlar. Ötekiler bu şekilde yaşarlarken, onlar bilim, ilim ve akli ne yapsın? Hatta fakirin ilim ve bilime ihtiyacı yokmuş gibi: “Bize bunları söyleme, sözünü anlayabilecek kişilere söyle” derler. Onların başkalarıyla işi yoktur. Biraz önce bahsettiğimiz üçündeki gibi canın aklında hiçbir üzüntü ve keder olmasa gerek.

9. Söz

Ben Kazak'ım Kazakları seviyor muyum, sevmiyor muyum? Eğer seviyorsam, davranışlarını onaylamam gerekirdi ve onların çeşitli hareket ve davranışlarında insanı sevindirecek, gönlü hoş edecek bir şeyler bulmam gerekirdi. Onları ya ümidi yitirmemeye veya o özelliği yoksa bu özelliği var diye gönlüme teselli vermeye gerekçe tutmam lazımdı ama öyle yapmadım. Eğer nefret etsem, konuşmamam, meclislerde birlikte olmamam, sırlaşmamam, istişarelerde bulunmamam gerekirdi. Topluluğa girmeden “Ne yaptı, ne oldu” demeden ilgisiz kalmam gerekirdi. Bu mümkün değilse, onların arasından başka diyarlara göç edip gitmem lazımdı. Bunları doğru yola sevk etmeye, düzelirler, öğrenirler diye ümidim de yok. Bunların biri yok. Bu nedir? Bu söylediklerimden birini yapmadan olmazdı.

Ben yaşıyor olsam da, gerçekte yaşamıyor gibiyim. Bunların kızgınlığından mı, yoksa kendi kendime kızgınlığımdan mı veya başka sebepten mi? Hiç bilmiyorum. Dışım sağ olsa da, içim ölmüş gibi. Sinirlensem kızmıyorum. Gülsem sevinemiyorum; Söylediklerim kendi sözüm değil, gülmem kendi gülüşüm değil; hepsi sanki başkasına ait gibi. Gücümün yerinde olduğu zamanda Kazak halkını terk edip başka diyarlara gitmeyi bırakın, aksine onu sever, ümitle yaşadım. Ne zaman iyice tanıyıp ümidimi kestiğimde ise başka taraflara gidip, yadı benimseyip özümseyecek güç ve takatim kalmamıştı. Bu yüzden yaşayan bir kof bir bedenim. Aslında düşünüyorum ki, böylesi daha iyi oldu. Ölümün yaklaştığı bu zamanda “Ah, şu şu güzel şeyler geride kalıyor” diye üzüntü duymuyorum. Dünyadan bir istek ve arzum olmadığı için ölmekten endişe etmiyorum.

10. Söz

Bazı insanlar Allah’tan çocuk isterler. O çocuğu ne yapacak? Ölürsem yerimi alsın, ardımdan Kur’an okusun, yaşlılığında kendisine baksın, ister. Bundan başka ne isterler? Çocuğum yerimi doldursun ne demek? Kendinden sonra geriye kalan mal-mülk sahipsiz mi kalır zannettin? Geride kalan dünyanın tasasını sen mi çekeceksin? Ölüm giderken malını başkalarından kıskanarak mı böyle söylüyorsun? Başkalarına bırakmaya kıyamayacak kadar, senin başkalarından fazla neyin var? Çocuğun iyisi mutluluk, kötüsü başa derttir; çocuğunun nasıl olacağını bilerek mi istedin? Dünyada kendinin gördüğün eziyet az mı oldu? Kendi yaptığın kötülükler az mı oldu? Şimdi bir çocuk doğurtup onu da kötülük yaptırma, ona da eziyet çektirmeye neden bu kadar meraklısın?

Ardımdan çocuğum Kur’an okusun diyorsan yaşarken kendisine iyilik yaptığın kişiler çok ise, sana kim Kur’an okumaz ki? Eğer kötülüğü çok yapan birisi olursan, çocuğum okuduğu Kur’an sana ne yarar sağlar? Yaşarken kendi kendine yapmadığın bir işi, öldükten sonra çocuğum sana yapar mı? Ahiret için çocuk dilersen çocuğum genç yaşta ölsün istiyorsun demektir. Şayet çocuğum büyüyüp yetişkin olsun diyorsan, kendi kendini yetiştirip anne ve babasını cehennemden kurtaracak evlat Kazaklardan doğar mı? Öyle bir çocuğu senin gibi baba, senin halkın gibi bir halk yetiştirip büyütebilir mi?

Yaşlandığında bana baksın diyorsan o da boş sözdür. EVELLA sen ihtiyarlayacak kadar yaşayacak mısın yaşamayacak mısın? İkincisi çocuğum merhametli biri olup sana bakacak mı bakmayacak mı? Üçüncüsü malın mülkün varsa, sana kim bakmaz ki? Malın yoksa kim baksa da yeterli olur mu? Çocuğum malına mal katan mı, yoksa malını saçıp savuran

mı? Olacağı meçhuldür. Hadi diyelim ki, Allah çocuk verdi; onu kendin iyi yetiştirebilecek misin? Bilmiyorsun. Daha önce kendi kazandığın günahlar yetmiyormuş gibi, şimdi de çocuğunun günahlarına da ortak olacaksın. Önce, çocuğunu kendi aldatacaksın: “İşte, onu vereceğim, işte bunu vereceğim” diyeksin. Başlangıçta çocuğunu kandırdığına mutlu olacaksın. Daha sonra çocuğun dolandırıcı olursa, kimi kabahatli bulacaksın? “Küfür et” diyerek birine küfrettirip sonra da “Kereta afacan, ona dokunmayın” diyerek onu iyice şımartırsın, tamamen yaramazlığa alıştırsın. Mektebe gönderdiğinde ise, hocanın en ucuzunu arayıp okuma yazma bilse yeter dersin. Kurnaz ve uyanık ol ha, “filancanın çocuğu senin arkandan iş çevirip kandırır, dikkatli ol” diyerek kimseye güvenmeyen şüpheci bir kişi haline getirirsin. Bu mu, senin vereceğin terbiye? Bu çocuktan sen hayır mı bekliyeceksin?

Ayrıca Allah’tan mal ve servet istiyorsunuz. Bu malı ne yapmak için istiyorsunuz? Önce Allah’tan ister misin? İstersin. Allah verdi, ama verdiğini almıyorsun. Allah-ü Teâlâ sana çalışıp kazanmak için güç kuvvet verdi. O kuvveti helal kazanç için kullanıyor musun? Kullanmıyorsun. O, kuvveti yerinde kullanıp doğru yerde sarf etmeyi bilmen için ilim verdi. Onu okumuyorsun. O ilmi okursan, onu anlayacak kadar akıl verdi. Lakin senin aklın nerede kim bilir? Üşenmeden çalışsa, bıkmadan arasa, uygun bir iş yapsa, kim zengin olmaz? Sana bu lazım değil. Sen bazılarından korkutarak, bazılarından yalvararak, bazılarından da aldatarak almak peşindesin, aradığın bu.

Bu Allah’tan istemek değildir. Bu, şerefini ve haysiyetini ayaklar altına alarak insanlara düşmanlık etmek ve dilenciliktir. Hadi diyelim ki, böyle yaparak mal kazandın, zengin oldun. O malı harcayarak ilim sahibi olmalısın. Kendin bunu yapmıyorsan, çocuğun yapsın. İlimsiz ahiret de yok, dünyalık da yok. İlimsiz kılınan namaz, tutulan oruç, gidilen hac, hiçbir ibadet yerine ulaşmaz. Meşru olmayan yollardan kazandığını hayırlı işlere harcayan hiçbir Kazak görmedim. Hepsisi de yanlış yollardan mal kazandı. Aynı şekilde bu mallarından ayrıldılar. Bunlardan geriye zahmet, acı ve öfkeden başka hiçbir şey kalmaz. Malı olduğu zaman, zenginim diye övünür; yokluğunda ise “bir zamanlar ben de zengindim” diye övünür. Yoksulluğa düştükten sonra da yine dilenmeye başlarlar.

11. Söz

Bu halkın devamlı yaptığı şey ne? İki şey var. İlki hırsızlık. Hırsız hırsızlıkla mal sahibi olmaya çalışır. Mal sahibi olan da daha fazla zengin olmak ister. Makam sahipleri de malını alıp vereceğim diyerek davacıyı,

seni kurtaracağım diyerek de hırsızın yer. Hem davalıdan hem davacıdan mal alır. Sıradan halk da hırsızın hırsızlığını şikâyet ederek veya hırsıza atını satarak veyahut da hırsızın satamadığı atını ucuza kapatarak kazanmaya çalışır. İkincisi, fitneciler birinin hiç aklında olmayan bir şeyi aklına sokup şöyle yaparsan güçlü olursun, böyle yaparsan varlıklı olursun, şöyle yaparsan öcünü alırsın, meşhur olur nam salarsın diyerek hali vakti yerinde olanları kandırmanın, aldatmanın peşindedir. Bunlardan kim yoldan çıkarsa, ben onlara lazım olurum diyerek hemen ona göre davranarak onu kendine yem yapar.

Mevki sahibi kişiler de “Vay canına” bu iyi fikir diyerek ben seni şöyle destekleyeceğim diyerek onun malını yer, seni şöyle destekleyeceğim diyerek öbürünün malını yer. Sıradan halk da benim şu kadar evim var, şu kadar akrabamla senin sözünü söyleyip senin meseleni destekleyeceğim diyerek kim çok verirse o grubun peşinden gece gündüz demeden giderek şahsiyetini, köyünü, çoluk-çocuğunu ayaklar altına alır. Bu hırsızlık ve fitnecilik ortadan kalksaydı, toplum yaratıcı düşünmeye ve çalışmaya başlardı. Zengin malına sahip çıkar, fakir ise ihtiyacın karşılamak uğraşır; herkes adam gibi çaba sarf edip geliştirdi. Şimdi halkın tamamı bu yanlış iki işe ortaktır, bunu kim düzelterektir? Bu, söz, yemin, sadakat ve hayanın temelli olarak gitmiş olması mı? Hırsızlığa son vermek kolay olabilirdi, ancak sahtekarların sözlerini dinleyip onlara uyan zenginleri kim engelleyecek?

12. Söz

İyi veya kötü ibadet eden bir kişinin ibadetini yapmasına engel olmaya hakkımız yok, dilimiz varmaz. Çünkü iyi düşünceyle yapılan amelin kötü olacağını düşünmeyiz. Ancak, bu kişilerin tam manasıyla bir ibadet yapmalarına şayet ilimleri yetmiyorsa bile bunu yapmaları da güzel şey. Tam manasıyla ibadet yapmanın iki şartı var, onu bilmesi gerek. Birincisi imanı, itikadı güçlendirmek gerek. İkincisi ise öğrendiğim kadarıyla yapayım bu bana yeter demeden bilmediklerini de öğrenmesi gerek. Her kim öğrenmeden, eksiklerini tamamlamadan, bile bile eksiğiyle kalsa, öğrenmeyi terk etse, onu Allah affetmez. İbadetleri kabul olmaz. Amma velakin her kim imanını ne yaparak güçlendireceğini bilmeden, eksiklerinin ne olduğunu bilmeden, başına sarığı sarıp namaz kılan, oruç tutan kişi imajını sergiliyorsa bu onun gönlüne de huzur vermez. Bekçisiz ve bilinçsiz iman sağlam olmaz. İhlasla kendini ölçüp tartıp gerçek dini yaşamak için gayret göstermiyorsa, böyle ihmalkârların imanından şüphe edilir.

13. Söz

İman dediğimiz, Allah-u Teâlâ'nın şeriksiz, şüphesiz birliğine, varlığına ve bize Peygamberimiz (S.A.V) aracılığıyla gönderdiği her türlü farzlarına ve bildirdiklerine boyun eğip inanmaktır. Bu imana sahip olabilmek için iki türlü yol var. Evvela hangi emrine iman edilirse, onun gerçekliğine aklıyla delil bulacak, akli buna ererse buna yakîni iman denir. İkincisi kitaptan okuyarak ya da mollalardan dinleyerek iman edip iman ettiğine de sağlam bağlanması gerek. Birisi öldürmekle korkutsa da, bin kişi bin türlü tehdit etse de, bundan dolayı vaz geçmemeli ve gönlü sarsılmaz bir biçimde sağlam olmalıdır. Bu imana taklidi iman denir.

Bu imanı korumaya korkmayan yürek, vazgeçmeyen gönül, titremeyen ayaklar gerektir. Yakîni imanı var demek için ilmi olmayan, taklidi imanı var demek için kararlılığı olmayan; ya aldatana veya azdırana ve yahut da menfaatine bakarak aka kara diyen, karaya ak diyen, yalana gerçek deyip yemin eden kişilere ne diyeceğiz? Böylelerinden Allah korusun! İyiye bilmek gerekir ki, yukarıda yazılan iki türlü imandan başka iman yoktur. İmana karşı gelen hiçbir insan, Allah-u Teâlâ'nın merhametine sığınarak affedileceğini düşünmesin. Bu Allah-u Teâlâ'nın affına ve Peygamberimizin şefaatine uymaz, bu mümkün de değil. "Kılıcın önünde ant içilmez." "Allah-u Teâlâ'nın affetmediği günah yoktur" şeklindeki yalan sözlere sığınan bunun gibi insanların Allah cezasını versin.

14. Söz

Yaşayan bir insan için kalbinden daha değerli bir şey olabilir mi? Bizim Kazakların yürekli kişi dedikleri batur kişi dedikleridir. Bundan başka yüreğin özelliklerini bilmezler. Merhametli ve şefkatli olma, her türlü işte her kişiyi kardeşymiş gibi görüp, kendi için düşündüğünü onlar için de düşünüp istemek, bunlar yürek işidir. Aşıklık da yürek işidir. Dil, yüreğin söylediğine boyun eğerse, yalan söyleyemez. Amelin diline uysa, yürek unutulmuş demektir. Kazakların "yürekli"sini övmeye değmez. Söylenene itaat eden, sözünde duran, kötülüklerden uzak duran, kervanın peşinden köpek gibi devamlı gitmeyen, yoldan çıkmış toplumdandan ayrılabilen, haklı ve akla uygun olan şeyi zor da olsa kabul eden, haklı ve akla uygun olmayan şeyi de kolay bile olsa kabul etmeyen kişinin yaptığı yiğitliktir; baturluk bu değilse, Kazakların dediği baturluk böylesine yüreklilik değil, kurt yüreklilik demektir.

Kazak da ademoğludur. Çoğu akılsızlığından yoldan çıkmıyor, aklın sözünü tutacak yürekte cesaret, gayret ve sadakat olmamasındandır.

Bilgili kişi bilse de, arsız ve gayretsiz oluşundan dolayı, dikkate almaz ve uygulamaz. Kötülüğe bir kapıldıktan sonra kendini toparlayıp ondan kurtulacak gayret Kazaklarda eksiktir.

Bu halkın büyük çoğunluğunun bahsettiği güçlü yiğit, kahraman yiğit, kabiliyetli yiğit gibi sıfatlar taktığı kişilerin hepsi belaya kötülüğe bulaşmak için birbirlerini “sür, kahramanca” diyerek coştururlar, kışkırtırlar ve sonunda ne olacağını düşünmeden konuşurlar.

Yoksa Allah’a karşı gelmekten veya utanmazlıktan veyahut da arsızlıktan silkinip aklını başını toplayamayan kişi, her daim kötülüğe ve övünmeye kapılıp kendi kendini hesaba çekmeyen kişi, iyi batur olmak şöyle dursun, evvela o bir insan bile değildir.

15. Söz

Akıllı insan ile akılsız insanın, bildiğim kadarıyla, önemli farklarını gördüm.

Öncelikle insanoğlu yaratıldıktan sonra dünyadaki hiçbir şeyi merak etmeden duramaz. Merak ettiği şeyleri aramakla geçirdiği zamanlar, onun hayatının en mutlu zamanları olarak hafızasında yer eder. Bu sebeple akıllı insan yararlı işlere ilgi duyarak büyük bir hevesle peşine düşmüş ve her gün söylense kulak, düşünse gönül bundan zevk almış. Böyle geçen ömrüne pişmanlık da duymazmış.

Akılsız kişi kendisine layık yerini bulmadan boş ve değersiz şeylere ilgi gösterir, onlara kapılarak ömrünün mutlu ve kıymetli vakitlerini boşu boşuna geçirirmiş. Bundan dolayı her gün pişmanlık duyması yarar sağlamazmış. Gençlik zamanında sefadan sefaya koşan, gençliği bitmeyecekmiş, hiç yaşlanmayacakmış gibi davranırlar. Sonunda hayat böyle devam ederken bir gün boynu katılaştır, eklemeleri kurur, ikinci bir merak edilen şeye bakmaya, araştırmaya gücü gayreti kalmaz.

Üçüncüsü her şeye merak duymaktır. Bu insanda alışkanlık yapan bir şeydir. Her bir alışkanlık insanda hastalık halini alır. Her türlü alışkanlık duyulan şeye ulaşıldığında, şu veya bu şekilde ulaşmak üzere olduğunda, bir çeşit sarhoşluk ortaya çıkar.

Her bir sarhoşluk vücutta birçok zafiyetlere sebebiyet verir, aklın gözünü bağlar, etraftaki bakan insanların dikkatin çekip “öyleymiş, böyleymiş” dedirttirip eleştirelere maruz bırakır.

O zaman akıllı kişiler kendilerini kaybetmeden, bilinçli davranarak halkın eleştirilerine düşer olmadan arayışlarını sürdürürler.

Akılsız kişiler eğer takımını bırakıp, borkünü düşürüp, kaftanın etekleri atının kışını örterek iki gözü gökyüzünde deli gibi atını koşturmaya devam ederler. Bunları gözlerimle gördüm.

Eğer akıllı kişilerin arasında olmak istersen, günde bir kez, ya da haftada bir kez, hiç olmazsa ayda bir kez kendi kendinden hesap sor. İlk aldığın hesaptan bu yana hayatını nasıl geçirdin? İlme, ahirete ve dünyaya faydalı, pişmanlık duymayacağın, ne yaptın? Yoksa ömrünü nasıl geçirdiğini kendin de mi bilmiyorsun?

16. Söz

Kazaklar yapmış olduğu ibadetini Allah kabul eder mi, etmez mi diye bir kaygı duymaz. Sadece herkesin yaptığını biz de yapalım, yatıp kalkıp onlar gibi namaz kılsak bu bize yeter diye düşünür. Tüccar alacaklarını istemek için geldiğinde “Elimde olan bu, bitik vaziyetteyim, alacaksan al, yoksa senin için topraktan para mı çıkarayım?” der. Allah’a da, bu tüccara yaptığını yapmak ister. Dilini alıştırmak ve dinini iyi öğrenmek için düşünmeye ve öğrenmeye gayret göstermez. “Bildğim bu, artık ihtiyarladım nasıl öğreneyim?” veya “Dini eğitim almadım değil, ancak dilim dönmüyor, ne yapayım” der. Onun dili diğer insanlardan farklı yaratılmış mı?

17. Söz

Gayret, akıl ve kalp üçü yeteneklerinden bahsederek tartışmışlar. Sonunda ilmin hakemliğine başvurmuşlar. Gayret demiş ki: “Ey ilim, kendin de biliyorsun ki, dünyada hiçbir şey bensiz olgunluğa erişemez. Öncelikle, kendini bilmeyi üşenmeden, usanmadan öğrenmek gerekir, bu benim işimdir. Allah’a layık bir şekilde ibadet etmek, üşenmeden bıkmadan yerine getirmek de, benim işimdi. Dünyada iyi sanat, yeterli kazanç ve saygın bir mesleği elde etmek çalışmadan elde edilmez. Yersiz ve değersiz şeylere kapılmayı önleyen, insanı kötü işlerden alıkoyan, nefsi günahtan ve şeytana uymaktan kurtaran, kötü yola girdikten sonra onu tekrar doğru yola sevk eden ben değil miyim? Bu ikisi benimle nasıl boy ölçüşebilir?”

Akıl demiş ki: “Bu dünyaya ve ahirete neyin faydalı, neyin zararlı olduğunu bilen benim. Senin sözünü anlayacak olan da benim. Ben olmadan faydalı olanı bulamazsınız ve zarardan kaçamazsınız. İlmi de öğrenemezsiniz. Siz ikiniz benimle nasıl boy ölçüşebilirsiniz? Bensiz sizler neye yararsınız?”

Bundan sonra kalp demiş ki: “Ben insan vücudunun padişahıyım, kan benden dağılır, can beni mekan tutar, bensiz hayat olmaz. Yumuşak dōşekte, sıcak evde tok yatan kişiye yersiz yurtsuz fakirin, üşüyen elbisizesizin, yemeksiz insanın hali nedir diye düşündüren, merhamet duygularını harekete geçiren, uykusunu kaçırın, yatağında kıvrandıran benim. Büyüklere saygıyı, küçüklere de sevgiyi eksik etmeyen benim. Ama beni temiz tutmazlarsa, sonuçta rezil olurlar. Ben temiz olursam insanları ayırmam. İyilik yapmak için heyecanlanıp sabırsızlanan benim, kötülükten iğrenip öfkelenen benim, adalet, insaf, edep, haya, merhamet gibi duyguların hepsi benden çıkar. Bensiz onların halleri ne olur? Bu ikisi benimle nasıl boy ölçüşebilir?”

En sonunda ilim bu üçünün sözlerini dinledikten sonra demiş: “- Ey gayret, senin söylediklerin hepsi doğrudur. O söylediklerinden başka da birçok yeteneklerinin olduğu da doğru, sensiz hiçbir şeyin olmayacağı da doğru, ama faydan çok olduğu gibi zararın da çok, bazen iyilikte kararlısın, bazen de kötülükte kararlısın, senin bu halin kötüdür.”

- Ey akıl, senin de söylediklerinin hepsi doğrudur. Sensiz hiçbir şeyin bulunamadığı da doğru. Bizleri yaratan Allah'ı da sen tanıtırsın. Yarattılan iki dünyanın halini de sen bilirsin. Ama sen bununla kalmazsın. Çare de, hile de senden çıkar; İyiliğin ve kötülüğün ikisinin de dayanağı, güvendiği sensin. İkisinin de aradıklarını bulup veriyorsun, bu tarafın kötüdür, demiş.

- Sizin üçünüzün bir araya getirmek, benim işimdir. Ama o zaman yönetici, emir veren kalp olursa iyi olur. Akıl, senin özelliklerin çok, kalp senin bu çok özelliklerine itaat etmez. İyilik söylediklerine bütün varlığıyla tabi olur. İtaat etmek bir yana bundan büyük memnuniyet duyar. Kötülük söylediklerine riayet etmez. Riayet etmeyi bırakın, nefret edip evden kovar. Gayret, senin silahın bol, gücün çok ama bu seni de özgürce hareket ettirmez. Yararlı işlerde gücünü sonuna kadar kullanırtır. Yararsız işlerde ise elini kolunu bağlar. Siz üçünüz birleşin, hepimizi kalbin yönetmesini sağlayın”, diyerek izah edip konuşanın adı ilim imiş. “Siz üçünüz benim söylediğim gibi bir kişide bulunursanız, o kişi ayağının bastığı toprağa yüz sürülecek mübarek bir insan olur.

Üçünüz bir olmazsanız, ben kalbi desteklerim. Allah kalbini temiz tut demiş. Çünkü Allah-u Teâlâ her daim kalbe bakar, kitap böyle söylüyor, dedi.

18. Söz

İnsanoğlu için yırtıksız, lekesiz, kibar giyinmek ve elbisesini kirletmeden güzel ve temiz bir şekilde giymek, doğru bir iştir. Ancak, gelinin üstünde giyinmek veya fiyaka için giyinmek, hava atmamak zerafet meraklısının işidir.

Zerafet meraklısının iki tür davranışı olur: Birincisi yüzünü, bıyıklarını, uzuvlarını, yürüyüşünü, kaşını gözünü düzeltmekle ve parmaklarıyla saçlarını taramakla devamlı meşgul olur. İkincisi, atını ve elbisesini süslemeye çaba gösterir, böylelikle zarif ve çekici yiğit olmaya çaba göstererek kendinden üstün olanlara kendisini fark ettirir, kendisiyle aynı durumdakileri kıskandırır, kendinden aşağı durumda olanlara “Ah dünya, bunların atı gibi ata binsem, kıyafetleri gibi kıyafet giysem daha başka ne isterim” diye kendisi hakkında konuşulmasına çalışır.

Bunların hepsi maskaralık, ahmaklıktır. İnsan böyle düşünmeye başlamasın, eğer başlamışsa tekrar insan olması çok zor bir iştir. Ben zerafet meraklısından kaçmak gerektiğini düşünüyorum. Aslında insan insandan akıl, ilim, edep ve güzel huy gibi meziyetlerle üstün olur. Onların dışında başka şeylerle üstünlük taslamak ahmaklıktır.

19. Söz

İnsan doğduğunda şuurlu olmaz. Duyarak, görerek, tutarak, tadarak dünyanın iyi ve kötüyü tanır. İşte böyle yaşadıkları ve gördükleri çok olan insan bilgili olur. Akıllıların söylediği sözleri dinleyip uygulayan kişinin kendisi de akıllı olur. Her bir akıl tek başına her zaman bir işe yaramaz. O akıllılardan duyup öğrendiği iyi şeyleri dikkate alsa, kötülüklerden sakınsa, o zaman akıl işe yarar, o zaman insan dese olur. Bu sözleri duyduğunda umursamazsa, yararsız ve önemsiz görerek davranırsa, anlamaya gayret göstermezse duyduğu sözlerin gerçekliğini fark edip anlasa ve sonra unutursa dinleyip dinlememiş olmasının ne faydası var? Böyle söz kıymetini bilmeyen topluluğa hitap etmektense kendini tanıyan domuzu beslemek evladır demiş bir bilge kişi.

20. Söz

Bilirsiniz ki, ilahi takdir, yani kader hiçbir şekilde değişmez. İnsanda da usanma diye bir şey var. Bu, insan ile birlikte yaratılan bir şeydir. Bunu insan kendisi bulmamıştır. Eğer insan bu duyguya bir kere kapılırsa, bir daha bu duygudan kurtulması zor olur. Gayret gösterip, silkinip bu duyguyu atsa da, sonunda tekrar gelip insana galabe çalar. Aklı

yerinde ve düşünceli bir insan dikkat etse, insanoğlunun usanmayacağı bir şey var mıdır? Yemekten de, oyundan da, gülmekten de, övgüden de, gösteriştten de, düğünden de, topluluktan da, kadından da, az veya çok, bıkar. Çünkü hepsinin boş olduğunu görür, temelsiz olduğunu fark eder, gönlünde eskisine göre daha fazla soğukluk başlar. Dünya hiçbir zaman aynı şekilde durmaz. İnsanın gücü, ömrü de aynı şekilde durmaz. Allah-u Teâlâ, hiçbir mahlûka değişmeden aynı kalma özelliğini vermiştir. Şimdi gönül nasıl hep aynı kalabilir?

Fakat bu usanma duygusu, her şeyi görmek isteyen, bu sebeple çok şey görmüş, her bir şeyin lezzetini tatmış, değerini anlamış ve hepsinin temelsiz olduğunu fark etmiş düşünen insanda olur. Bunca ömrünün yetersizliğini, dünyanın her zevkinin geçici olduğunu tecrübe edip bilenler yaşamaktan da usanırlar. Öyleyse, ahmaklık ve gamsızlık da bir nimettir diye düşünüyorum.

21. Söz

İster az ister çok olsun, insan evladının övünme hastalığından kurtulması zor iş. Bu övgü denen şeyin iki türüne rastladım: Biri büyüklük, diğeri ise kendi kendini övmedir. Büyüklük, insanın kendi kendini büyük değerli saymasıdır. Yani cahil, uçarı, övünen kişi olarak adlandırılmak istemezler, edepsiz, utanmaz, döneke, faydasız, arsız, dedikoducu, yalancı, sahtekâr ve geçimsiz gibi kötü huylardan kaçınmak, bunları kendisine yakışmayan davranışlar olarak görmek ve kendisini bu hallerin dışında tutmaktır. Bu huy, akıllı, edebli ve büyük insanların huyudur. Onlar kendilerine iyi adam denilirse bile, kötü adam demeseler de yeter diye gayret gösterir. İkincisi ise övünmedir; bu tip insanlar “demesinler” değil “desinler” diye gayret gösterirler. Onlara insanlar kendilerine zengin desin, batur desin, kurnaz desin, elinden her iş gelir desin, her zaman ne olursa olsun hakkımda iyi şeyler desinler diye çırpınıp dururlarken “demesinleri” unuturlar. Unutmak şöyle dursun, onun bir meziyet olduğunu düşünmezler bile. Böyle övünmeyi sevenlerin üç türü vardır. Birincisi yabancıya karşı övünülecek şeyler arayanlardır. Bunlar cahildir, ancak cahil de olsa insandır. İkincisi kendi halkının içinde övünülecek şeyler arayanlardır. Bunun cahilliği tamdır, insanlığı ise tam değildir. Üçüncüsü ise sadece ailesinde veya köyünde övünmezse, başkalarının inanmayacağı övgüyü yaparlar. Bu, cahilin de cahilidir, fakat kendisi insan değildir.

Yabancılardan övgü bekleyenler kendi milletim de övse der. Milletinden övgü bekleyenler akrabalarım da övse der. Akrabalarından övgü bekleyenler ise kendi kendisi överek başarılı görünmek isterler.

22. Söz

Şu anda Kazakların içinde kimi sevgi, kime saygı göstereyim diye düşünüyorum. Zengine saygı göstermek istersen, ama zengin yok. Zengin olsaydı, kendi kendisini ve kendi malını yönetecek irade kendisinde olmaz mıydı? Hiçbir zenginin malının idaresi kendi elinde değildir. Bazı zenginler başkalarıyla güç mücadelesine girdiği için yüz kişiye korkaklığından yalvarıp malını paylaştırır. Sonra yalvardıkları için verdim diye ahmakça düşünür. Hayır, aslında kendisi yalvarıp veriyor. Hayır için değil, cömertlik yaptığı için değil, kendi halkıyla, kendi topraklarıyla çekişmeye girip düşüncesiz insanlara kucağını açıp malını saçmaktadır. Bazı zengin halk içindeki iyi ve ileri gelen insanların birlik tesis edememeleri sebebiyle, tehditlere maruz kaldığında veya aradığını bulamadığında mecburen önüne kim çıkarsa ona yem oluyor.

Beylere saygı göstermek istersen, toplumda bu zamanda saygı duyulacak bey de yok. Malını saçan bey üt sürüsü gibi çok. Bazıları menfaat peşinde beylik taslamaktaysa, diğerleri kıçlarına tuza batırılmış iyi keçeleri geçirdikten sonra akılları başlarından gidip, kendilerini bey zannedip önüne gelene hava atıp malını dağıtmaktadır.

Bolis ve muhtara saygı göstermek istersen, kendi emek ve kabiliyetleriyle kazanılmış bolis ve muhtar aramızda yok. Rüşvetle, dalkavuklukla ve el etek öperek elde edilen bolis ve muhtar unvanlarının hiçbir kıymeti yoktur.

Güçlü birine saygı göstermek istersen, kötülük etmekte herkes güçlü, ama iyilik etmekte güçlü olan kimse aramızda yoktur.

Akıllı olanı bulup ona saygı göstermek istersen, adalet, haya ve insaf açısından akıllı kişi çevremizde yok. Kurnazlık, kötülük, üç kağıtçılık ve hilekarlık açısından toplumun hepsi akıllıdır.

Gariban biçarelere saygı göstermek istersen, yerde yatan deveye bile binemiyorsa, bu munislik sayılmaz. Eğer binme durumu olsa, bir şeyleri yolunu bularak mutlaka halledecek imkana sahiptir.

Şimdi geriye kaldı kurnazlar ve kötülür; onlar da kendileri mahv olup yok olmadan rahat yüzü görmüyorlar.

Evet, şimdi kimi sevdik, kimi destekledik? Kokuşmuş, bozulmuş bolis ve muhtarları bir tarafa bırakalım. Şimdi, elbette, başka çaremiz yok, “Rızkıyla meşgul olan kavgayla meşgul olmaz” atasözüne uygun bir şekilde hareket eden, verdikleriyle yaranamayan, yarısını dağıtan, kalan yarısını uysallığıyla elinde tutamayan hırsız, zalim ve düzenbazlara yem olmakta olan gerçekten saf zenginlere acımasın ve desteklemesen olmaz. Onlardan başkasını bulamadım.

23. Söz

Bizim Kazakların gelişmesini engelleyen biri sevinç, ikincisi avunma denen şeyler var. Onun sevinci, halk içinde kötü bir insanı fark etse veya bir kişinin kendisinde olmayan kabahatini görse, sevinir ve şöyle der: “Allah bizi filancadan korusun, o da insanım diye ortalıkta dolaşüyor, ona yanında biz çok akli başında, onun göre, biz tertemiz insanlarız.” Ona Allah “Sen filancadan daha iyi olsan yeterlidir” mi demiş? Veya bilgili kişiler “Senin kendinden daha cahil veya daha kötü kişiler varsa, sen kötülerden sayılmazsın” mı demişler? Kötüyle kıyas edip iyi olunabilir mi? Ancak, iyi ile kıyas edilip iyi olunabilir. Yüz at yarışmaya katılsa, biri ödül kazandı dese, önünde kaç at vardı diye sorarlar; arkada kaç at vardı diye sormanın bir anlamı var mı? Beş attan, on attan önde olmak sevinmeyi gerektirir mi?

Şimdi avunmaya gelirsek, “sadece biz mi, milletin hepsi böyle yapıyor ya”, “elle gelen düğün, bayram” veya “toplumla bir olalım da ne olursa olsun” gibi sözlerle avunur. Ona Allah “Toplumdan hiç ayrılma. Toplumlara gazabım yoktur. Toplumları cehennemime koymayacağım” demiş mi? İlim topluma gelmiş mi? Yoksa tek kişiden mi çıkmış? Hikmet toplumdan mı, yoksa bir kişiden mi çıkar?

Topluma musibet etki etmez mi? Bir ailede herkes hastalanırsa, kolay mı olur? Yol bilmeyen çok sayıda kişi kaybolursa, yol bilen bir kişiye ihtiyaç yok mu imiş? Çok sayıdaki yolcunun hepsinin atlarının yorgun bitap düşmesi iyi mi? Yoksa yarısının yorgun düşmesi, diğer yarısının zinde olması mı iyi? Kıtlık gelse, tüm insanların açlıktan ölmesi mi iyi? Yoksa yarısının sağ kalması mı iyi? Çok sayıda ahmak niçin bir ahmaka teselli olur? Yedi ceddimizden beri ağzımız kokar diyen genç, nişanlısına kendini kabul ettirebilmiş mi? Sevdiği bu sözü hoş karşılamış mı? Öyleyse, sen de atalarından geri kalma, ağzını kokutmaya devam et, demiş mi?!

24. Söz

Günümüzde, yeryüzünde iki milyardan fazla insan var. İki milyon kadar Kazak var.

Bizim Kazakların dostluğu, düşmanlığı, övünmesi, güçlü olması, para kazanması, sanat öğrenmesi, yabancılara bakışı başka hiçbir millete benzemez.

Birbimizi takip ediyor, düşmanlık ediyor, çalıyor, birbirimize göz açtırmıyoruz.

Dünyada nüfusu üç milyondan fazla olan şehir de var. Dünya'yı üç defa dolaşmış gören kişiler de çok.

Böylece, yeryüzündeki halkların en zayıfı olarak hep birbimizi takip ederek yaşayacak mıyız? Hayır, Kazaklar arasında da hırsızlık, yalancılık, dedikodu ve düşmanlıklar bırakılarak; zanaatı ve kazancı dışarıdan, yabancı diyarlardan meşru yollardan kazanıp geliştireceğimiz günler olacak mıdır acaba?

Ah, nasıl olsun! Yüz sığıra iki yüz kişi göz dikiyor, birbirlerini mahvetmeden, yok etmeden huzur bulabilirler mi?

25. Söz

Çocuklarımızı okutmak yararlıdır, ancak ibadet edecek kadar, Türkçe yazıları okuyabilecek kadar eğitim vermelidir. Çünkü, burası Dar-ül harp'tir, burada önce geçimini kazanmak gerekir, sonra Arap, Fars dillerini öğrenmek lazım olur. Aç kişinin zihninde açıklık, davranışlarında edeb ve gönlünde ilme düşkünlük olur mu? Yiyecek ve içeceğinin olmaması akrabaların düşmanlığına ve hırsızlık, zorbalık, kurnazlık gibi her türlü kötülöklere alışmaya sebep olur. Maişet temin edilirse, karın doyar. Ondandır sadece ilim değil, sanat da ihtiyaç olur. İnsanlarda bunları hem kendileri öğrenmek, hem de evlatlarına öğretmek için istek ortaya çıkar. Rusça eğitim almak gerekir, hikmet de, sanat da, ilim de, hepsi Ruslarda var. Onların zararından korunmak, faydalarına ortak olmak için dilini, eğitimini ve ilmini bilmemiz gereklidir. Çünkü onlar dünyanın dilini bildikleri için böyle oldular. Sen de onun dilini öğrenirsen, gönül gözün açılır. Bir milletin dilini ve ilmini bilen kişi onunla eşitlik davasına girişebilir, erdemsizce yalvarmak zorunda da kalmaz. Din için de ilim gereklidir. İşbilirlik ile insanların gönlünü kazanmaya çalışan cahiller anne babasını, akrabalarını, vatanını, dinini ve insanlığını beş paraya satar. Binbaşının bir gülümsemesi için kışının açılmasına aldırış

etmez. Rusların ilim ve sanatı, dünyanın anahtarı gibidir, bunları öğrenen kişiye dünyada her şey kolay gelir. Ama günümüzde Rusların ilmini oğluna öğretenler, bu silahla yine kendi Kazaklarının peşine düşmek istiyorlar. Hayır, bize böyle bir düşünce lazım değildir. Geçim nasıl bir meşru çalışma ile kazanılır, onu öğretelim, bunu görenler ve öğrenenler çoğalırsa, kendi yüce sayan Rusların halka eşit haklar tanıyan kanunlarının dışındaki kanunsuz zorbalıklarına boyun eğmezdik. Kazak toplumunun bekçisi olmak için, biz de millet olarak, yabancıların bildiklerini bilelim, gelişmiş bir toplum olalım endişesinde olmak için öğrenmek lazımdır. Yine de, halen Rus mekteplerinden okumuş çocuklardan daha iyi yetişenleri göremiyoruz. Çünkü, ebeveynleri, akrabaları bir taraftan bozmaktalar. Böyle bile olsa, bu okumuş çocuklar, öteki okumamış Kazak çocuklarından daha iyiyiler ve başarılıdırlar. Ne yapsak da, onlara söz dinletsek. İyi ailelerin çocukları çoğunlukla okumuyor, aksine fakir kişilerin çocuklarını zorla Rus okullarına verdiler. Onlar bundan fazla nereye varabilirler? Ayrıca, bazı Kazaklar akrabalarıyla kavga ettiğinde: “Senin bu düşmanlıklarına boyun eğmektense, oğlumu askere gönderip, başıma saç, ağzıma bıyık bırakıp terki diyar etseydim” derlerdi. Böyle kötü sözü, Allah’tan korkmadan, kuldan utanmadan söyleyen Kazakların çocukları eğitim görse bile, onlardan ne çıkacaktır? Buna rağmen diğer Kazak çocuklarından fazla öğrendiği nedir, neyi fazla öğrenmiş? Girdi, çıktı, aldı, döndü; sonuna kadar tahsil görmüş çocuk da yoktur. Babası el parasıyla isteksizce okutur, kendi parasını nasıl harcasın? Doğrusunu şudur ki, gerekirse çocuğunu evlendirme, miras bırakma, ancak tüm varlığını ortaya koysan da, evladına Rusların ilmini öğret! Benim söylediğim yol mal esirgeyecek yol değildir. Allah’tan kork, insanlardan utan, çocuğun çocuk olsun istiyorsan, okut, malını esirgeme! Aksi takdirde, serseri bir Kazak olduktan sonra, sana huzur vermez, kendisi de huzur bulmaz, halka da huzur vermez.

26. Söz

Kazakların yarışa soktukları atı kazanırsa, er meydanındaki pehlivanı galip gelse, avcı kuşu av yakalsa, tazı köpeği diğerlerinden önce ava ulaşırsa, akli başından gidecek gibi çok sevinirler. Bilmiyorum, onlar için bundan daha büyük bir mutluluk var mıdır? Sanıyorum ki, yoktur. Bu mutluluk sadece Kazak kardeşlerinin arasında bir hayvanın diğerlerinden daha yetenekli çıkmasıdır. Bir başkasını alt etmekten dolayı övünecek ne var? Kazanan, yakayan veya yere düşüren kendisi, ya da kendi oğlu değildir. Bunların hepsi, Kazakların Kazaktan başka düşmanını yok, küçücük bir şeyi büyük bir iş yapmış gibi sevinmek ve diğerlerini

kızdırıp öfkelenmek amacını taşımaktadır. Bir kimseyi kızdırmak, dinimizce haramdır, işe ziyan ve akla terstir. Durduk yere bir kimseyi sinirlendirmenin neyini bir kazanç bilip, seviniyorlar? Öte yandan sinirlenen kişi de niçin kendini yerin dibine batmış gibi hisseder?

Hızlı koşan at, bazen bu ülkede, bazen de başka bir ülkede de olabilir. Yetenekli avcı kuş da, hızlı koşan köpek de bazen onun eline, bazen öbürün eline geçen bir şeydir. Güçlü delikanlılar da hep aynı milletten çıkar mı? Bazen bir milletten, bazen diğer milletten çıkar. Bunların hepsini insan kendi imkanlarıyla yapamaz. Bir defa kazanan, bir defa yenen her defasında kazanacak, her defasında yenecek değildir. Bunların hepsini biliyorken, yerin dibine girecek kadar kötü ve rezil bir iş yapmış gibi niçin utanıyorlar, alçalmış hissediyorlar.

Bunun sebeplerini şunlardan anlayabilirsiniz: Cahil halk sevinilmeyecek şeylere sevinir, üstelik sevinirken ne söylediğini, ne yaptığını bilmeyecek kadar akli başından giderek bir sarhoşluğa kapılır. Ayrıca utananları ise utanılmayacak şeylerden utanırlar, utanılacak şeylerden de utanmazlar. Bunların hepsi cahillik ve ahmaklığın sonucudur. Bunları anlatsan, bazıları “doğru, doğru” diyerek seni onaylamış gibi yaparlar. Ona inanma, yarın o da diğerleri gibi olacaktır. Gönlü ve gözü kanaat getirirse de, hayvan gibi eski alışkanlığını bırakamaz, bir boşluğa düşer, onu kimse durduramaz ve ikna edemez. Hangi kötülük olsa da bir kere alışkanlık edinmişse, bir Kazak o alışkanlığından ya çok korktuğunda ya da öldüğünde gayri ihtiyari vazgeçebilir. Aksi halde aklını başına alıp, yaptığının yanlış olduğunu anlayarak kendiliğinden bırakan kişiyi bulamazsın.

27. Söz

(Filozof Sokrat'ın Sözü)

Bir günü filozof Sokrat Aristo adındaki talebesiyle Allah-u Teâlâ'ya ibadet etme konusunda sohbet ediyordu. Aristo ibadet edenlere gülerdi.

- Ey Aristo, hiçbir kimse var mıdır ki, senin bildiğin kadarıyla, yaptığı sanatıyla insanı hayrete düşüren? dedi.

- Çoktur, hocam.

- Onlardan birisini ismini söyle.

- Homeros şairliğiyle, Sofokles trajedisiyle, yani başka birisinin şekline girmesiyle, Zeuksis ise ressamlığıyla benim hayretimi kazanmıştır, diyerek bunun gibi başka da sanatlarından dolayı ünlü olan kişileri saydı.

- Öyleyse, hangisi daha çok hayret edilmeye layıktır: Cansız, akılsız ve sadece şekilden ibaret resim çizen bir ressam mı? Yoksa can ve akıl sahibi olan insanı yaratan mı?

- İkincisi daha layıktır, fakat o yaratıcı kendi hikmetiyle yaratmışsa; kendi kendine tesadüfler sonucunda yaratılmamışsa.

-Evet, faydalı olan şey dünyada çoktur, bazılarının faydası gözle görünür ve bilinir. Bazılarının faydası da açık olarak bilinmez, görünmez. Bunlardan hangisini hikmet olarak görürsün?

- Elbette, gözle görünür bir şekilde yaratılına hikmet demek doğrudur.

- Peki, öyleyse insanı yaratan Allah beş duyu organını verdiğinde, bunların ne işe yarayacağını düşünüp, onların ihtiyacına göre yarattığı açıktır. İlk olarak gözü görmek için vermiş, eğer göz olmasa, dünyadaki güzel şeylerin güzelliğinden nasıl haz alırdık? Göz narin olduğu için lüzumunda açıp kapamak için üzerine göz kapağını yaratmış. Rüzgârdan ve tozlardan koruması için kirpik vermiş. Alın terlerinin göze gelmesine ve daha başka şeylere engel olması için kaşı vermiş. Kulak olmasaydı ne gürültülü, patırtılı sesleri fark ederdik, ne de hoş sesler, nağmeler, şarkılardan keyif alırdık. Burnumuz kokuları almasa, dünyada tatlı, sert ve lezzetli olan şeylerin hangisinin tadını bilirdik. Bunların hepsi bizim yararımıza değil mi?

Göz ve burnu ağza yakın yaratmış ki, yediğimiz ve içtiğimiz şeylerin temizliğini görerek, kokusunu bilerek beslensinler diye. Bize ihtiyaç olan fakat iğrenilecek özellikleri olan delikleri, bizim aziz ve başımızdaki ilim organımızdan uzak yerde bir yerde açmıştır. Bunların hepsi, insanın bir hikmetle bilinçli bir şekilde yaratıldığına delil değil midir?

O zaman Aristo iyice düşünüp araştırdığında, insanı yaratanın sırnırsız hikmet sahibi olduğuna ve insanı aşkla yarattığına hiç şüphesi kalmamış.

- Öyleyse, daha ne düşünürsün, tüm canlıların yavrularına merhamet edip, çevresinde pervane olduğunu görünce ve tüm mahlukatın ölümden nefret edip hayatta çok kalmayı istediklerini görünce, onların hepsinin büyüüp çoğalmaktan başka işi az önemsedikleri anlaşılıyor. Bunların hepsi toplum olmak, büyümek ve gelişmek için.

-Ey Aristo! Sen nasıl kendinden, yani insandan başkasında akıl yok diye mi düşünürsün? İnsanın bedeni kendi yaşadığı toprağın zerre kadar küçük kumuna benzer değil midir? Vücudunda ki nemler, toprak-

taki suların bir damlası kadar değil mi? Peki, sen bu akla nereden sahip oldun? Elbette, nereden gelmişse de, can diye bir şey geldi de, sonra sen ona sahip oldun. Bu dünyayı gördün, ölçüsüne aklın yetmez, göz alıcı güzelliğine ve her şeyin yerli yerinde ahenkli kanunlarla yaratılmış olduğunu ve bunların hiçbirinin bozulmayacağını göreceksin. Bunların hepsine hayran kalırsın ve aklın da yetmez. Bunların hepsi tesadüfi bir şekilde mi oluştu, yoksa bunların sahibi sınırsız yüce bir akıl mı? Eğer akılla yaratılmamışsa, bu şekilde hesabına, ölçüsüne akıl yetmez dünya her türlü ihtiyaca göre ve birbirine belirli sebeplerle ilişkili olarak sağlam ve şahaser bir kanuna göre yaratılmıştır.

- Söylediklerinin hepsi gerçek, yaratanın sınırsız akıl sahibi olduğunu anladım. O yaratanın yüceliğine hiçbir şüphem yok. Ama bu kadar yüce olan Allah benim ibadetime niçin ihtiyaç duyuyor?

-Ey Aristo! Yanlış konuşuyorsun. İhtiyacın olmasa da, birisi senin için kaygı duysa, senin ona borçlu olduğunu anlaman için hocaya gerek var mı?

Aristo dedi ki:

-Onun benim için kaygı duyduğunu nereden anlayabilirim?

-Tamam, o zaman tüm canlılara bak, kendine de bak, canı hepimize vermiş. Canın nurunu hepimize eşit olarak anlayacak bir şekilde vermiş mi? İnsan geleceğini, geçmişini ve bugününü, üçünü de etraflıca düşünür. Hayvan ise geçmişini ve şimdiki durumunu yarım yamalak bilir, geleceğini araştırmayı hiç yapamaz. Hayvana verilen vücuda bak, bir de insana verilen vücuda bak. İnsanın iki ayağı üzerinde dik durup, dünyayı bütünüyle görmeye, bütünüyle araştırmaya kabiliyeti var, ayrıca hayvanları kullanmayı ve onlardan faydalanmayı da bilir. Hayvanlardan bazıları ayağına güvenir, başka bir hayvanı kendi yararına kullanmasını bilmez. İnsan kendinden emin olmasa, insanı da hayvan gibi yaratsa, hiçbir şeye yaramazdı. Hayvana insanın aklını verse bu kadar ustalık, bu kadar cömertlik ve ilim öğretecek üstünlük o vücuda uygun gelmezdi. Mesela hangi öküz şehir inşa edebilir, silah yapabilir, çeşitli aletler ustalıkla sanat ve zanaat yapabilir? Ama insanoğlunu ise, bu mükemmel aklı yine mükemmel bir biçimde yaratılan vücuda yerleştirerek, bu kadar yetenek sahibi yapması hikmetle hayvanlara sultan etmesine delil değil midir? Öyleyse, insanoğlunu üstün görerek, onun halini önceden Allah'ın kendisinin düşünerek yarattığına da delil değil midir? O halde, insanoğlunun Allah'a kulluk etmeye borçlu olduğu malum oldu mu?

28. Söz

Ey Müslümanlar! Birileri zengin, birileri fakir, birileri hasta, birileri sağlam, birileri akıllı, birileri akılsız, birilerinin gönlü iyiliğe, birilerinin de kötülüğe daha yatkındır. Bu, niçin böyledir diye biri sorsa siz dersiniz ki: Allah böyle yarattı, ya da Allah'ın emri böyleymiş. Peki, öyleyse, biz Allah'a, kusursuz, hatasız ve adil diye iman etmemiş miydik? Öte yandan Allah-u Teâlâ bir ahmağa çalışmadan mal veriyor. Sadece Allah'tan isteyen, alın teriyle çalışıp kazanmak isteyen kişinin emekleri boşa gidiyor ve yoksul oluyor. Kimseye bir kötülüğü olmayan kendi halindeki birisini hasta edip muhtaç duruma düşürüyor. Neredeki bir hırsız ya da bir zalimi de sağlıklı kılıyor. Aynı anne ve babadan doğmuş iki çocuğun birisini akıllı ve diğerini de akılsız yapıyor. Tüm dünyaya doğru ol, kötü olma, düzgün ol diye emir yağdırıp, yön gösteriyor. Doğruyu cennete koyacağım, kötüyü ise cehennem ateşine atacağım dediği halde, kullarından birisini iyiliğe yatkın, başkasını ise kötülüğe yatkın yapıyor; yaratıcı sınırsız kudretiyle birisini iyiliğe, diğerini ise kötülüğe meylettiriyor. Bunların hepsi Allah-u Teâlâ'nın kusursuz, hatasız gafur ve rahim olduğuna, adaletine uygun düşer mi? Halk da, mal da her şey yaratanındır. Bu yaptığına ne diyebiliriz? Kendi mülküne ne yapmak isterse yapar. Onun kusurlu olduğunu söyleyemeyiz dersen, bu sözün Allah'ın kusuru ve hatası yok değil, çok var ama onu söylemeye cüret edemeyiz demek değil midir? O zaman insan kendi çabasıyla ne bulur? Tümünü yapana yaptıracak kendisiymiş. Kulun başka bir kula darılacak bir şeyi yok. Kim iyilik yapsa da, kötülük yapsa da Allah'tan gelen emri yerine getiriyor deriz mi?

Allah-u Teâlâ her akıllı olan insana imanı farz, her imanı olan insana ibadeti farz kılmış. Ayrıca her bir gerçek şey akıldan korkmasa gerek. Öyleyse, biz akılı kendi haline bırakmazsak, Allah-u Teâlâ'nın akıllı olan kişiye imanı farz etmesi nerede kaldı? "Beni tanıyan akıyla tanır" dediği nerede kaldı? Dinimizin saklı olan bir yalanı yoksa akla onu düşünme desek de kul bunu yapabilir mi? Akıl durmadıktan sonra, dinin kendisi ne olur? Önce imanı düzeltmeden, yapılan ibadetten ne olur? Hayır, iyiliği ve kötülüğü yaratan Allah, ama onu yaptıran Allah değildir, hastalığı yaratan Allah, ama hastalandıran Allah değildir. Zenginliği ve fakirliği yaratan Allah, ama zengin yapan, fakir yapan Allah değildir diye iman edip anlamaman gerekir, aksi doğru değildir.

29. Söz

Bizim Kazak atasözlerinin işe yarayanı çoktur ama işe yaramayanı bırakın, ne insanlığa, ne de Müslümanlığa uygun düşmeyeni de vardır.

Mesela, “Yoksul isen, şerefini düşünme” diyor. Şerefini kaybettikten sonra bu hayatta yaşamının ne anlamı var? Eğer onun söylemek istediği, ücretli çalıştığında her türlü meşakati göze alarak çalışarak kazanmak ise, o şeref kaybolmaz. Kendi halinde, göz nurunu dökerek birine el avuç açmadan alın teriyle, canını dişine takarak kazanç peşinde koşmak, şerefli bir kişinin yapacağı iştir.

“Şartlarını yerine getirirsen kar bile yanar”, “İstemesini bilirsen insanın vermeyeceği bir şey yoktur” gibi atasözleri en kahredici sözlerdir. Şartlarını yerine getireceğim, birinin gönlünü yapacağım diye aşağılık bir ömür geçireceğine kazancı ya topraktan veya akan terden istemek gereklidir.

“Ünlü değilsen, bir yeri ateşe ver” diyorlar. Bir yeri ateşe vererek meşhur olmanın faydası nedir? “Yüz gün hadım deve olacağına, bir gün hadım olmamış deve ol” derler. Allah’a yalvararak binmeden, inmeden zayıflayarak, kendini bilmez divanelikle bir günlük erkeklik neye yarar?

“Altını görünce melek bile yoldan çıkar” diyorlar. Meleğe kurban olun emi! Melek altını ne yapsın? Kendi açgözlülüğünü desteklemek için söylemiş bir sözdür.

“Anne babadan mal tatlı, altınlı evden can tatlı” diyorlar. Anne, babasından malı daha tatlı gören ahmağın tatlı denilebilir ne canı vardır? Bunların hepsinden kıymetli anne babayı mala satmak en alçak adamın işi değil midir? Ebeveynleri gücü yettiğinde emek sarf ederek mal mülk edinse, dünyalık toplasa da, hepsi ardımdaki çocuklarıma kalsın der. O çocuk anne ve babayı maddiyata satarsa, bu Allah’a karşı gelmek değil midir? Bunun gibi bilgisizlikle söylenen sözlere dikkat etmeliyiz.

30. Söz

Kırkına binse, bir dağ sırtını geçemeyen “geveze” diye bir övünme vardır. Bu övünme neye yarar, kime lazım olur? O utanmayı, edebi bilmez, gururu yoktur, geniş düşünmez, fikri yoktur, pehlivanlığı yok, baturluğu yok, insanlığı ve aklı yok. Yüzünü çevirerek: “Aman, boş ver, kim kimden üstün gelir, kimin maaşını kim veriyor, o benim tencereme aş mı koyuyor? Ben ondan bir şey mi istedim?” diye rastgele konuşur, ya da “Esirgenen can mıdır? Anasını satayım, ölmek için ne lazım? Bunun için kurşuna dizilsem de, sürgüne gönderilsem de kabulümdür. Eninde sonunda bir ölüm var mı? diye tir tir titreyen insan çoktur”.

Sizler şahit oluyorsunuz, söylediği sözlerine uygun hareket eden bir Kazak gördünüz mü? Ölümüne karşı duran bir Kazak görmedim, ölümüne

karşı duramam diyen Kazak da görmedim. Sadece gırtlığını gösterir ve “boynun kıldan incedir” der. Eğer sözlerine uygun biri olsa, aklı yok olsa bile, sadece gayretiyle bile azametini göstermek isteyen insandır. Eğer gerçek gürlüğü patırtıyı görünce, saklanacak delik bulamayan kaba insanı “Bu kâfirden insan korkmalı” diye azamet vermek isteyen boş konuştuğunu, sahte heybet vermek istediğini görsen, ona ne deriz? Ey Allah’ım! Cana efendilik yapacak olan, kişinin zor durumda verdiği sözünü tutabilmesi, eli açık ve dünya malına bir kuruş değer vermeyecek kadar cömert olması, her şekilde belli olurdu. “Utanmaz yüze yorulmaz çene verir” der geveze, arsız ve utanmazın biri.

31. Söz

Duyulan bir şeyi unutmamak için dört türlü sebep var: Önce yüreği kararlı ve güçlü olması gerekir; ikincisi bir şey duyduğunda veya gördüğünde ibret almak, yüreği ile düşünmek ve anlamaya istekli olmak gerekir; üçüncüsü o şeyi içinden birkaç kere geçirip iyice düşünmek gerekir; dördüncüsü hastalıklı düşüncelerden kaçınmak gerekir. Eğer aklımıza gelirse, kapılmamak gerekir. Bu hastalıklı düşünceler: Kaygısızlık, komiklik, endişeye kapılmak veya bir şeye müptela olmak. Bu dört şey tüm akıl ile ilmi yıpratır.

32. Söz

İlim bilim öğrenmek isteyenlerin bilmesi gereken şudur: Öğrenmenin kendine has bir şartları vardır. Onları bilmek gerek, onları bilmeden öğrenmeye çalışsan da, sonuç alamazsın.

Birincisi, ilim imkânı ortaya çıkarsa, şu veya bu işe faydalanırım, dünyada ihtiyaç olan bir şeye gerek olur diye öğrenmelidir. Onun için sadece ilim ve bilimin kendisine istekli arzulu olup, sadece bilmenin kendisini bir hazine bilsen, her bilmediğini öğrendiğin zaman gönlünde bir huzur ve ferahlık hissedersin. Ondaki bildiğini pekiştirme, bilmediğini yine onun gibi öğrensem diyen bir arzu, bir aşk ortaya çıkar. O zaman her duyduğunu, gördüğünü aklın daha iyi anlar ve onu aynen içine sindirir.

Eğer gönlün tümüyle başka bir şeyde olursa, ilmini sadece ona sebep kılmak için öğrenirsen, öyle ilme gönlünün tutkusu üvey annenin çocuğa tutkusu gibi olur. İnsanın gönlü tümüyle bağlansa, ilim ve bilimin kendisi de insana bağlanır ve tez ele geçer. Yarım tutku, yarım öğrenmedir.

İkincisi, ilmi öğrenirken, samimi bir maksatla öğrenmek gerekir. Rekabet için öğrenmemelidir. Azıcık rekabet gönlü heveslendirmek için zararlı da değildir, çok rekabet insanı teşvik bir tarafa, bozar. Onun sebebi her rekabetçi insan sadece hakkı bulmak için rekabet etmez, yenmek için de rekabet eder. Bu rekabet çekememezliği büyütür, insanlığı büyütmez, belki de azaltır. Ayrıca onun amacı bilimsel olmaz, insanoğlunu şaşırtıp, yalan söze inandırmak olur. Bu gibi düşünceler kötü insanlarda olur. Doğru yoldaki yüz kişiyi yolundan şaşırtan kişi, kötü yoldaki bir kişiyi doğru yola sevk eden kişiye kurban olsun! Rekabetin kendisi de ilmin bir yoludur. Fakat rekabette hırslanmak olmaz. Eğer hırslanırsa, bencillik, gurur, övünme, hasetlik gibi hislerin esiri olursa, öyle bir insan kendisine zarar veren yalandan da, dedikodudan da, kavga dövüşten de uzak olmaz.

Üçüncüsü, herhangi bir hakikate gayret edip içtihadınla tam doğruluğuna kanaat getirirsen, onu tut, ölsen de bırakma! Eğer öğrendiklerini kendin uygulamazsan, kime yarar? Kendinin hürmet göstermediğin şeye, başkasından nasıl hürmet beklersin?

Dördüncüsü, ilim ve bilmi geliştirmek için iki araç vardır insanın içinde: biri mülhaza etmek, ikincisi sağlam bir şekilde muhafaza etmek. Bu iki aracı güçlendirme cihetinde olmak gerekir. Bunlar güçlenmedikçe, ilim de güçlenmez.

Beşincisi, bu eserin on dokuzuncu babında yazılan akla zararı olan dört şey vardır. Bundan kaçınmak gerek. Bunların içinde kaygısızlık diye bir şey var. Canım, buna zinhar dikkat et. Çünkü o öncelikle Allah'ın, ikincisi halkın, üçüncüsü devletin, dördüncüsü ibretin, beşincisi aklın, edebin, hepsinin düşmanıdır. Onun olduğu yerde bunlar olmaz.

Altıncısı, ilmi ve akli koruyan şahsiyet denen zırhı olur. Bu şahsiyet bozulmasın! Her gördüğüne heves etmekle, hoppalıkla birinin yersiz sözüne veya önüne çıkan eğlenceye takılıp kalırsan, şahsiyetinin güzelliği ve sağlamlığı bozulur. Ondan sonra okuyup öğrenmede fayda yok. Koyacak yerin olmadıktan sonra, onları nereye koyacaksın? Dediğini yapanın, sözünde duranın şahsiyetli kişinin çelinmez aklı, namusunu koruyan gücü ve kuvveti olsun!

33. Söz

Eğer para kazanmak istersen, el sanatı öğrenmek gerekir. Para tükendir ama el sanatı tükenmez. Aldatmadan alınteri emeğini satan zanaat

erbabı, Kazakların evliyası sayılır. Ama Allah'ın kendisine yarım yamalak sanat verdiği Kazakların kusurları olur.

İlk olarak bu işimi daha büyüteyim diye kendinden daha iyi ustalar arayıp, bulup, biraz birlikte çalışarak, sanatını geliştirmek için dışarıdan imkân aramıyorlar. Yapmış olduğu az buçuk şeylere övünerek, bana bu da yeter diyerek genel Kazak boşvermişliğine verip yan gelip yatarlar.

İkincisi, hiç tembellik yapmadan çalışmak gerekir ya. Bir ya da iki hayvanı olsa, kendini zengin sayıp “bana hayvan yok mu?” diye düşünerek tembelliğe, gevşekliğe, gösterişe kapılırlar.

Üçüncüsü, “Elin açık, hünerlisin, evladım”, ya da “Ağabeyciğim, ne olur, elimdeki bu kadar, lütfen yapar mısınız?” deyince “Bana da insanlar yalvarırmış” diye övünerek, yararsız kandırmacaya, boş lafa aldanarak zamanını boşa geçirir. Ayrıca ötekine de dünyanın mutluluğu aldatmayı bilmekmiş dedirterek övünmesine vesile olur.

Dördüncüsü, arkadaş canlısı olur. Deminki aldatıcı şeytan dost olmak için küçük bir şeyi vermiş gibi yapar, sonra şöyle yaparım, böyle yaparım demesine tav olur. Dostum, arkadaşım dese ben de lüzumlu biri olmuşum diye ve gençliğinden çalışarak, evden bir defa olsun dışarı çıkmayan biri olarak, vara yoka koşan, kandırıldığının farkında olmayıp, onun eksikliğini doldurayım diye, yine yetmezse kendinden bir şeyler katıp ver dediklerinin hepsini yerine getirenler, zamanını geçirip, çalışma fırsatını boşa harcar, “Başköşeye geç” denildiğinde mest olup yemek, giyim ve borcu unuttur. Borcu ödeme zamanı geldiğinde ise başkasından borç alır. Onu yapıp vereyim, bunu yapıp vereyim derken yeterli kazancı olmaz. Böylece borcu çoğalıp, iş kavgaya döner, insanlıktan çıkıp rezil olur. Bu nasıl bir şeydir. Kazak çocuğunun zaten kendisi aldatıcı onun da bir başkasına aldanmasını nasıl izah ederiz?

34. Söz

Herkes bilir öleceğini ve ölümün sadece yaşlanınca gelmediğini, ölenin bir daha dirilmediğini. Kazaklar buna da mecburen inanır, aklında ve düşüncesinde inceleyerek inanmaz. Ve her şeyi yaratan bir Allah'ın varlığını, ahirette hesaba çekileceğini, kötülüğün cezalandırılacağını, iyiliğin mükâfatlandırılacağını bilir. Allah'ın cezalandırması da, mükâfatlandırması da insanın işine benzemez. İyiliğe akıl almayacak kadar mükâfat, kötülüğe de akıl almayacak ceza vereceğine inanır. Hayır, buna ben inanmıyorum. Onlar inandım dese de, tam inanan kişinin korkmasına ne gerek var? Bu ikisine uygun olan iyilikleri kendileri de bulabilir.

Eğer bu ikisine tam inanmazsa başka neye inandırabiliriz? Onu nasıl düzeltebiliriz? Onlara nasıl Müslüman veya imanlı kişi diyebiliriz?

Her kim ahirette de, dünyada da sıkıntı görmek istemiyorsa, bilmelidir ki: hiçbir kimsenin gönlünde iki sevinç, iki ihtiras, iki korku, iki üzüntü birden olmaz. Bunlar bir arada bulunur demek yanlış olur. Öyleyse, kimin gönlünde dünya endişesi ve dünya sevinci, ahiret endişesi ve ahiret sevincinden üstün olursa o Müslüman sayılmaz. Şimdi düşünelim, bizim Kazaklar da Müslüman imiş! Eğer, birisi ahiret için, diğeri de dünya için lazım olan iki şey önümüze çıksa, biri alınmak istendiğinde diğeri alınmıyorsa, o zaman bir kimse ahirete lazım olanı almayıp ikinci kez geldiğimde onu alırım dese, yok eğer bir daha rast gelmeyecekse, merhametli Allah'ım rahmetiyle bağışlar diyerek, fırsat önüne çıkmışken bunu kaçırmamalıyım diyerek dünyaya lazım olanı alsa, sonra o kişi canını verse ahireti dünyaya satmadım diye, inanır mıyız?

İnsanoğlu birbirine dosttur. Niçin dersen, sen dünyadayken akrabın, büyümen, karnını doyurman, acıkman, üzüntün, ölümün, vücut şeklin, geldiğin yerin, gideceğin yerin, bunların hepsi aynıdır; ahiret yolculuğuna çıkmak üzere ölmen, mezara konman, çürümen, kabirde sorguya çekilmen hepsi aynıdır; iki dünyanın üzüntüsü ve felaketine endişen, iki dünyanın güzelliklerine rahatın, bunlar da aynıdır. Beş günlük ömrün var mı yok mu? Birbirinize konuksunuz, kendin de bu dünyada konuksun, birinin bilgisiyle bilgisizi kapıştırmak, birinin bahtına, malına kıskançlık etmek, göz dikmek doğru mudur? Dileği Allah'tan istemeyip kuldan istemek, kendi alınterimle çalıştığım emeğimi meyvasını vermeden, filancağın bana ver demek, Allah'a söylenecek söz müdür? Allah'ın biri için diğeri için zorbalık yapması layık mıdır? İki kelimeyi bir araya getirebilecek ne aklı, ne de fikri olmasına rağmen, kendini haklı çıkarmak için "Ah, Allah'ım ah" diyerek kapışmanın neresi hoştur? Onun neresi insan?

35. Söz

Mahşer günü toplandığımızda Allah-u Teâlâ, hacı, hoca, sofı, cömert ve şehitleri dizip soracak diyorlar. Dünyada izzet için, hürmet görmek için hacı olanı, hoca olanı, sofı olanı, cömert olanı, şehit olanları ayrı yere koyacak diyorlar. Ahiret için, sadece Allah'ın rızasını kazanmak için olanları ayrı bir yere koyacak diyorlar.

Dünya için olanlara şöyle söyleyecek diyorlar: "Sizler dünyada hacıya, hoca efendi, sofı bey, beyefendi, batur bey desinler diye marifet sahibi olmuştunuz, öyle şeyler burada yok. Sizlerin mutlu dünyanız harap

oldu, böylece sizlerin marifetleriniz de bitti. Şimdi burada saygı görmek bir yana sorguya çekileceksiniz. Mal verdim, ömür verdim, niçin o mallarınızı ve hayatlarınızı, önüne ahreti koyarak, dini dünyaya alet ederek, halkı aldatmak için harcadınız?”

Öteki samimi niyetle yerinde bir şekilde Allah'ın rızasını kazanmak marifet ehli olan kullarına ise şöyle diyecek diyorlar: “Sizler sadece benim rızamı kazanmak için mallarınızı ve ömürlerinizi sarf ettiniz, ben razı oldum. Sizlere layık yüce makamlarım var, hazır, buyurun girin! Ayrıca, razı olmaktan başka, bu mahşer içinde, sizlerin amellerinize, kendisi yapamasa da, gıpta edip özenen dostlarınız varsa, onlara şefaate edebilirsiniz.”

36. Söz

Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) bir hadisi şerifinde şöyle der: “Men la hayâhun vela imanün lehü” yani “Kimin utanma duygusu yoksa onun imanı da yoktur.”

Bizim Kazaklarında bir atasözü var: “Utanma kimdeyse, iman ondadır”. Şimdi bu sözden anlaşıldı ki: hayâ, imanın bir parçasıdır. O zaman bilmek gerekir ki, utanma nasıl bir şeydir? Bir utanma var, cahilin utancı, küçük çocuğun konuşmaktan çekinmesi gibi, ileri gelen birisinin yanına gidip masum öylesine bulunmaktan utanmak gibi. Ne şeriata aykırı, ne de akla aykırı bir kabahati olmasa da, boynunu büküp utanılmayacak bir şeyden utanmak, gerçek utanma değildir, bu ahmaklıktır, rezilliktir.

Gerçek utanma öyledir ki, şeriata aykırı, akla aykırı veya namuslu insana yakışmayan bir iş sebebiyle olur. Bu utanma iki çeşit olur. Biri, öyle bir kusur kendinden çıkmasa da, bir başka kişiden çıktığını görünce, senin utanmandır. Bunun sebebi, o ayıp işi yapan kişiyi esirgemenden olur. “Eyvah, bu zavallıya ne olacak, şimdi onun kendisine ne olacak?” şeklinde içten merhamet gibi bir şey çıkıp seni baskılar ve yüzünü kızartır. İkincisi öyle bir utanmadır ki, şeriata aykırı, akla ve edebli insana aykırı veya insanlığa aykırı bir davranış bilmezlikten ya da nefse uyararak gaffette senden çıktığında olur. Böyle utanç verici bir iş yaptığını bir başkası bilmesede, kendi aklın ve vicdanın seni sorguladığı için, içinden utanç duygusu gelerek seni cezalandırır. Saklanmaya bir yer bulamayıp, insan yüzüne bakamayarak bir çeşit sıkıntıya düşersin. Böyle utanma duygusu güçlü insanların uykudan, yemeden, içmeden de kesildiği de olur, hatta kendi canına kıyanlar bile olabilir. Utanma denilen, kişinin yaratılıştaki insanlığı, itliğini kendi içinden sana kabul ettiren, eleştiren baskının adıdır. O anda dilin konuşamaz, aklın düşünemez olur. Gö-

zündeki yaşı, burnundaki suyu silmeye güç, takatın olmaz, bir it gibisindedir. Gözlerin insanların suratına bakmayı bırak hiçbir şeyi göremez.

Böyle duruma şahit olup mahcup olan kişiyi mağdur kişi afetmezse veya üzerine giderek acımasızca ağır söz söyleyen kişinin kendisi de insanlıktan nasibi yoktur.

Günümüzde benim gördüğüm kişiler utanmak şöyle dursun yüzü kızarmıyor bile. “Yaptığım o işten ben mahcup duruma düştüm dedim, ya, daha benden ne istiyorsun?” der. Veya “Peki, peki buna ben kabahatli olayın, ama sen kendin de böyle yapmamış mıydın?” Veya “Filanca da, falanca da sağ, şöyle yapmıştı, böyle yapmıştı, benimkinin onların yanında lafi bile edilmez, öyle ve böyle önemi var değil miydi?” derler. Mahçup etmek istersen sakince oturup kendilerini savunurlar. Buna mahçup kişi diyecek miyiz, utanmaz kişi diyecek miyiz? Mahçup kişi dersek, hadis o, atalardan kalan söz o. Böyle insanın imanı var diyebilir miyiz, yok diyebilir miyiz?

37. Söz

1. İnsanın kişiliği işe nasıl başladığından belli olur, nasıl bitirdiğinden değil.

2. Düşüncenin güzeli gönülde olanıdır, söylenince güzelliği kaçar.

3. Hikmetli özlü sözleri bencil cahillere söylediğinde gönlü yanan da olur, gönlü sönen de olur.

4. Kişiyi değer verirken ilmine bak, yoksa yaramaz adama verdiği değer onu iyice bozar.

5. Sadece kendi ailesini düşünen diğer insanların düşmanıdır. İnsanlığı düşünen senin kardeşindir.

6. Er kişi çok istese de aza kanaat edebilir. Lakin alçak kişi az istediğinde çok versen de razı olmaz.

7. Sadece kendin için çalışırsan, kendisi için yayılan hayvan gibi olursun, insanlık için çalışırsan Allah'ın sevgili kullarından biri olursun.

8. Sokrat'ı zehirleyen, Jan Dark'ı yakan, İsa'yı çarmıha geren, Peygamberimizi deve leşine gömen kim? Ve daha niceleri. Demek ki bu halkta akıl yok. Çaresini bul ve doğru yola sok.

9. İnsanoğlunu zaman yetiştirir ve olgunlaştırır, her kim kötü ise onun akrabalarının ve çağdaşlarının da bu kötülükte payı vardır. Onlar da bu kötülüğe ortaklırlar.

10. Eğer kanunun gücüne sahip olsaydım “İnsanın huyu değişmez, onu düzeltmek mümkün değil” diyenin dilini keserdim.

11. Dünyada yalnız kalan insan ölmüş gibidir. Cefaların hepsi onun başındadır. Dünyadaki bütün kötülükler, ilginçlikler ve uğraşlar halkta. Öncekilere kim dayanabilir? Kim yoldan çıkmaz?

12. Kimin başı belaya girmemiştir ki, kim kötülük görmemiştir ki. Ümidini kesmek gayretsizliktir. Dünyadaki hiçbir şeyin sonunun olmadığı, geçici olduğu doğru, kötülük nasıl kalıcı olabilir dersin? Çok sert kış mevsiminin ardına yeşilliği bol, güzel yaz mevsimi gelmiyor mu?

13. Sinirli adam, eğer çok konuşmuyorsa öfkesini ve kuvvetini kontrol ediyor demektir, eğer çok pis küfürler ediyorsa ya tehdit eden bir şaklaban ya da korkağın tekidir.

14. Mutluluk ve baht büyük bir sarhoşluktur, bu haldeki insanların ancak binde birinin aklı başında kalır.

15. Eğer işim yolunda gitsin diyorsan düzenli ol, çaresini bul.

16. Büyük mevki ve makam, uçurumdaki büyük taş gibidir, erinmeden emek harcayıp yılan da oraya çıkar, hızlı uçan kartalda çıkar. Münafık halk durmadan över, hoppa kişiler de bunu gerçek zanneder.

17. Dünya, büyük göl,

Zaman, esen yel,

Öndeki dalgalar atalar,

Sondaki dalgalar torunlar,

Sırasıyla kaybolur,

Eskisi gibi görünür.

18. Şansıya padişah olandan, akıyla yükselen yeğdir, sakalını satıp onun ardına saklanan ihtiyardan emeğini satan çocuk yeğdir.

19. Tok dilenci insanın şeytanıdır, çalışmadan karnını doyuran ikiyüzlü sofudur.

20. Kötü arkadaş gölge gibidir, iyi gününde başından gönderemezsin, kötü gününde arasan bulamazsın.

21. Dostu olmayanla sırılaş, dostu çok olanla da selamlaş. Kaygısız insanlara karşı dikkatli ol, kaygılı olana da yakın ol.

22. Gücsüz öfke, istikrarsız aşk, öğrencisiz âlim hiçtir.

23. Sıkıntılarının geçene kadar senin dilediğini halk da diler, lakin bah-tın açıldıktan sonra sana hayrı olan sadece kendin olacaksın.

38. Söz

Ey, kalbimin kuvveti, yavrularım! Size insanoğlunun huyları hakkında bir takım sözler yazıp yadigâr bırakıyorum. Dikkatle okuyup, an-larsanız içinize sevgi dolar. Sevgi, evvela insanın insanlığı, akıl, ilim dedik-leridir. Bunun bulunmasına sebepler, önce iyi huy ve can sağlığı, bunlar doğduğun andan itibaren olur, kalanı iyi baba, iyi anne, iyi arkadaş, iyi öğretmenden ibarettir. Talep, sevgi kavramından çıkar. İlim ve bilime olan sevgi demin söylediğimiz üç şeyden oluşur.

İlim ve bilimi çocuk evvela kendisi araştırarak bulamaz. Başta zor-la veya kurnazlıkla alıştırmak, merakını çekmek gerek. Kendisi merak edip arayacak hale gelene kadar öyle yapılmalı. Ne zaman çocuk ilim ve bilimi sevgiyle isterse, o zaman adam olmuş demektir. Ondan sonra Allah-u Teâlâ'yı tanımak, kendini tanımak, dünyayı tanımak, insanlığını kaybetmeden kazanç, gelir, fayda, hayırlı iş, sahip olma, zararlıdan ka-çınma, farklı ilim ve bilimleri öğrenmeye diye ümit eder. Olmaz değil, hiç olmazsa yarısını. Onun için çoğu zaman ebeveynler çocuklarına kü-çükken zarar verirler, sonradan mollaya verir veya o çocukların kendileri mollaya gider ama neticede hiç fayda göremezler.

Bu zorbalık, çocuklarda ne istek ne heves ne bilim ne hoca hatta ne iman ne itikat bırakır. Bu zorba insanlar yarım insan, yarım molla, yarım insan, yarım molla, yarım müslümandır. Onların insanlığına inanmak çok zordur. Çünkü Allah-u Teâlâ hakikat yolunun ta kendisidir. Haki-kat ile gerçek zulmün düşmanıdır, düşman aracılığıyla çağrılan dost gelir mi? Gönülde başka sevgi varken haklıyı bulamaz. İnsan ilme, bilime, hakikata, gerçeğe heveslenerek, her şeyin kökenini, hikmetini bilmeye çalışır. O Allah'ın ilmi değil, her şeyi bilen ilme olan tutku, bu da insana kendince ilim verir.

Bu Allah'a olan sevgidir. İlim, Allah'ın bir görüntüsüdür, o hakikat, ona olan sevgi hem hak hem de insanlıktır. Aksine para kazanmak, övünmek, izzet, hürmet kazanmak gibi şeylerin sevgisi ile ilim ve bili-min hakikati bulunamaz.

Zenginlik, şan şöret, izzet ve hürmet gibi özellikler insanı kendi gelip bulmuşsa insanlığı bozmaz, hatta ona süs verir. Eğer insan onlara tapınarak ararsa, bulsa da bulmasa da insanlığı bozulur. Artık hakikatı sevip, gerçeği bilmek istersen insanlığa uygun ihlası dinle. Evvela din ve

İslam yolundaki bendeler iman hakikatını öğrensin. İman dediğimiz sadece inanmakla kalmaz, Allah-u Teâlâ'nın tek olduğuna ve peygamberimiz Muhammed Mustafa salallahu aleyhi vesselamın onun tarafından elçi olduğuna inanmaktır. Sen Allah-u Teâlâ'ya Allah için mi iman ediyorsun yoksa kendin için de iman ediyor musun? Sen iman etmesen de Allah'tan hiçbir şey eksilmez. Kendin için iman ettin, evet inandın ama bu sadece kuru bir imandan ibaretse onun da sana hiç faydası olmaz. Onun için sen kendi inandığından fayda göremedin, ama faydalanacağım dersen o zaman faydası olur ve kâmil bir iman olur. Faydayı nasıl alacağımızı, nasıl faydalanacağımızı iyi bilmek gerekir.

Siz Allah'a ve onun isimleri ve sıfatlarına iman ettiniz. Allah'ın güzel isimlerini, tüm sıfatları, onların anlamını öğren, hem kendine has sekiz sıfatının ne anlama geldiğini iyi öğren. Kendini onun kulu olduğunu, kendinin müslüman olduğunu ve ona teslim olduğunu göreceksin. Niyetini ona yapabildiğin kadar benzetmeyi şart kıl. Allah-u Teâlâ'ya insan benzer mi diyerek, bilgisizlikle o sözden uzak durma, benzemek eşit olmak değil, onu takip etmektir, yolunda olmaktır. Allah'ın sıfatları: Hayat, İlim, Kudret, Basar, Semi, İrade, Kelam, Tekvin.

Bu sekizi Allah-u Teâlâ'nın sıfatları gibi olgun ve büyük olmasa da her kulunda her birinden az da olsa bulunur.

Evet, kendi boyumuzdaki zerre kadar sekiz özelliğimizi o Allah'ın sekiz yüce sıfatından yüz çevirerek, başka yola düşmekle bizim adımız müslüman olabilir mi? Olmaması lazım. Ve o sekiz sıfatına özelliğimizi hem o adları ile belli olan Allah işini niyetimizle takip etmek neyle ve nasıl olur, onu bilmemiz gerek. Allah-u Teâlâ'nın zâtı, hiçbir şeye muhtaç değildir, muhtaç olan biziz, yukarıda yazılan sıfatları açıklayarak öğrenmemiz gerek. Eğer o sıfatları açıklamazsak Allah'ı tanımak bize zor olur. Biz Allah-u Teâlâ'yı kendi bildiğimiz kadar tanıyoruz, yoksa hepsini bilmek mümkün değil. Zatı değil, hikmetine de hiçbir bilgin akıl erdiremedi. Allah-u Teâlâ'nın ilmi sınırsızdır, bizim aklımız ise sınırlıdır. Sınırlı olanla sınırsız olanı bilemeyiz. Biz Allah-u Teâlâ "bir" diyoruz, "var" demek de aklımıza kavramın bir zerresi için söylenen sözdür. Olmazsa, o "bir" demek de Allah-u Teâlâ'ya uygun gelmiyor. Onun için olması gereken şeylerin içinde neyin yaradılışı varsa, o birlikten kurtulamaz. Her hadise söylenecek kadime eksi olmaz. O "bir" sözü âlemin içinde, âlem de Allah-u Teâlâ'nın içindedir. Allah-u Teâlâ, sekiz sıfatı ve doksan dokuz güzel isimleriyle kitaplarda bildirilmiştir. Bunların hepsi Allah-u Teâlâ'nın kendine has sıfatlardır.

Ben burada size dördünü izah edeyim. Onlardan ikisi ilim ve kudrettir. Sekiz sıfattan kalan altısı bunlara mecburdur. O altısından biri hayat yani dirilik.

Allah vardır ve birdir dedik, ilim kudret sıfatlarıyla adlandırdık. Ve bu birlik, bütün ilim, kudret kendine has olacak şeyler mi? Elbette ilim kudreti var, ilim varsa irade de vardır. Sadece ilim hiçbir şeye fayda etmez ve harekete geçirmez. Harekete geçirecek olan irade yani istektir. İlmin olduğu yerde istek vardır. O istemeden hiçbir şey hareket edemez, hareket ettirecek olan odur. O irade, ilmin bir sıfatı olan kelim yani konuşan demek. Söz harfsiz, sessiz olur mu? Allah'ın sözü harfsiz ve sessizdir. Öyleyse, dediği gibi bildirecek kudreti ve Basar yani duyan, Semi yani gören demektir. Allah-u Teâlâ'nın görmesi, duyması bizim gibi gözle, kulakla değil, görmüş ve duymuş gibi bilen ilmin bir görüntüsüdür.

Biri tekvin, yani var eden demektir. Eğer var etmesi kendi başına bir sıfatı ise, Allah-u Teâlâ'nın sıfatları Kadim hem ezeli hem ebedi olur, hepsi var edenden çıkmazsa bir sıfatı bir sıfatından büyük veya küçük olamaz. O durumda ilim, kudret sıfatları gibi ayrılmayıp, her vakit yaratmada ise bir zorunluluk çıkardı. Zorunluluk Allah'a uygun değil. Onun tekvini sadece kudretine şarihtir. Bu ilim gücü iki özelliğiyle sekiz sıfatıyla tam olur. O ilim gücünde hiçbir, sonsuzluk ilminde gaffet, kudretinde hantallık veya kötülük yoktur. Sanatını işine bakarak tanırsınız. Bu gözle görülen, gönülde hissedilen âlemin ne hikmetle uyum içinde olduğuna, nasıl bir güçle yerleştiğine insanoglunun akli ermez.

Ancak bendesinde akıl hâkim, gayret ve kuvvet hizmetkâr idi. Buna bakarak Allah'ın sıfatı böyle olmalı diye düşünürsün. Önce söylediğimiz: ilim, kudret bizim anlayışımızda iki türdür, o ikisi, ilim dolu kudret şeklinde bir olması gerek. Aksi durumda, sıfatlar kendi aralarında biri tabi, biri de matbu olur. Bu durum bu tarif Allah'ı tanımaya ve inanmaya yakışmaz.

Allah'ın sıfatlarının hepsi de birbirinden bağımsız demek de olmaz. O zaman sıfatlar hepsi toplanıp Allah'ı oluşturmuş olur. Böyle demek batıldır. O bu sıfatları da kendisi yaratmıştır. Allah'ın ilminin yanında sekiz sıfatının içinde olmasa da rahmet sıfatı da vardır. Bunlardan başka Rahman, Rahim, Gafur, Adil, Hafız, Settâr, Rezzak, Nafi, Vekil, latif isimleri de vardır. Akıl ile delilim ise Allah-u Teâlâ bu âlemi akıl yetmeyecek bir bir şekilde ve hepsini birbiriyle ilişkili olarak yaratmıştır. Cansız yarattıklarından faydalanan can sahibi hayvanları yaratmış ve buna karşılık da canlı hayvanlardan faydalanan akıllı insanı yaratmış.

Hayvanları besleyen cansızları acıdan yoksun kılıp, can sahibi hayvanları da akıl sahibi insanları besleyen yiyecekler kılıp onları mahşerde sorumsuz kılmış ve bunları insanoğlunun faydasına yaratmıştır.

İnsanoğlunun mahşerde sorumlu tutulması, yaratılışındaki adalet ve sevgidir. İnsanoğlunu böcek, kuş, diğer hayvanlar sıfatında yaratmayıp, bu güzel sıfatı verip, yürüyecek iki ayak verip, başını dünyayı görecektir şekilde yukarıda yaratıp, hayvanlar gibi yiyeceğini kafasıyla yedirmeyip, uygun iki elini hizmet ettirip, ağzına eli yemek verirken ne içip ne yediğini bilsin diye, kokusunu alıp, lezzetini hissetsin diye ağız üzerine burun koyup, onun üzerine temizliğini görecektir iki göz verip, o gözleri zarardan koruyacak göz kapağı verip, göz kapaklarını açıp kapatırken zorlanmasın diye kirpik yapıp, alnından teri gözüne akmasın diye kaş verip, yüzüne güzellik verip, birisinin yapamadığı işi birlikte yapacak, düşüncesini birine ileticektir diline söz vererek yaratması sevgiden değil midir? Kim seni severse aynı sevgiyi ona göstermen borç değil midir?!

Aklınla düşün: Güneş ısıtıp, denizden bulut çıkarırmış, o bulutlardan yağmur yağıp, yeryüzüne çeşitli tohumları yetiştirip, meyveler verip, gözlere süs, gönüle huzur veren çiçek ve kardelenleri, ağaç ve yaprakları, şeker kamışlarını üretip, çeşitli nebatatı yetiştirip, hayvanları koruyup, pınarlar akıtıp nehir olup, nehirler akıtıp derya olup, hayvanlara, kuşlara içecek, balıklara yuva olacak mekân oluyormuş. Yer pamuğunu, kenevirini, meyvesini; çiçekler gülünü; kuşlar tüyünü, etini, yumurtasını; hayvanlar etini, sütünü, gücünü, süsünü, derisini; sular balığını, balıklar havyarını; arı balını; ipekböceği ipeğini, hepsi insanoğlunun faydasına yapıp, hiçbirinde bu benimki diyecek bir şey yok, tümü insanoğluna tükenmez azıktır.

Milyon hikmetle yapılmış araba, fabrika insanoğlunun rahatı, faydası için yapılırsa, bu sevgiyle yapılanlar insanoğlunu sevmesi değil midir?! Kim seni severse aynı sevgiyi ona göstermen borç değil midir?!

İnsanoğlu kanaatsızlıkla bu hayvanların neslini tüketip, öncekiler sonrakilere zorbalık yapmasın diye, hayvanı insanoğlunun kıskançlığından korundurup, diğer hayvanları birini süratli kanadına, birini gücü kuvvetine, birini hızlı ayağına dayandırıp, birini yüksek doruğa, birini engin dipsizliğe, kalın ormana korundurup, hepsini büyümeye yetiştirmeye şevk edip, küçüklüğünde gelecek için huzur, ona şefkat vermesi, insanoğluna büyüdüğünde eşitlik alsın diye değil, belki insanoğlunun nesline tükenmez azık olsun demesidir. Bu hikmetlerin tümünde hem merhamet hem adalet varmış.

Biz kendi aramızda bu merhametli adaleti iman şartlarından saymayız ki Müslüman olduğumuzda Allah-u Teâlâ'ya teslim olup, onun yolunda olmalıydık dediğimiz hani?! Bu ay ve güneş gibi malum değil midir?!

Allah'ın işine karışamayız, yapanlardan nefret etmiyoruz, kendimiz de yapmıyoruz, bu hıyanetlik değil midir?!

Zorbalıkla karar kılan insan ya Müslüman değildir ya da yarım Müslümandır.

Allah-u Teâlâ'nın kullarına gösterdiği yol hangisi? Bunu çoğu bilmiyor. "Tefekkerü fi'al illahi"(Allah'ın verdiklerini düşün) hadis-i şerifi ve "İnna Allahu yuhubbul maksitin" (Eğer sen Allah'ı seversen o da seni sever) dediği ayetlere kimsenin ihlası, gönülü ile ilminin kavrayıp kabulendiğini görmedik. "Ata marru en-Nasa bi-l-birri ve ahsanu. İnna Allaha yuhibbu-l-muhsinin" (Kişiye iyilik yap ve kendin de merhametli ol, çünkü Allah iyilik edenleri sever), "Ve allazina amanü ve amilu s-salihati l-alaika s-habul cannatihum fiha halidun" (Böyle insanlar Allah'a iman ederler, iyi şeyler yapar, bunların yeri cennettir) dediği ayetlerle Kuran'ın içi salih amellere dolu olduğunu bilmiyoruz. "Ve ellezina amanü ve amilü s-salihati fe yuaffihim ucurahum ve Allahu ve yuhbbuzalimin" (Fakat öyle insanlar var, Allah'a iman ederler, iyi işler yaparlar. Böylece görevlerini yerine getirirler, çünkü Allah zalimleri sevmez) ayetine bakarsan, salih işler zulme karşı olur der. Öyleyse, adil olmaya kimsenin adaleti olmazsa onun hayâsı yok, hayâsı olmayanın imanı yok demek, peygamberimiz sallallahu aleyhi vesellamin hadis-i şerifi "men la hayaun lahu ve la imanun lahu" (Kimin hayâsı yoksa onun imanı yoktur) demesi bir delildir. Bellidir ki iman tek inançla olmaz, yüksek adaletle olur. Salih ameller adaletli merhametli olmaktır, tüm bedenle yapılan ibadetlerin hiçbiri adaletli merhameti vermez. Göz her gün görür namaz kılanların, oruç tutanların ne durumda olduklarını, ona delil gerekmez.

Belki adalet bütün iyiliklerin anasıdır. İnsaf, hayâ bu adaletten doğar. Onun için adalet insanın gönlünden gelir. O kendi gönlünde halk benimle beraberdir o adalet bütün iyiliklerin başı değil midir? Şimdi zinhar adaletten ayrılmayın, eğer ayrılırsanız iman da insanlık da gider. Şimdi bizim başta tarif ettiğimiz gibi Allah ilim sahibi, adaletli, merhametli, kudretliydi. Sen de bu ilim, merhamet, adalet gibi sıfatlarla kendini sıfatlandırmayı kendine şiar kıl. Hem Müslüman hem de insan olursun. İyi insan olmak üç şeyle olur: Doğruluk, samimiyet, akıl. Bunların içinden doğruluk adaleti, samimiyet şefaati, akıl da bilgiyi doğurur.

Bunlar her adamın üzerine Allah tarafından yüklenmiştir ama onu yükseltmek güzelleştirmek kendi başına kemale erdirmek istiyorsa, halis niyetle arar ve uğraşırsan olur. Yoksa olmaz. Bu söylenen üç özellik sahipleri önce peygamberler, ondan sonra evliyalar, ondan sonra hikmet sahibi olanlar, en son da kâmil Müslümanlardır. Bu üç türlü niyet Allah'ı takip eder, kendini kul sayan, bu niyetlere aşk olmayı, tutmayı peygamberler öğretti, evliyalar okudu, aşk oldu. Fakat ahiretteki faydasını gözettiler. Sevgileri o hale geldi, dünyaya ait faydaları unuttu, belki de onu hesaba almadılar.

Hikmet sahipleri dünyaya ait faydadan konuştu, ibret gözüyle bakarsak her ikisi birbirinden uzaklaşmadı. Her birinin konuşması, söylemesi başka türlü olsa da Allah-u Teâlâ'nın sünnetine göre fikirlerini ikisi de söyledi. Her birinin söylediği başka başka olsa da Allah'ın sözlerine uygun konuşur. Fikrin sonu ibret almak olsa gerek. Bu akıl, ilim ikisi de zalimlikten, insanı kandırmaktan nefret eder. İkisi de merhametli, şefaathlı olmayı buyurdu, bu rahim olsa gerek.

Ben düşünüyorum ki, bu iki taifeden her kişi kendilerine nefislerini feda edenlerdir.

Yani kulun kemaleti evliyalık ile olacaksa bütün insan dünyayı terkedip huu diye tarikata girerlerse bütün dünya harap olsa gerek. Bu durumda hayvanı kim güder, düşmanı kim durdurur, giysiye kim diker, ekini kim eker, dünyadaki Allah'ın kulları için yaradan hazinelerini kim arar?

Haram ve mekruh şöyle dursun, Allah-u Teâlâ'nın kuvvetiyle içtihat aklıyla bulup, rahatça görmeye yarattığı, verdiği nimetlere, huzura soğuk gözle bakarak, dikkat etmeksizin bırakmak akıla, edebe ve insaflığa uygun mu? Nimet sahibine şükür edemiyorsan, edepsizlikle günahkâr olmuyor musun?

Bu yolda kar gibi eriyip dünyadan uzaklaşınca kâfirlere yem olup gitmek de var! Bazı sabırsız olanlar yolunu şaşırırlar olduğu gibi, sabırla beklerim diyenleri de vardır.

Eğer bu yol sadece yarım yamalak söylenmiş ise yarım yamalak gerçek dünyada olabilir mi? Gerçekse herkese aynı şekilde gerçek olsun, ayrımcılıkla gerçek olur mu? Bir de adalet olur mu? Öyleyse onlarda ömür yoktur. Ömrün kendisi hakikattir. Nerede ömür yoksa orada kemalet yoktur.

Fakat evliyaların hepsi dünyayı terk etmedi. Aşere-i mübeşşire (Hz. Muhammed hayattayken cennetle müjdelenen on kişi) Hazret-i Os-

man, Abdrahman bin Gauf ve Said bin Ebu Vakkas üçü de çok zenginler idi.

Bu terk-i dünyalılar, ya dünya lezzetine kandırılıp ictihadım yarım kalır diye kendine inanmayanlar veya dünya sevgisinden toplumun gönlünü soğutmak için, üzölmeye sabır kılıp, kendini feda edip ben canımla dövüşürken, halk hiç olmazsa nefsiyle dövüşsün, hevesten, her nefis arzusundan soğusun, adalet ve merhamet sevgisine bakacak ümidiyle olsun demesi gerek. O durumda, o da halka olan fazla sevgiye hesaptır. Fakat bu yol, çok zor ve nazık bir yoldur. Bu yolda dürüst olan, hafif yol aramayan kişi kemalâta erişecektir. Bu zamanda nadir olan, buna büyük ilim, sıddık, büyük gayret, Allah sevgisi, halka ve âleme de en iyileri bulunması gerek. Bunların toplanması çok zordur, belki fitne çıkar.

Kendini başkalarından farklı tutmak insanoğlunu bozan bir iştir. Her cahilin biz tarikata girdik demesi biz bozulduk demekle aynıdır. Hâkim ve ilim aslında aynı sözlerdir, fakat onları tanımada başkadır.

Dünyada zahiri ilimler var, onlar söyledikleri nakl diye adlandırır, bu naklı iyi bilenler âlim olurlar.

Allah-u Teâlâ hiçbir şeyi sebepsiz yaratmamıştır. Bunu “tefekkerü fi ala illahi” dediği ayetine esasen bu Allah’ın sanatkârlığına sevdalı olup örnek alanlara yasak yoktur, belki sanatkârlığının sebebini bilmeye heveslenenlerin onun yaratıcılığına aşk olmalarıdır. Allah-u Teâlâ’nın zatına kulunun aklı ermezse, tam aşığım demek de yersizdir. Aşk maşuka halk ile mahlûk ortası münasebetsiz Allah-u Teâlâ’nın kulunu muhabbet veya merhamet ile yarattığını bilip, muhabbetine muhabbet ile cevap vermesine Allah’a olan sevgi deriz.

Bu durumda halk, Allah hikmetine, kul kendi aklı yetecek kadarını bilsem diyen her işin sebebini arayanlara hâkim adını koydu.

Bunlar, hak ile batılı ayırmakla, sebeplerini öğrenmeye çalışanların tümü sadece eğlence için değil insanoğluna fayda sağlamakla, dünyadaki bütün lezzet bunlara ikinci derecede olup sadece bir olan hakkı bulmakla, her şeyin sebebini aramakla huzur bulur.

Yolunu şaşırmadan doğruyu arayan hâkimler olmazsa bu dünya harap olurdu. İnsan işinin kazığı, bu hâkimler, dünyadaki her şey onların düşünmesi, yapması ile gerçekleşir. Bunların işlerinin çoğu dünya işidir, lakin bu hâkimlerin yaptığı, yaydığı ve söylediği işler “Dünya ahiretin tarlasıdır” dediği gibi ahirete ekin olacak dünyadır.

Her âlim hâkim değildir ama her hâkim âlimdir.

Âlimlerin anlatması ile Müslüman imanını taklit eder, birilerini takip ederek yapar. Hâkimleri taklit ederse gerçek iman olur.

Bu hâkimlerden Müslümanlar olmazsa gayri dinin hâkimleri, “Eğer talep edersen bulursun” dese de dünyanın hem insanoğlu ömrünün sırrını bilse de, dinin gerçek marifetini tanıyamayanlardır. Bunlardan çoğu imanın yedi şartını, Allah’ı tanımaktan gayri, yani altısına kimi şüpheli, kimi inanmaz olanlardır. Eğer bunlar din üstadımız değilse de dindeki başkanımız Allah’ın elçisi peygamberimizin hadis-i şerifi “hayru n-nas men yanfagu n-nas” (İnsanları en hayırlısı başkasına faydalı olan insandır) demiş.

Bu hâkimler uyku, huzur, eğlenceyi bırakıp, insanoğluna faydalı iş bulmaya, yani elektriği bulup gökten şimşeği çekip, dünyanın öbür ucundan hemen cevap alıp, ateş ve su için de bir çare bulup, bin insanın yapamayacağı hizmetler yaptırması, özellikle insanoğlunun akıl, fikrine dikkat çekip, hak ile batılı ayırt etmeyi öğretmesinin hepsi faydalı şeyler olduğundan bizim onlara bir itirazımız yok.

Bu zamanın mollaları hâkime düşman olur. Bu onların bilgisizliğinden, belki art niyetli olmasından veya gönüllerinin kötülüğe meyilli olmasından kaynaklanmaktadır. Onların talebelerinden çoğu biraz Arapça, Farsça dil öğrense, birkaç lüzumsuz söz öğrense mutludur, kendime bir değişiklik kattım diye, başkalarına faydası olması şöyle dursun, aksine zarar getirir. “Hay, hay” ile, övünmesiyle toplumu karıştırır. Bunlardan çoğu sıradan cahiller, talep edersen nerede hak sözleri var, onlarla şimdi insafa gelsin diye öğüt verirsin. Gerçek söze çukur kazıp, tuzak kurmak ne insaf, ne bencilliktir. Bencillik insanı bozan kötü niyetlerdendir. Gerçeğin bir adı haktır, hakkın bir adı Allah’tır, buna karşı gelmekten-se, bunu anlayarak adil açıklama getirmek gerekir. Bu niyetlerin küfür tehlikesi de var ve peygamberimiz’in “Kıyamette bir yıl bir gün olur” dediğine “sahabe-i kerimler” “Bu bir yıllık günde namaz nasıl olacak” diye sorduğunda: onun fetvasını o zamanın âlimleri bilir dediğine bakıp, zamanın değişmesiyle kaidelerin de değişebileceğini belirttiği anlaşılır.

Günümüzde eğitim eski medreselerle yapılmakta ve bunun zamanımıza faydası olmaz. Osmanlı’da asker mektebi, değişik fenlerin okutulduğu okullar yapılıp, yeni bir nizama dönüştü. Buradakiler uzun yıllarını boşuna geçirip, ilmi faydalanmayıp uzun konuşmalarla günlerini geçirdiler, bu dünyada cahil, bilgisiz insanlar var, yaptığı işler de faydasızdır, bu durumda insan avlamaya, insan kandırmaya başladı. Çoğu zaman bu ahmakların nasihatı da etkisiz olur.

Dünyanın güzelliği de akla bambaşka bir düşünce katar. Yoksulluk insanı hayvana dönüştürebilir. Belki dünya ilmimi bilememek çok büyük zararı olan cahilliktir, o Kuran'da sövülmüş: Kim dünyada kendine değişiklik verme kasdı ile dünyayı severse, yardım edecek elim kısa olmasın, dilenci olmayayım diye, mala mülke önem vermeyip helal işlerle kazandığı dünyadan değildir.

Biz ilmi satıp para kazanmayız. Para ile ilim ve zanaat öğreneceğiz. Sanat paradır, sanatı öğrenmek de iyiliktir. Fakat o sanat adaletten ayrılmazın, adil olsun, şeriata uygun olsun. İnsanın kendi halince iyilik sahibi olması bir borçtur. Fakat diğerlerinin iyiliğine dayanması doğru değil.

Mollalar şöyle dursun, özellikle bu zamanın din hocalarından sakının. Onlar fitneci âlimlerdir, bunlardan zarardan başka bir şey gelmez. Kendileri şariat hükmünü iyi bilmiyorlar, çoğu bilgisizdir. Üstelik kendini ehl-i tarikattan bilirler ve birilerine ulaştırma çabası içindeler. Bu iş onların payında değil, onların ulaştıracakları imkânsızdır, bunlar insanları karıştıranlar, hatta dine de zararlıdır. Bunların destekçileri cahiller, konuştukları yalan, delilleri tespihleri ile sarıklarındır, ondan başka bir şey yok.

Artık öğrenin, yavrularım! Allah-u Teâlâ'nın yolu ölçüsüzdür. Onun sonuna kimse ulaşamaz. Fakat kimse kendine şart ederek o yolla yürümeye adım attıysa, o tam bir müslüman, tam bir insan demektir. Dünyadaki asıl hedefin kendi faydana ise, yolun sonu vardır, bu yol Allah'ın yolu değildir. Âlemden toplansın, bana gelsin, oturduğum yere akıp gelsin demek ne insaftır. Ne şekilde olsun, servetinle veya aklınla, malınla adaletle ve cömertliğiyle birilerine iyilik yapma amacın varsa o yol, Allahın yoludur. O yol sonsuzdur, o sonsuz yola ayağını dik basarsan yüce Allah'a yakın olup, tam iyi kullarından olma ümidin var, diğer yolda ne ümit var?

Bazılarının bütün işi gücü, amacı giysilerini düzeltmek, hareketlerini düzeltmek olur, bu davranışlarını bir servet olarak görür. Bu işlerin tümünü kendisi gösterip, pazara götürüp akıllı görünüşteki ahmaklara "Barekallah, çok iyi" dedirtmektir. "Böyle olsaydık" diye birileri gıpta ederler, birileri "Böyle olamadık" diye üzürlüler, bundan ne fayda çıkacak ki? Kendini bu kadar zorlayarak, sevdiğin dış görünüşünü topluma benzetirsin. Dış görünüşte haysiyet olmaz, Allah-u Teâlâ'nın verdiği vücudun ve gerçek aklınla özel olursun. Aynaya tapınmakla aklın ne kadar gelişecek ki? Aklın gelişecekse sayısız iyilikleri sevmekle gelişir.

Allah-u Teâlâ dünyayı o kadar güzellikle insanoğlunu yetişsin gelişsin diye yaratmış. İnsanın bu yetişme gelişme yolundaki esas borcu,

ilk işi arkadaşlarını çoğaltmaktır. Arkadaşlarını çoğaltmak, başkalarına mümkün olduğu kadar dostluk gönlünü göstermektir. Dostluk dostluğu çağırır, birisine kendini başka göstereceğim diye ne dilinle ne de davranışınla yanlışlık yapmaktan sakın.

Kendini üstün göstermenin birkaç türü vardır.

İlki, her kötülüğü gördüğünde insanın insanlığını bozacak şeylerden kendini uzak tutmak, bu insandaki bir özelliktir.

İkincisi, kendi kendine değer vererek üstün göstermek insanlığın iyiliğini, güzelliğini bozar.

Üçüncüsü düşman olmak, hor görmek, aşağılamaktır. Bunlar düşmanlığı davet eder.

Üstelik kendisini başka göstermek demek bir kabadayıcılıktır. Her övünçlük, kabadayıcılık birisinden üstün olacağı düşünceyi kıskançlığı doğurur, kıskançlık kıskançlığı harekete geçirir. Bu üç değişik davranışın olmaması insana huzur verir. Gönüldeki her huzur gönülde yeni arzular doğurur.

Bütün insanoğlunu aşağılatan üç şey vardır. Ondan kaçınmak gerekir. İlki bilgisizlik, cahilliktir. İkincisi üşengeçlik, tembelliktir. Üçüncüsü zalimlik.

Cahillik, bilim ve ilimin olmamasıdır, dünyadaki hiçbir şeyi onlarsız bilemezsiniz.

Bilgisizlik hayvanlıktır.

Tembellik, tüm dünyadaki sanatın düşmanıdır. İsteksizlik, kararsızlık, utanmazlık, yoksulluk bunların hepsi tembellikten, üşengeçlikten çıkar.

Zalimlik, insanoğlunun düşmanıdır. İnsanoğlundan düşman çıkarsa insandan ayrılır, yabani hayvanların sırasına eklenir.

Bunların tedavisi yaratana muhabbet, halka şefkat, gayretle, adaletle, ilimle, bilimle yaptığı işin önünü arkasını bilmektir. Bu bilim, ilim Allah yolunda olsun. Allah bu âlemi yarattı, üşenmedi, uyumla, hikmetle olgun bir yolda yarattı, sizin işiniz de iyilik binası yapan ustalık olsun, o iyilik dayanaklı ve ustalıkla yapılmış olsun. Allah faydalı hikmeti olan şeyleri yarattı. Senin de işinden bir zarar çıkmasın, herkese faydası olacak, ümit edilecek iş olsun. Bunlarsız iş iş değil. Belki bunlarsız ibadet de ibadet değildir.

Allah'ın hiçbir şeyi hikmetsiz yaratmadığı bellidir. Hiçbir şeyi hikmetsiz teklif etmedi. Her şeyin hikmeti var, her şeyin sebebi var. Çoğunluk şöyle dursun, ilmi sevenler farzları bilmeye gayret etsin, siz her amelimize iyilik diye bakarsınız, iyilik için niyet edersiniz. Niyet etmek onun farzından hesaptır, peygamberimizin hadis-i şerifi: “İnneme'l-a'malü bi'n-niyât” (Ameller niyetlere göredir) demiştir.

Artık niyet ettiniz, temiz olmak için teahret etmeye, iman dolu ibadetiniz olduğu zaman farz sayılan, sizin görünüşünüzdeki ibadet içinizdeki imanın gölgesi hem o imanın aydınlanmasını görmek için buyurulmuştur. Onun için âlimler iman iki değil birdir, iyi ibadetle aydınlanır, ibadet olmayınca kararır, belki sönme tehlikesi de var demiştir. Eğer bilgisiz insanlar ibadetin iç sırrını ihmal ederse imanı sönecektir.

Ben bir şeyden sakınıyorum, onlar esas bu ibadet imiş, Allah'ın bize buyurduğu, biz bunu yaparsak müslümanlığımız kâmil olacak diye düşünürler. O ibadet bekçisi idi. Evet, bekçi gözettiği şeyin emniyetini düşünmeyip, sadece uyanık kalmasını düşünüyorsa bu nasıl bir nöbet? Gözettiği şey nerede? Amaç gözettiği şeyin emniyeti, selameti değil mi?

Ey işaretten habersizler, bakın! Bu ibadetin en büyüğü namazdır, namazdan önce taharet etmek, ondan sonra namaz kılmak, o taharet öncesi istinca ediniz. Bunu unutmayın. Sonu iki ayağı meshetmekle biter, bunlar olmazsa abdest tam olmaz.

İstincada g.. yikarsınız, sizin g... kimseye lazım değil. Onunla gerçek temizliğe girmeniz, kâmil ihlasınızı göstermeniz, içimin temizliğini halkım görür, dışımı da temizlerim hem gözle görülmeyen iç uzuvlarımı da temizlerim, bu temizlikten önce Allah'a dua edeceğim diye hazırlanırsınız.

Namazın adı salattır, namaz dua anlamındadır.

Ayağı, boynu meshetmek o yıkamak değil, onlar yıkanmış diye işaret edilmiştir.

Namaza başlarken eli kulağa koymak, Allah-u Teâlâ yukarıda, mekânı belli olmazsa da, günah deryasına batıyorum, dünya hevesine bırakmayıp elimden tutup çek yani kurtulacak yol, yardım et demendir.

Ondan sonra kıyamda durup el bağlamak, kulun hocasının önünde durması, Buhara padişahının önünde durmasından daha üstün, Allah'ın gücüne, onun aziz olduğuna, ikrarının sağlamlığına işaretler.

Kibleye yönelmek, Allah-u Teâlâ hiçbir yere muhtaç değildir, ziyaretini farzedene yere yüz çevirerek oradaki kılınmış duanın kabul edileceği gibi yakın olmasına işarettir.

Ondan sonra kıraat yani Fatiha süresi okunsun, burada biraz söz uzun okunur. Çünkü fatiha süresinin manalarında çok sır var.

Rukuya varmak boyun bükmehtir.

Secdeler, evvel yerden yaratıldığına, ikincisi yere döneceğine, secde-den başını kaldırmak dirilip, hesaba çekileceğine işarettir.

Tahiyyat (namazda son oturma), namaz sonunda verilen selam, dünyanın sonuna işarettir. Tahiyyatta Allah'a şahadet etmek, peygamberimize salavat getirmekle dua edilir. O dua hazinesiyle bütün Müslümanları kapsayıp onlara da selamet ve rahmet dileriz.

Evet, bu sözlerden ne ibret aldınız?

39. Söz

Atalarımızın bu zamandakilere göre bilimi, bakımı, nezaketi ve temizliğinin az olduğu doğrudur. Fakat onların bu devirdekilere göre üstün iki huyu vardı. Halk atalarımızın kötü alışkanlıklarını bir bir terk ediyor ama biraz önce bahsettiğimiz o iki huyu da kaybettiler. Günümüzde başka huyları kazanıp gelişirken atalarımızın iki huyunu unutmayıp yaşatsak bizde gelişmiş milletler içinde yer alabilirdik. Bu iki huy yok olduktan sonra öğrendiğimiz bütün hüneler insanlığa değil de şeytanlığa hizmet eder. Yurt olarak uzaklaştığımızın en büyük sebeplerinden biridir.

O iki huy nedir dersene, biri halk önderi, grup başkanı olan kişiler konargöçerlik zamanlarında, dava ve kavgalarda onlar yönetirdi. Diğer halk ise iyi kötü kendi işleriyle uğraşmış. Halk önderi ve grup başkanları nasıl emrederse, nasıl karar verirse halk da ona uyarmış, aniden tepki vermezmiş. "Koyunun âşık kemiğini eline al ve at kolay⁶⁶ tarafını getirmeye çalış", "Herkes kendi kafasına göre kadı olursa sıradağlara sığmazsın, baş bir olup ona danışsan ateşte bile yanmazsın" diye atasözü söyleyip, dua edip iki dizgin bir yuları sana verdik, sonra tekrar bozulmaman için eskilerini tamamlarım deyip kötülüğünü gizleyip iyiliğini arttıracam deyip senin için canla başla çalışmışlardır. Onu güçlü kılıp evliya gibi yetiştirmiş, böylece bunlardan yoldan çıkan çok az olurmuş.

66 Aşık oyununda aşık kemiğinde üst tarafa gelmesi zor olan yüzü.

Kendi akrabalarının tamamı için malını harcayabilir ve onların dertlerine ortak olurlarmış.

Diğer huy ise namusuna düşkünlük. İsim konulan ruh çağrılan yerde akrabalar arasında öfke ve kırgınlıklar olmazmış ve bunlar birbiri için canlarını verirmiş. “Kendi namusunu koruyan başkasının namusuna dokunmaz”, “Az kırgınlığı ortadan kaldıranlar bundan çok fayda görürler”, “Büyüğün seni azarlasa da seni bezdirmez”, “Altı kişi kendi başına hareket ederse ağzındaki de gider, dört kişi birlik olsa istediğine kavuşur”, “Yoldan dönmeyen, ısrarla gayret gösteren hazineye rastlar, tartışmayı sürdüren belaya rastlar” denir. Hani şimdi bu huy kimde var? İnsanlarda ar ve namuslu olma ancak sabırlı ve dayanıklı olmakla olur. Bunlardan uzaklaştık. Şimdiki insanların dostluğu gerçekçi değil, aldatıcı. Sana olan düşmanlığı dargınlığından değil hasetliğinden ve sana karşı huzursuzluğundandır.

40. Söz

Zinhar sizlere sormak istediğim bir şey var. Bizim halkımız içinde ölenlerin hepsi iyi oluyor da yaşayanların hepsi neden bir birini kötülüyor? Gayreti biten gücü kalmayan ihtiyarlarla gençlerin hepsi çok iyi anlaşılıyorlarken ihtiyarlar her gün bir arkadaşını kaybederek sayıları azalırken birbirleriyle anlaşamamalarını nasıl açıklarız? Başka bir ülkede kendinden olan birisini görünce akraba gibi davranırken eriyip dost görünürken kendi ülkelerine döndüklerinde havadan sudan konuştuğuktan sonra tekrar birbirinden kaçır gibi uzaklaşmaları nedendir. Yabancı birisi ama sıradan bir insanı gördüğünde “beyefendi” diyerek anlamsız bir saygı ve hayranlık gösterip övmesi, kendi halkında ondan üstün adamı tanımaması, değer vermesi nedendir? Bir yolcu uzak bir sefere gitse, gittiği yerde kendi halkını övmek için yalan dolanlarla sözünü süsleyerek anlatırken kendi memleketine döndüğünde o gördüğü memleketi yine yalanlarla anlatmasının sebebi nedir?

Hangi Kazak'ı görsen çocuğu küçükken değer veriyor, etrafında pervane oluyor ama çocuk büyüdükten sonra neden ona soğuk davranıyor. Kazakların akrabasının düğünü veya cenazesi olduğunda iyi veya kötü günde birlik beraberlik zamanında bir araya gelmezlerken, yağmacılık ve hırsızlık dendiğinde hemen toplanmalarının sebebi nedir. Atını yarışlarda yarıştıran atını destekleyen akrabalarının neden senin atının birinci gelince üzüyor ve yarışlara kızıyor? Eskiden insanlar birbirine yapılan iyiliği unutmazdı. Falan yılda zavallı atım yorulduğunda falanca kişi beni şuraya kadar götürmüştü diyerek bir iyiliği ölene kadar anlatır-

dı. Günümüzde bu yılki yapılan iyilik gelecek yıla kalmadan unutuluyor, neden? Zenginin evladı fakirleştğinde hırsızlık yapmaktan utanmıyor da zengin olmak için çalışmaktan neden utanıyor?

İki iyi insan bir toplumda uzun süre dost kalamıyor. Ancak bazı huzursuzların iyi anlaşmaları nasıl açıklanabilir? Dostum diyerek sen birisine at versen, senin düşmanında gidip ona tay verse neden senden uzaklaşır? Her gün senin sözünü dinleyen dost dediğin kişi dururken arada bir sözünü dinleyen düşmana ölürcesine bağlanman neden? İnsanların çoğu dostum daha iyi olsun demiyor, eğer dostu daha iyi olursa kendisiyle dostluğu biter ve ona düşman gözüyle bakar bunun sebebi nedir? Bazı kişiler akıl danışılacak birisini arar da bulamazlar. Kılığıyla kıyafetiyle tanınan bu kişilerden kaçmalarının sebebi nedir? Biri diğerine misafir olarak gittiğinde evdeki hayvanlarının hepsini içeri toplarken kendi evine misafir geldiğinde bütün hayvanlarını evden çıkarıp dışarı salmasının sebebi nedir? Rahatlık, huzur bulamayan halk huzur bulduğunda hemen ondan bıkmasının sebebi nedir? Halkı açığözlerin, kurnazların yönetmesi de neyin nesi? Açığözlerin, kurnazların hepsinin fakir olması da neyin nesi? Kuma getirilen kadın neden üstün tutulur? Dertli kişilerin cesaretli olması nedendir? Fakir olanın kibirli olması nasıl izah edilir? Nefsine hâkim olan bedeniniz kontrol edebilen insanların kötü görülmesi, nefsinin yüceltip kendini öven, bela çıkartan insanların güçlü, yiğit olarak anılması nedendir? Kazak'ın gerçek söze inanmaz, kulak vermez, dinlemeye dahi mecali olmazken, belalı söze, yalana süt gibi olması, işi başından da aşkın olsa onu tam işitip iyi anlamaya gayret göstermesi nedendir?

41. Söz

Kazaklara doğru yolu göstereyim, onları düzene sokayım diyen kişiye iki şey lazım. Birincisi, yönetimi elinde bulunduran güçlü bir idareci lazım. Büyükleri korkutup çocuklarını zorla ellerinden alıp medreselere vererek birini bu yönde diğerini şu yönde eğitecek, bu dünyada ilmin çok çeşidi vardır. Öğrenmenin de çeşitli yolları vardır. Her bir eğitim veren hocanın da masrafını halka ödettirmek gerek. Hatta kızları da İslami ilimleri öğretmeye sevk etmek gerek, dinini iyi öğrenip öğretenliler. Sonra bu gençler ataları söz söyleyemeyecek kadar ihtiyarladıklarında halkı eğitecek kadar doğru yolu gösterecekler. İkincisi, bu doğru yolu gösterecek olan kişinin çok zengin olması gerekir. Çocukların babalarını ve dedelerini para ile razı edip bu çocukları almalı yukarıda bahsettiğimiz yollara salıp eğitirse o zaman bu millet düzeler. Şimdi bu halkı korkutup ikna edecek güç kimsede olmadığı gibi çocukların baba

ve dedelerine parayla ikna edecek kadar zenginliğe sahip kimse yok. Kazakları ne korkutmadan ne de azarlayarak, iltifat ederek hiçbir şeye inandırmak mümkün değildir. Etinden kemiğine geçen, babasından miras kalan, anne sütüyle beslenen cahillik, Kazak halkını insanlıktan uzaklaştırmıştır. Kendilerinin yerli yersiz gülmesi, dedikodusu, uğultusu gürültüsünden başka neyi var. Böylece yaşantıda ilginç olan, dikkat çekici ne var diye düşünmek, düşünse de yönetemez. Söz söyleyen fikir versen sözünü bitene kadar dinleyemez. Ya gönlü oynar ya da gözü kayar. Şimdi ne yaptık ne olduk?

42. Söz

Kazakların kötülüğe hevesli olmalarının bir sebebi de yapacak işinin olmamasıdır. Tarımla veya ticaretle uğraşsa kötülük yapmaya vakti olur mu? Ama bunlar o köyden bu köye birinden at alıp, diğerinden yiyecek isteyip, dedi kodu yapıp, hilekârlıkla, kurnazlıkla insanları aldatmaya, ya da fitnecilerin grubuna girmek için faydasız ve boş gezmeye düşkünler. Dünya malına ihtiyaç duyduğunda helal kazançla varlıklı olan kişi böyle yaşamayı itlik gibi hor görmez mi? Kendi mesleğini bırakıp başıboş gezmeye heveslenir mi? Zenginler hayvanlarını çobanlara, çoluk çocuğa bırakır, Allah'ın verdiği az ve ya çok servetine de hırsıza, kurda kaptırır. Dedikodudan, bir köyden diğerine gitmeden, hilekârlıktan, uğursuzluktan geri kalmaz, bedava yemek yiyip, yerli yersiz gülmeye dayanamaz. Onları terk edemez. Niçin dersen bu gibi davranışlar halka adet olmuş, bu yüzden işinde becerikli, mal bakmaya, mal kazanmaya yetenekli insanlara özenip onlara katılmıyorlar, kendisi ya bela çıkarmada marifetlilere ya da fitne çıkarana katılır. Bunun için günümüzdeki Kazakların işe yarayayım demesi ve az çok malını birisine teslim edip “Bunlara bak” “Gözün gibi bak” diyerek başındaki işten kurtulup konuşulacak söz yenilecek yemek bulmak için halk arasında gezmektir.

Bu zamandaki zenginlik de akıl da övülecek şey değil, şikâyet için dilekçe vermeyi bilmek, aldatabilmek övünülecek şeylerdir. Bu iki şey elinden gelen kişi yalnız altı dal kırbaçlı fakir olsa bile bir nebze de olsa yeri yukarıda olur, yağlı ata, yağlı ete ulaşma imkânı bulur. Hafif meşrep, övünge zenginlere “Yeter ki siz isteyin ateşe bile atlarım” diyerek onları böbürlendirir. Sonra işini yapmadan, hayvanlara bakmadan elbisenin en güzelini giyer, atın en iyisine biner, hatırı sayılı bir saygıya ulaşır. O zengin kendi huzurunu da bilmez, boş harcamalar yaptığını da önemsemez. “Bunu ne yapalım” diye birisine akıl danışacak olsam, başka akıl danışacak kimse olmasa, olursa değerim azalır diye düşünür ve “Ey Allah'ım, bunu bilmiyor musunuz? Bu bir kurnazlık, şu bir kurnazlık,

o kişi kurnaz, bu kişi kurnaz” deyip akıl verir sonra da “Onun işine son verseniz olmaz mı?” diyerek bütün alçakça cevaplar verip çözüm yollarını öğretiyorum deyip o zengin kişinin başka kimseye güven duymamasını sağlar ve böylece zengin adama da kimse güvenmez olur. Zenginin söylediği ve tutumu yanlış olunca hemen “Ben sana söylemişim, o kişinin ki tamamen kurnazlık, işte gördün mü? Deyip bir daha ki sefere kımıdatamayacak hale sokar. Şimdi ki insanların düşüncesi de dileği de davranışı da bu.

43. Söz

İnsanoğlu iki şeyden oluşmuştur: Biri ten diğeri can. Bu ikisinin arasında olan şeylerin bazıları doğuştan gelir bazıları da sonradan elde edilir. Bunu bilmek gerekir. İçeyim yiyeyim demenin temeli doğuştan gelen özelliğimizdir, uyumak istememizde böyledir. Az ya da çok bilsem, görsem diye arzu etmemiz de doğuştan gelen, özelliğimizdir. Akıl ilim ise emek vermekle kazanılır. Gözle görüp, kulakla duyup, elle tutulup, dille tadıp, burunla koklayıp dış dünyamızdan haberler alırız. Aldığımız bu haberlerin her biri alındığı şekliyle gönlümüze yerleşir. O gönle yerleştikten beş duyu organından geçtikten sonra resmediliyor. Bu canın doğuştan gelen gücüdür. İyi şeylerden iyi izler, eserler hâsıl olmaktadır, kötü şeylerden de gönle kötü izler, eserler hâsıl olmaktadır. Bu kuvvetler başlangıçta küçüktürler. Önemseyen insan bunu büyütüp, yüceltip gücünü arttırabilir. Eğer önemsemese bu kuvvetlerin hepsi yok olup gider, tamamen yok olmasa da ufak tefek şeyler hariç büyük şeyler için işe göremez hale gelir. Her kimse dışarıdan duyarak, görerek öğrenmeyi arttırırsa, deneyerek yerine uygun mu değil mi hepsini biraz önce bahsettiğimiz öğrenme yolundan hareketle bilebilir. Böyle davranan, bunu akıl eden insanlara akıllı diyoruz. “Allah’u Teâlâ kendisi akıl vermedikten sonra ne yapabiliriz” demek “Allah seninle beni eşit yaratmamış mı?” demek Allah’u Teâlâ’ya kabahat bulup kendi kurtarmaya çalışmaktır. Bu düşüncesiz, yeteneksiz, cahil insanın işidir. Allah ona görme, işitme, gördüğün ve işittiğin şeyleri öğrenme, aklına yazma mı dedi? Oyun ve eğlenceyle yiyip içmekle, uyumakla, övünmeyle meşgul ol da içindeki hazineni boşaltıp hayvan ol demedi ya! Bazıları; “Akıl doğuştan olmasa da talep doğuştandır. Talep eden insan akılı buldu, talep etmeyen kişi ise bulamadı” derler. O da boş söz.

Talep çocukta da var, onunla tartışmayız. Biraz önce söylediğimiz gibi kuvvetli başlangıçta azdır, önem vermezse yok olup gider, önemserse güçlenerek artar. Can kuvvetiyle insanın yaptığı beceriler de günden güne kontrol edilse sürekli artar. Uzun süre becerilerini ihmal edersen

kazandığın becerilerinin yok olduğunu ve kendinin de tamamıyla başka biri gibi olduğunun fark edemezsin. Yok olan hangi beceri “Bak ben yok oldum” deyip haber veriyor. Tekrar kazanayım desen öncekinden çok daha zor kazanırsın. Can kuvveti denilen kuvvet birçok şeyden oluşur ve hepsini bir arada yazmaya vakit yok. Fakat her bir hünerin dışarıdan bulunup öğrenilmesi onun başından beri iyi öğrenilmesiyle olur. Uzun zaman geçse de bu beceriyi saklayacak kuvvetin kendisi de yok olur. Ondan sonra tekrar onu kazanmak imkânsızdır. Bu kuvvetin içinde üç farklı güç vardır. Sakın bunları kaybetme, onlar kaybolursa insanoğlu hayvan olur, insanlıktan çıkar. Birincisi Rusça; “podvijnoy element” yani “hareketli element” olarak adlandırılır. Bu nedir? Ne gördün ne işittin, nasıl bildin hepsini çok hızlı bir şekilde onları anlamakla kalmaz sonu nasıl olur, önü nasıldı diye iki tarafını değerlendirmesi için akla gönderir. Eğer bu olmasa çok okuyup çok bilmek de bir fayda vermezdi. Gerekli olduğunda düşünmeden, vaktinde yapmadan, gerektiği zaman söylemeden daima vaktini geçirip şöyle yapsaydım, böyle yapsaydım diyerek ömür boyu dertlenirsin. İkincisi, Rusça; “sila prityagatelnaya odnorodnogo” yani “homejen çekici güç” olarak adlandırılır. Sen bir şeyi duyarak, görerek öğrendin ve hoşuna gitti, hemen ona benzeyenleri kontrol edersin. Tamamen mi benziyor? Ya da bir yönüyle mi benziyor? Her ne şekilde onunla bir yönü uyan bütün şeyleri düşünüp bildiğini kontrol edip, bilmediğini sorup, okuyup, başkalarından sorup öğrenmeden rahat edemez. Üçüncüsü; “vpeçatlitelnast serdtsa” yani “hassas kalp” diye adlandırılır. Yani kalbi övüngenlik, çıkarıcılık, hafif meşreplik ve ihmalkârlık ile kirlenmeden temiz tutmak böylece dıştan içe giren her şeyin resmi kalbin aynasında açık bir şekilde görülür. Böyle güzellik bütün bedenine yayılır, hemen unutulmaz. Şayet yukarıda bahsettiğin dört şeyle kalbini kirlertirsen kalbin aynası kırılır, ya eğri ya da bulanık gösterir. Böyle yerde doğru düzgün bir mefhum bulunmaz. Her ne şekilde beden gücüyle dışarıdan bulup koruduğunuz şey zenginliktir. Onunda çeşitli hastalıkları ve felaketleri olan düşmanlarını bilmezsen onu koruyamazsın. Sana benzeyen içindeki can kuvvetiyle topladıklarının adı akıldır, ilimdir. Onunda çeşitli hastalıkları ve felaketi dokunan zararları var. Onu bilmesen, görmesen ondan uzaklaşırsın ve her şeyin bir ölçüsü vardır, ölçüsünü aşarsa bir işe yaramaz. Ölçüyü bilmek büyük bir ihtiyaçtır. Düşünmek güzeldir ama tamamen düşünceye dalan kişi düşünmeyi sonuçlandıramaz ve hayal dünyasında yaşamaya devam eder. İçmek, yemek, giyinmek gülmek, gönül eğlendirmek, kucaklaşmak, öpmek, kazanç biriktirmek, kariyer yapmak hile yapmak, uyanık olmak, bunların hepsinin de ölçüsü olmalı. Ölçüsü kaçırılsa rezalet olur. “Neyin peşinde çok koşarsan onun ateşinde yanarsın” demiş büyüklerimiz.

Bahsettiğim üç kuvvetin içinden ikisi yani “homejen çekici güç” her türlü fayda ve zararın çıktığı yerdir. Makama düşkünlük, övünç, sınırlılık, yalancılık ve bunlara benzeyen her bir bütün akıldışı davranışlar bu iki şeyden kaynaklanır. Bunları ayrıntılı bir şekilde incelemeli ve iyi şeyleri araştırıp kötü şeylerden yani yukarıda söylenenlerden, insanlıktan çıkararak, sahtekârlığa sevk eden şeyden bedeni önceden korumak gerekir. Faydalı ve zararlıyı ayıran güç akıldır. Sadece aklın gücüyle kötülükleri durdurmak yeterli değildir. Hem akıl hem gayret birlikte olursa kötülükleri durdurabilir. Bu ikisi her kimde var ise de az olsa ya da biri var biri yoksa başıboş huysuz at gibi dağa mı koşar, taşta mı çarpar, suya mı düşer, uçurumdan mı düşer Allah bilir. Bunu yolda gören akıllı ve bilgili dürüst adamlar hala soramaz. Sende güç, irade yok. Sırt üstü yere yatıp iki gözünü gökyüzüne dikip ölene kadar rezil bir hayat yaşarsın.

44. Söz

İnsanoğlunun en kötüsünü talep etmeyendir. Talep edenler çeşit çeşittir. Hem talebin kendisi de çeşit çeşittir. İnsan bu taleplerinin hangisinin peşine düşerse düşsün birbirlerini hünerleriyle geçtiler. İnsanoğlu ister talep etmiş olsun ister etmemiş olsun sonunda “maşallah, aferin” denilmesini istiyor. Hak edip etmediğini düşünmeden gönül “aferin” denilmesini istiyor. İnsanoğlu hangi yolda, hangi meydana yürürse, o yoldaki kişi ile sırdaş olur. Onun için başka yoldakilerden “maşallah” denilmesini beklemez. Bana kim “maşallah” derse o benle arkadaş, benle sırdaş diye düşünerek bunlara “maşallah” derdi. İsteğin içinde insanoğlu kendine hürmet edilmesini istediğinde bulunur. Birisi mal peşine düşer. Cimrilik ve haramzadeliğe nasıl olursa olsun mal bilsen diyerek “Mal mülk bulmuş kişinin günahı yok”, “Mal mülk sahibinin yüzü parlar” denilen atasözlerine inanıp, halkın yüzüne bakar, köpek de olsa kimse zengine sövemez deyip, bu mal hem fayda hem haysiyet kazandırıyor der. Kazakların doyumsuzluğuna baktığında bu doğru. Fakat insani yönden ve akıl yoluyla bakıldığında insana iğrenç geliyor. Onun için birisi kahraman, birisi bilgili, birisi de molla olarak nam alayım diyerek bu hareketleri yapar. “Bu istekle uzun süre yaşarım” diyerek istekte bulunur. Böylece Kazak’ın görüşüne baktığında “Şunu alıp gelsem sonra pahalı alınmış gibi satarım bu günde böyle işte para varmış” diyerek Kazak’ın kendi yüzünden okuyup bulduğu bu talebi kitap sayfasından okuyup bulamaz. Onun için kitap sözü ile aradığın istek olursa önce kalbinin, düşüncenin temiz olması gerek, ondan sonra ibadet etmelisin dedi. Kazak’ın yüzüne bakıp okusan da o isteğini yap. Kalbim temiz değil deme. Onu kim görür ki, içinde düşünce çok olursa kutsal birliğe iyi gelmez

deme. Şimdi buna bakıp onların nasıl okuyup anladıklarını, taleple gerçekleştirdiklerini bilirsin.

45. Söz

Allah Tebareke ve Teâlâ'nın varlığını büyük delili; kaç bin yıldan beri herkes türlü türlü anlatsa da hepsinin de bir büyük Allah'ı var deyip gelmesi ve kaç bin türlü dinin hepsi de adalet ve sevginin Allah'tan var olduğunu kabul etmesidir. Biz yaratıcıyı değiliz yaratılanın gölgesine bakarak onun varlığını bilen kullarız. Bu sevgi ile adalete karşı değiliz. Allah'ın hikmetleri birinden diğerini sezip anladıkça artar. İnanırım, güvendim demek inandırdım güvencedim demek değildir. İnsan olmanın şartı sevgi ve sezgidir. Bunların gerekli olmadığı yer girmediği yer yoktur. Aygırının kısrağa sahip olmasında da sevgi ve sezgi var. Bu adalet, sevgi, sezgi kimde çok ise o kişi âlim, bilgin olur. Biz içimizden bilim yaratamayız. Yapılan şeyleri bilir göz ile görüp akıl ile sezeriz.

KAZAKÇA METİNLER

ABAY TUWRALI (NURSULTAN NAZARBAYEV)

Abaydın 150 jıldığına arnalğan saltanattı mäjiliste, 1995 jılğı tamızdın 9-da jasağan bayandaması.

Ardaqtı otandastar! Qadirli meymandar!

Bügin - ulı mereke. Halqımız eñ ayawlı perzenti men eñ dana ustazına mäñgi öşpes mahabbatın bildirüwge jıyılıp otır. Onıñ dünüyge kelgenine är on jıl tolğan sayın osılay bas qosıp, ötkenimiz ben ketkenimizdi, jetkenimiz ben jetpegenimizdi bir sarapqa salıp aluw äldeqaşan ädetimizge aynalğan. Sonıñ ärqaysısında Abaydın atı jañaşa asqaqtap, halqımızdın mäртеbe-mereyi jaña biyikke köterilüwmen keledi. Bir kezde abzal aqınımızdın asıl murasınıñ taptıq ideologiya tabanında taptalıp qalмай, jaña urpaqtarmen birge jasaytın mäñgilik qubılısqa aynalğanına kuwandıq. Sosın onın qadir-kasietiniñ öz awmağımızben şektelip qana qoymay, irgeles halıqtar men elge de keñinen tanımal bola bastağanına masattanıp, marqaydıq. Al bul jolğı süyinişimizdın jöni tipti bölek. Ol üşin bir-birimizdi kuwana quttıqtap, bir-birimizden şüylige süyinşi surasaq ta, eşkanday ersiligi bolmas edi.

Abaydın ejelden-aq äkeniñ balası bolмай, adamnıñ balası boluwdı armandağanı belgili. Bul jolğı toydın törine sol köksegen muratına jetip, barşa älemge atı qadirli, sözi ötimdi, pikiri qumbat adamzat ardağı, adamzat aqını, adamzat aqılmanı bolıp köterilip otır. Bul jolğı saltanattıñ Almatı men Semeyden, Qarawıl men Jiydebaydan bastalmay, Batis pen Şığıstıñ irgeli elderinen, Ewropa men Aziyanıñ eñ bedeldi memleketterinen, Mäskew men Istanbul, Parij ben Pekiyın sındı älemdik astanalardan bastalğanı da sonıñ ayğağı. Bul - бүkil planetamızdın мәдени-рухани тınıсın жүyelep отırған аса bedeldi halıqaralıq uyım - UNESKO-nıñ bizdın jeke ötinişimizdi ıstıq ıqlaspen qabıldap, munday şa-

ruwanıñ qalıptasqan jiltizbelik ürdisin alğaş ret buzıp, onı dñniyejüzilik deñgeyde ötkizüwdi öziñiñ biyik quzırına aluwğa şeşim qabıladağanıñ arqası.

Biz bunı endi ğana tawelsizdik alıp, adamzat qawımdastıǵınıñ teñ quqıqtı müşesi retinde endi ğana sanatqa kire bastaǵan ejelgi halqımız ben jas memleketimizge körsetilip otırǵan ülken ıqılas, biyik sayasi-ruhani qoldaw dep baǵalaymız. Külli qazaqstandıktardıñ atınan UNESCO uyımına, sonıñ Bas direktorı, bugün ortamızda otırǵan asa sıylı meymanımız, körnekti qoǵam qayratkeri, álemge máshür aqın, asa qadirmendi Federiko Mayor mirzaǵa şın jürekten şeksiz rizaşılıǵımızdı bildirüwdi ayrıqşa parız sanaymın. Sonday-aq, Abay merkesin atap ötken, atap ötppek, murasın nasihattawǵa belsene üles kosıp jatqan, bügingi saltanatqa özderiniñ bedeldi ökilderin jiberip otırǵan barlıq memleketter men halıqaralıq uyımdarǵa şın jürekten alǵıs aytamız. Bul demokratiya men gümanizm murattarınıñ álemdik keñistikte tübegeyli jeñisterge jetüwiniñ nátijesinde qalıptasa bastaǵan jaña ruhani ahuwaldıñ ayqın ayǵaǵı dep bilemiz. Aǵayın bir ölide, bir tiride degen osı. Quwanışı men qayǵısı ortaқ ruhani bawırmaldıqtıñ álemdik deñgeyde ornıǵa bastawı bizdiñ erteñge degen senimimizdi nıǵayta tüseri haq. “Eldestirmek elşiden, jawlastırmaq jawşıdan” deydi qazaq. Aq peyilimiz ben adal niyetimizdiñ asıl körinisindey Abayımızdıñ álemdik tatuwlıq pen intımaqqa öz ülesin kosatın ruhani mämilegerligine kirirkenine erekşe tänti bolıp otırǵanımızdı da jasıra almaymız. Eri eliniñ atın şıǵaradı, eli eriniñ atın şıǵaradı degen de osı. Biz bügingidey tarihiy kezeñde, adamzattıq qawımdastıqqa endi tanılıp, senimdi iqpaldas, sertke berik seriktes retinde alğaş ret boy körsete bastaǵan kezimizde bedelimizdi asırıp, ruhani bederimizdi ayqınday tüsetin Abayday belimiz barlıǵına şükirlik etemiz. Sonday belimizdiñ atın aspandata ulıqtay alatın elimiz barına da şükirlik etemiz. Qudaydıñ bizdi bunday küнге jetkizgenine de tawba deymiz. Sonday kezeñde ömir sürip, sonday el men sonday qoǵamǵa jan-tanimizben kızmet etüw mañdayımızǵa jazılǵanına da mıñ qaytara tawba deymiz. Onı sezinüw bizdiñ ümitimizdi nıǵaytıp, jigerimizge jiger qosa tüsetini anıq. Öytkeni, Abaydı Abay qılǵan qıylı tariyhtıñ qırıq qatpar şındıǵı qazirgi biz bastan keşip jatqan zamanalıq qubılıstarmen tikeley jalǵasıp jatır. Onıñ taǵdırı men ruhani izdenisteriniñ qıyırı men şıyırın, tuñǵıyıǵı men tutqıyılın jiti payımdap, durıs qorıtındı şıǵara bilsek, basımızdaǵı dawrenmen talay sabaqtastıqtı tanıp, bügingi ahuwalımızdı da salıyqalandıra tüsetin talay män men nār taba alar edik. Abaydıñ sol zamanda osılay tolǵanıp, osılay jazbawı qanday

mümkin bolmasa, bizdiñ bul zamanda osılay qıynalıp, osılay äreket et-pewimiz sonday mümkin emestigin túsiner edik.

Erekşe jağdaydıñ erekşe izdenister men erekşe äreketterge bastaytını belgili. Eren talant pen eren jiger de sondayda kerek. Ärdayım alğa um-tılıp, biyikke umsinğan adamzat näsili.

Eşqaşan tolas tappağan jäne tappaytın ruhani küresine adastırmas nısana, aljastırmas bağdar siltep bere alatın köregen kösem tulğalardı ärdayım suwsay añsağan, ärdayım töbesine kötere qurmettegen.

Öytkeni, aqıl tabılmay turıp, eşteñe tabılmaydı. Ol jetilmey turıp, ar-namıs şıñdalmaydı. Ar-namıssız azamat özgelerdıñ kösegesi tügili, öziñiñ kösesin kögerite almaydı. Onsız ulttıq sana men ulttıq namıs ta tul. Onsız qoğam damuwdıñ dañğıl jolına tüse almay, üyrenşikti ürdistiñ solğın soqpağınan şığa almay, zamanalar şırğalañında bası aynalıp, dağdarıs hal keşedi. Onday dağdarıstan şığar joldı tariyh pen tabiğattıñ ayırıqşa peyili túsken perzentteri ğana siltep bere aladı.

Abay da däl sonday balağat zamanda ğalamat täwekelge bara alğan erekşe parasat pen erekşe ruwh iyesi. Sonıñ arqasında ol bügin külli adamzattın abıroyı alasar mas ruhani sardarlarıñıñ birine aynalıp otır. Onı tuwğızğan dävirdi keñinen qarastırmayınşa, odan qalğan muranıñ tereñine boylay almaymız.

Ol qazaq tariyhınıñ ayırıqşa awır kezeñi edi. Jer şarınıñ neğurlım köp böligin iyemdenüwge tırısқан imperiya Ortalıq Aziyanı kökтей ötip, şı-ğıs pen küñgeyge tereñdey enüwdi közdegen-di. Sonday strategiyyalıq maqsattıñ däl ötinde turğan el Qazaqstan boldı. Basqadan ayrılısa da, odan ayırılmaw sayasatı alğaş ret sol kezde boy körsetti. El biylewdiñ tarihiy qalıptasқан ulttıq jüyesi birjola mansuqtaldı. Metropolıyanıñ özin-degi tärtip küştep engizile bastadı. Äweli qazaqtıñ är ulısınan birneşe sağın handıqtar qurılıp, etno-awmaqtıq tutastıq büzildi. Sosın är han-dıqtıñ halqı msn jeri ata-atağa, ruw-ruwğa bölinetin jigimen awıl-awıl-ğa, bolıs-bolısқа bölindi. Söytip, soylğan toqtıday uşalanıp-müşelengen handıqtar derbestikten ayırılıp, körşi guberniyalardıñ quramina küş-tep kirgizilip, kirme kün keşti. Odan handıqtar duwandarğa bölünip, bezzattardıñ ornına patşa ükime ti tağayındağan “senimdi qazaqtarğa” basqartıldı. Solay дәstürlі işki jumdastıñ äbden joyılğan kezinde, el, awıl, bolıs, uwezd, oblıstarğa bölinetin tüzilimmen qayta qurıldı. Eñ tömengi awıl men bolıstı jergilikti atqaminerler, uwezd ben oblıstı patşanıñ äske-ri şonjarları biyledi. Osılay qazaqtar öz jerinde, özderi kirme bolıp qal-dı. Ulttıq tügili, ruwlıq-taypalıq tutastıqtan ajırap, awızbirlikten atımen jurday boldı. Solay qojırağan halıq pen qonıs joğarınıñ nusqawımen altı

oblısqa bölünip, körşiles Sibir, Orınbor, Astrahan, Türkistan guberniyasına, al Mañğıstaw äweli Kavkaz sırtı, artınan Kaspiy mañı oblistarina bağındırıldı. Söytip, qazaqtar bet-betimen tarap, bir halık, bir el ekenin atımen umıtatınday küyge jetti. Jer betinde otarşıldıq körmegen halıq kemde-kem bolğanımen, bir ğasırda osınşama köp reformağa ilinip, toz-toz bolatınday tälkekke uşırağan halıq eşkayda da joq şıǵar.

Bunıñ bäre otarlıq keñistiktıñ turǵındarı tarihiy qalıptasqan memlekettiligin qaytadan qalpına keltire almaytınday qıp, olardı jer men suwdıñ bayırǵı iyelik kukınan birjolata ajıratıwdı közdep, aldın-ala oylastırılğan zulım sayasat edi. Qazir bizge örşelene öşigip jürgen altın monşaqtı sayasıy qırǵıylar men äñşeyin aytaqqa ergen äwlekilerdiñ jaña bağdarlamaları qay kezdegi “sayasıy makulatura” ekindigin osıdan-aq ayıra berüwge boladı. Ondaylar körşilerinin jerin toz -toz qıp bölip äketip, özin salpaqtatıp malǵa salıp, ataqonısınan tabılıp jatqan baylıqtan soqır tıyn da tatırmay, taltañdap qalğan dävrendi äli de kökseydi. Sonday keybir kökimelerdiñ özi ulı mädeniyet jasağan ulı eldin atın maldanıp, özgelege önege körsettım dep, öz abıroyın özi tüsirip jatatının qaytersiñ! Onda yurdajıqtar ol kezde de az emes edi. El men jerdi oyrandağandarın bılay qoyıp, sananı da uwlandıra bastadı. Tiling, dinin, turmıs-saltın mensinbewge, ata käsibi men tariyhın umıtıuwǵa, özinen-özi qorlanıp, özgeniñ zorlıǵına bawır basuwǵa intalandıratın äzäzil sayasat erekşe müttäyimdikpen jüzege asırıla bastadı. Buratanalanuw dep atalattın jeksurın qubılıs solay örbidi. Qarmakqa ilingen, jemge jügirgen şabaqtay şoşañdağan buratana sana, özin-özi otqa tüsiretin közsiz köbelek dävren ornattı. Tutastıq pen intımaq umıtıldı. Sanap alıp oqıtıp, sanap alıp qızmetke iliktirüw bir jaǵınan orıstandıruwdı, ekinşi jaǵınan baqastık pen işki arazdıktı küşeytüwdi közdedi. Basqanı bılay koyǵanda, aǵartıwşılıqtıñ özine aramza sıypat berildi. Bir ğasır boyına jantösilim jaw jaǵalaspın kelgen erewilşil halıqqa endi älgindey qamqorsıǵan ayla-şarǵınıñ qaqqanı qurıldı. Kitaptan ğori zeñbirekti, mektepten ğori äskeri bekınisterdi köbeytip jatqan ökimetten seskengender ayaq jetpes şölderge şegindi. Seskenbegender sayasıy itarşılıqqa jüginip, esiktegi jalşılıqqa peyil boldı. Şuraylı jerler, sıraylı käsip pen kızımet ortalıqtan ädeyi köşirilip äkelingenderge ğana buyırdı. Şet aymaqtardıñ damuwına bölınetin qarjı tıp-tutasımen sırttan qonıstanuwşılara ğa jumsaldı. Al buratanalardı da oquwǵa tartpaq bolǵandar, patşa sarayı ulıqtarınıñ birewiniñ dala gubernatorına aşıq jazǵanıday, “şekten şıqqan adam süyǵistik” dep keleke etildi. Eger osı ğasır basında qazaqtardan da sanawlı oqıǵandar şıǵıp, orısşaw sawat aşqandar bir protsentke jetse, oǵan mansapqor dala dävletleri men oquw-bilim ańsağan tüzdikterdiñ öz qarajadı jumsaldı.

Jan iyesi jariqqa talpınbay tura almaydı. Öz-özinen joyılıp ketüwge peyil eş maqulıq joq. Halıq ta solay. Qanşa zorlıq körse de, zombılıq körse de ümitin üzbeydi. Özindey jurttardın qolı jetip jatqanğa öz qolın da jetkizbek bolıp tırısadı. Tap sonday däme budan segiz ğasır burın bizdiñ bir jerlesimizdi ğılım izdetip, Küngey Aziyağa sabılıtqan edi. Ötken ğasırda da tap sonday talap tulparların erttep mingender şıǵa bastadı. Bir kezdegi Ál-Farabiydiñ janqıyarlıq talabın Arab halifatınıñ äkelik kamqorlıǵı dep qalay ayta almasaq, ötken ğasır soñındaǵı dala azamatlarınıñ bilim jolındaǵı nar-täwekelin de patşalık samoderjaviyeninñ äkelik qamkorlıǵına jatqıza almamız. Şet aymaqtaǵılardıñ da sawatın aşıp, bilimge tartuwdın jüyeli sayasatı boldı. Biraq, ol bizdiñ dalamızǵa osı ğasırda ekinşi on jıldıǵınan bastap ene bastadı. Demek, oǵan deyingi oquw, bilimge umtıluw - ulttıq bolmısımızdıñ etene zärüwlikterinen tuwındaǵan ruhani janqıyarlıq. Bir ekonomikalıq-koǵamdıq ürdistin dawreni äbden tawsılıp, ekinşi ekonomikalıq-koǵamdıq ürdistin äbden ornıǵa bostaǵanın bayqaǵan ulttıq sananıñ tarihiy damuwı özınşe payımdaǵan etene köregendigi. Oндаy qubılıstı aydalaǵa aparıp telüw äbestik bolar edi. Ulttıq ruhani ömirşeñdigimizdiñ tereñine boylay payımdawdan ädeyi jaltaruw bolar edi. Oндаy közkaraspen qarasaq, Abay sındı alıp tulǵalardıñ kemengerlik bolmısına atimen mañaylay almas edik.

Abaydıñ adam körmegen janqıyarlıǵı men eren kubılıs sanalarday erekşeligi - otarşıl kemsitüwşilik bar jerde bolmay qoymaytın taysaluwdıñ ornına taytalastı, jiyrenüwdiñ ornına üyrenüwdi, jaramsaqtıqtıñ ornına jarastıqtı, mansap quwǵan baqqumarlıqtıñ ornına bilim quwǵan bäskeni siñistirip, ultımızdıñ ruhani qaysarlıǵın atimen jaña qasiyetterimen bayqatqandıǵı.

Öytkeni, halqına janı şındap aşıytın qayratker orǵa jıǵatın emes, örge bastaytın jol silteydi.

Abay da aqıl aytpas burın qıylı zamannıñ bar qıyturqısın öz basınan ötkerip kördi. Onın sol kezdegi ewropalıq sayahatşılardıñ awzınan “Dala Tsitseronı” degen ataq alǵan şonjar äkesi eski men jañaǵa birdey jorǵa boldı. El jaqsıları men patşa äkimşiligine sözün birdey ötkize bildi. Sonday asa aqıldı, köregen äke bawlıǵan uǵımtal jas medresede musılmanşa, mektepte orıssa qatar oqıp jürgen jerinen awılǵa kaytarılıp, biylikke aralasadı. Ruw men ruw, eski ürdis pen jaña ürdis, ruwlıq-taypalıq psihologiya men samoderjaviyelik otarşıldık betpe-bet şarpısқан tartıs pen talastıñ ortasında jürüp, esesi ketip jatqan eliniñ joǵın joqtawǵa küş saldı. Biraq eñbegi zaya ketti. Qandastarı qızǵanışpen, otarşıl

ulıqtar senimsizdikpen qaradı. Qapa bolğan jigerli azamat biylikti tap, akındıqtıñ soñına birjola tüsti. Qalğan jıyırma jil ğumırın tek kana oqıp bilüwge, tek qana şıǵarmaşılıqqa jumsadı. Ol eñbegi, endi, mine, adamzat aqıl-oyınıñ asqaralı tulǵasına aynaldırıp otır. Aqın Abay qazaqtıñ suwırıp salma poeziyasın şın mänindegi realiyistik jazba poeziyaǵa aynaldırdı. Burın-sondı köterilmegen takırıptardı köterdi. Burın-sondı ürdiske enbegen janrlardı ürdiske engizdi. Sırt sıypattaw, sırt däriptewdi qoyıp, adamnıñ işki janına üniletin, bolmıstıñ tuñǵıyıq qaltarıstarın aşıatın asa mändi filosofiyalıq-älewmettik liyrika tuwǵızdı. Şıǵıs poeziyasına täñ näziklik, äwezdilik, oynaılıq Batıs ädebiyetine täñ jiti zerttewşi zerdemen bayıdı.

Eger Abay bolmasa, osı ğasırdıñ basında-aq azamattıq kemeldilikke, süwretkerlik salıyqalıqqa, stildik är aluwandıqqa, zamanmen birge attap, zamandaspen mundas bola alatınday älewmettik payımǵa iye bolğan jazba ädebiyet mektebi: şın mänindegi Abay mektebi qalıptaspa edi. Maǵjan Jumabayev, Berniyaz Küleyev, Şańgırey Bökeyev, Şakärim Qudayberdiyev liyrikasında, Älihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov, Ğumar Qaraşev, Hälil Dosmuhamedov, Muhamedjan Seralinderdiñ sayası-ǵılımy kösem sözderinde, Sultanmahmut Torayǵırov, Spandiyar Köbeyev, Mirjaqip Duwlatov, Jüsipbek Aymawıtov şıǵarmalarında bar bitimimen köringen bul mektep Abay jüyelegen jaña ulttıq estetikalıq älemnin qaşalıqtı sındarlı ekendigin ayqın tanıttı.

Tüp bastawı osı käwsar bulaqtan bastalğan köp salalı, köp jayarlı körkem ädebiyetimiz 20 ğasır zobalandarı tusında öz halqına zor ruhani medet boldı. Tek öz jurtın ğana emes, burıñǵı keñestik keñistikte, tipti älemdik deñgeyde talǵampaz kawımınñ suwsının qandıra alatın ruhani när tawıp bere aladı. Biz bunıñ bäri üşin de bir jarım ğasır burın estetikalıq oydıñ tıñ jazırasına batıl attağan Abaydıñ kaysar talantına qarızdarmız.

Abay Qunanbayulınıñ älemdik sanadan öz ornın alatınday elewli kubılıs boluwı tek onıñ ädebiy izdenisterimen şektelmeydi. Ädebiyet - Abaydıñ külli duniyelik bolmısqa, adamıy, ulttıq, kisilik, tarihiy, zamanalıq bolmıstarǵa boylaytın käwsar dariyası, ejelgi duniyeden mäñgilikke deyin köl-kösir kösilip jatqan ruhani älemge, ruhani ğarışqa, uwniywersiywm dep atalattın ğalamıy duniyeni ğajayıp qıyırlarına şeger bir jaǵınan azaptı, bir jaǵınan läzzattı saparınıñ bastaw qaqqası, äri tereñge boylap, kemelge umtılar talpınıstarınıñ altın baspaldaǵı boldı. Abaydıñ oyşılıq qarımı men zerttewşilik tegewrinin de öz zamanınıñ şım-şıtırıq kayşılıqqa tolı şındıǵı belgilep berdi. Sol şıtırmannan şıǵar jol izdep

jürrip, ol öz halqının ulttıq bitimin jan-jaqtı payımdadı. Onıñ basındağı taqsiretti egjey-tegjejy taldadı. Söytip, keseline dawa, keleşegine bağıt qarastırdı. Halkına qamqor, ultına janaşır bolam dep jürrip, külli adam-zatqa meyirban gümanistik örege köterildi. Kisi men kisiniñ de, halık pen halıktıñ da arasında bola beretin kiykiljinderdiñ bärinen joğarı tura bildi. Ulıqtardı unatpağanımen, körşi orıs halqına, basqa da halıqtarğa zor iltıypatpen qaradı. Patşalıq biylikti mansuqtağanımen, ulı orıs mädeniyetinen tälüm aldı. Az halıqtı da, köp halıqtı da bawırlastıratın ruhani ıkpaldastıq dep tüsindi. Adamğa adam balasınıñ bärin dos sanadı. Onı batisqa, şıǵısqa, alısqa, jaqınğa bölmey, birtutas kubılıs retinde qarastırdı. Dala ömirin tüzetüw üşin tolassız jetilip, tolassız şındalıp jatqan adamzattıq qawımdastıqtın tınıs-tirligine üñilüw kajet boldı. Söytip, ol öz däwirindegi öz jurtınıñ älewmettik bolmısımen şektelmey, onı qalay sawıqtıruw men sawattandıruwdıñ amalın izdedi. Öz payımın ortağa saldı. Ol qazaq ziyalılarınıñ osı ğasır basındağı älewmettik progreske talpınısına ayta qalarlıqtay ıqpal etti. Onımen koymay, qazaqtıñ jıyırmasınşı ğasırdağı qoğamdıq sanasına tikeley äserin tiygize aldı. Abaydıñ älewmettik oyşılıǵına tereñirek üñiletin tus - qazirgi kezeñ. Qoğamımızda tübegejyli özgerister bolıp jatqan bügingi künder.

Osı turǵıdan kelsek, dala filosofi halqına janı aşuw degen onımen qosıla jılaw emes, oǵan özin-özi şındawdıñ sara jolın ayqındap berüw dep tüsingeni eşqanday kümän tuwǵızbaytın bası aşıq mäsele.

Abaydı munday nartäwekelge bel buwǵızǵan, onıñ osınşalıq namısın kayraǵan qazaq dalasındağı kemsitüwşilik sayasat pen onıñ şaşbawın kötergen älewmettik kölgirlik edi. Olardı jaǵadan alıp, jaǵalasa ketkennen män şıqpaytının tüsindi. Kenesarı köterilisi ayaqtalar kezde duniyege kelgen säbiy besikten beli şıqpay jatıp, derbes el boluwdan birjola küder üzip, bötenniñ kösewin kösep, дәreje izdegenderdiñ qırqıljıñ qırqısın körip östi. Täweldilik mızǵımastay bop ornıǵıp, boları bolıp koyǵannan keyin anǵal halıqtı bosqa arandatuw parasattılıqqa jatpaytınına közi jetti. Ese kaytaruwdıñ jolı bar ma? Bar.

Abayǵa aytqızsañız: “äweli mal tap”, - deydi. Öytpese: “qarnı aş kisiniñ köñilinde aqıl, boyında ar, ğılımǵa kumarlık qaydan tursın? Mal tapsa, qarın toyadı. Onan soñ bilim, öner kerek eken.” Öner-bilimdi qaydan izdegen jön?

Abayǵa aytqızsañız: “Orıssa oquw kerek, hikmet te, mal da, öner de, ğılım da - bäre orısta tur. Orıstıñ ğılımı, öneri - duniyeniñ kilti. Onı bilgenge duniye arzanıraq tüsedı”.

Estir kulaq tosırqaytındar tosin jawap. Tım payda quwğan, baq quwğan utilitarlık közqaras emes pe? Munday akıldın patşa ulıqtarı taratıp jürgen pikirden nesi özge? Ulık jalba tımaqtı tüz adamın kemsite berüwdi közdeydi. Abay tezirek teñ etüwge asıǵadı. Onıñ uǵımında sol astam ortanıñ “Zararınan qaşıq, paydasına ortaq boluw üşin de oquwın, ǵılımnıñ bilmek kerek. Sen onıñ tilin bilseñ, kökirek köziñ aşıladı. ärbirewdiñ tilin, önerin bilgen kisi sonımenen birdeylik daǵuwasına kiredi de, asa arsızdana jalınbaydı “. Sonda budan şıǵatın qoritındı: kemsingennen mädeniyetin meñgerip, qomsınǵannan bilimindi asırıp qana ese qaytara alasıñ. Äytpese, az ben köptiñ, küşti men älsizdiñ arasında basqaşa teñdik boluwı eş mümkün emes eken.

Äñşeyin qıyqarlıqtay körinetin bul qaǵıydasin Abay öz ömirimen дәledep şıǵa aldı. Aydaladaǵı kiyiz tuwırlıqtı awılda jatıp, orıs klassikasın tügelge juwıq oqıp qana qoymay, şetinen qazaqşaǵa awdarıp, el arasına nasihattawmen şuǵıldandı. Ol az bolǵanday, orıs tili arqılı Bayron, Gete, Şiller, Lesaj, Dyuma, Mitskeviyçterdi zerdelep, kazaqşa söyletewge tırıstı. Tipti, köne grek, ejelgi Rim дәwirlerine tereñdep, Aristotel men Sokrattan bastap, Spinoza men Spenserge deyingi asa körnekti oysıldardı şuqşıya zerttedi. Darvindi aqtarıp jaratılıstanuw jetistikterimen tanıssa, New-York universiyetiniñ professorı Djon Wilyam Dreperdin eñbekterine den koyıp, Ewropanıñ aqıl-oy damuwınıñ tariyhına, katolitsizm men ǵılımnıñ arasındaǵı qarım-qatınas tariyhına qanıqtı. “Meniñ qaǵbam endi batısqa awıstı”, - dewi de sondıqtan edi.

Sezimtal aqın, sergek oyşıl, ǵulama dala tirşiligin özge duniye tirşiligimen salıstıra zerttep barıp tüsingisi keldi. Bala kezinen tanıs arab, parsı tilindegi kitaptardı qayta aqtarıp, Şıǵıs poeziyyasına, tariyhına, filosofiyasına sonı közqaraspın qarap, jañaşa baǵa berdi. Äsirese Tabari, Rabǵüzi, Raşid-äd-din, Babır, Abılǵazı eñbekterine erekşe zeyin koydı. Şıǵıstıq logika men musulman quqıǵın üñile zerdeledi. Öz tusındaǵı Kindik Aziya men Küñgey Aziyanıñ mädeniy-ruhaniy ömirinen meylinşe habardar otırdı.

Abay zerdesi tek sırtkı duniyege ǵana nazar awdarıp qoymay, ulttıq bolmıstı payımdaytın töl muralarǵa da köñil böldi. Qorqıt, Asan Qayǵı, Atalık, Sıpıra jırawlar, Qodantayşı, Qaztuwǵan, Dospambet, Şalkiyiz, Marǵasqa, Jiyembet akındar jırlarındaǵı uwayım men jiger, Bükar, Töle, Qazıbek, Äyteke ösiyetterindegi ömirşildik - Abay duniyetanımnıñ eñ tereñ jāne etene qabattarı edi.

Oǵan ǵulamalar Qoja Ahmet İyassawi, Äl-Farabi, Jüsip Balasaǵün, Mahmud Qaşkari, Muhamed Haydar Duwlati, Qadırǵali Jalayır, Mü-

hammed iybn Qays, Huwsan Addıyn Barşınleginiñ enbekterin qossanız qazaq akınınıñ köp kabattı, köp atıraptı dünüyetanıma eriksiz kayran kalar ediniz.

Eki alıp kurlıqtı altın kisedey ayqara quşaqtatıp jatkan ejelgi saharada qalıptaskan ğulamalıq oy-sananıñ qanşalıqtı tereñ, qanşalıqtı keñ qarımdı, belgili bir mädeniyet, mektep, ağım awqımına tutqındalmaytınday qanşalıqtı bostan äri azat bolatınına köziniz jete tüser edi.

Abaydıñ közşolası kandaı ulan-ğayır keñ bolsa, tandanğan, qızıqqan, jiyrengen, qumartqan, alğan öserleri sonday ulan-asır, bayqağan-tüygen parasat-payımı sonşama tereñ edi.

Biraq onıñ munşalıq kürdeli ruhani älemine erekşe bir sındarlılık bitirip turğan äser men oy, sezim men zerde, äwen men beyne arajigin ajıratpay, ayquşaq qawışıp jatatın şınayı adamıyılıq, şınayı azamattıq kelmelilik. Nege de bolsa, damuw turğısınan qarağan, diyalektikalıq serpin. Toqmeyil toğışarlıqqa boy bergisi kelmeytin şınşıldıq pen uwayım.

Aziyanıñ şetqaqpay tükpirinde tuwıp-ösken tüz aqımına munday ruhani ratsionalizm, adamgerşil maksıymalıyizm qaydan bitip jür? Onıñ şıǵarmalarına ol kezde Ewropanıñ özi tügel moyınday qoymağan, adamdı bastı tulğa, adamgerşilikti - bastı qasiyet sanaytın kayta örlew murattarı, şın mänindegi kayta quruwşılıq közkarastar qaydan darıp jür?

Oqıǵan kitaptan ba, zamannan ba, ortadan ba, künde-künde köz alında köleñdep turğan köñilsiz bolmıstan ba?

Durısı - soñǵısı. Qara basınıñ özi el baǵam dep alıs-julıstan mezi bolıp, mıñmen jalǵız alısıp, äbden qajıǵan sananı, äsirese, sarǵaytqan - dünüye tügel özgerip jatsa da, özgermey qoyǵan dala tirligi, qır turmısı edi. Dalıyǵan dalanıñ qay qıyırınan da közge urıp turğan - melşiygen meşewlik edi. Sonı äli uǵıp bolmaǵan añǵal jurt edi.

Küni keşe özinen özgeniñ bärine kületin awıldastarın tıñday jürip “bizden basqanıñ bärei anturǵan, eñ täwir halıq biz ekenbiz” dep oylap qalǵan añǵal uǵımmen aynalasına köz tastay barlasa, keşegi keleke qılıp jürgenderdiñ bärei ozıp ketken. Birewlerdiñ “ekpegen egini joq, şıǵarmaǵan jemisi joq”, sawdagerine deyin jürmegen jeri joq, qılmaǵan käsibi joq”. Birewleri “soldattıqqa da şıdaydı, qazaǵa da şıdaydı, molda, medrese saqtap, din kütüwge de şıdaydı”. Birewleriniñ biz qulı, küñi kurlı da joqpız”, “birimiz jalşı, birimiz qoş aluwşımız”, “baǵanaǵı maqtan, külgen, kuwanǵan qayda?” Abaydıñ aqıl-sanasın tügel jawlap alǵan osı sawal, bunıñ bärin “elemegen kisiniñ ne dünüyede, ne ahiyrette bası bir awırmaq qalmasa kerek”. Kereñnin bası ahirette awıra ma, joq pa? Al

kemeldiñ bası bul dünyede jürüp-aq äbden dal boları sözsüz. Biraq onday “ünemi uwayım-qayğımın jüre alamız ba? Ünemi qayğığa jan şıday ma? “ Batis pen Şığıs ğulamaların aqtara-aqtara kelip, tapkan tüyini: qudaydıñ özi de ras, sözi de ras; ol eşkimge aram bol, qanışer bol, masıl bol degen emes; endşe, kудayğa qulaq aspay, quwlıq tüzelmeydi; qulıq tüzelmey turıp, qulqın aram işkenin koymaydı; adalğa jürmey, adam tüzelmeydi; adam tüzelmey, qoğam tüzelmeydi; halıq tüzelüw üşin ärkim jeke-jeke özin-özi tüzewi kerek. Ol üşin “quwanbasqa kuwanıp, uyalmasqa uyalatının” qoyu kerek. Odan arılatın jalğız dawa: eñbek. Abaydıñ uğımında: “Eñbek tanımdı arttıradı. Eñbek estigen närseni bekite tüsedı. Adam alğan bilimin retke keltiredı, kerekini kereksizden surıptap, aqıldı boladı”. Sondıqtan da, ol eñbektı barşa iygiliktiñ negizi, oğan degen süyispenşiliktı adamdıq ömirdiñ bastı mäni men maqsatı dep sanaydı. Al jalqawlıqtı barşa qırsıqtıñ, odan tuwındaytın jaramsaqtıqtı barşa qıyanattıñ, maqtansaqtıqtı tüzelüwden ümitin üzgen beyşaralıqtıñ tüp atası dep tüsindiredı. Halıqtı “tüzelmeytin qayırşığa” aynaldırmaytın amal: “Egin, sawda, käsip, ğılım” dep bileği. Ol tek ıjdahat pen ınta bar jerde ğana jüzege asadı. Abaydıñ: “Quday sağan eñbek etüwge jetkiliktı küş berdi. Biraq sen eñbek etpeysiñ. Quday sağan ğılım berdi. Biraq sen oqımaysiñ. Quday sağan sana berdi, sen onı joğalttıñ. Sen erinbey eñbek etseñ, şıdamdılkpen izdep, paydalı jumıs jasasañ - bay bolar ediñ”, - dep jazğırattı da sondıqtan.

Ol tek enbek etüwdiñ arqasında ğana adam moraldıq jağınan kemeldenip, ot basına, jas urpaq tärbiyesine, atalıq, analıq, dostıq, joldastıq, tuwısqandık parızğa degen közqarastı özgerte aladı dep sanaydı. Äytpese, atadan qalğan malğa masattanğan masıl, el üstinen kün körgen jımısqu özgedegige köz süzgen ölermen baqastıq pen urlıqtı, jalqawlıq pen jaramsaqtıqtı, qatigezdik pen mansaptıqtı örsitpese, üy qulqın da, tüz qulqın da tüzey almaydı. Abay barşa uğımınñ şın mäniñ aşıp beretin birden bir ölşem - eñbekke közkaras dep sanaydı. Altınşı sözinen” mına bir üzindini keltireyikşi: “Qazaq aytadı: “Birlik bolmay tirlik bolmaydı”, - dep. Sondağı aytıp otırğanı qay birlik?. Qazaq oylaydı. at ortağ, as ortağ, kiyim ortağ, döwlet ortağ bolsa eken deydi. Olay bolğanda baylıqtan ne payda, kedeylikten ne zalal? Ağayın qurımay mal izdep ne kerek? Osı ma birlik? Joq, birlik - aqılğa birlik, malğa birlik emes. Birlik malğa satılsa, anturğandıq. Ağayın almay birlik kulsın. sonda ärkim nesibesin kудaydan tileydi, ne şaruwa izdeydi. Äytpese, eli birine biri päle izdeydi. Munıñ qay jerinen birlik şıqtı?

“Iris aldı - tirlik” deymiz. Kay tirlik?. Janı kewdeden şıqpağandıq pa? Oндаy tirlik iytte de bar. Ol aytılğan tirlik bul emes. Kökirek, köziñiz

tiri bolsa, sonı aytadı. Öziñ tiri bolsan da, kökireginiñ äli bolsa, aql tabuwğa söz uğa almaysıñ. Adal eñbekpen erinbey jürip mal tabuwğa jiger qıla almaysıñ”.

Aytuwday-aq aytqan emes pe? Jalpı, biz qazır qolğa alıp jatqan köp bastamanıñ дәyektemesin basqa jaqtan izdewdiñ qajeti joq. Bärin de Abaydan tabasıñ.

Bügingi halıqaralıq jağdaylarğa baylanıstı ustanıp otırğan memlekettik işki-sırtkı sayasatımızğa da jawaptı Abaydan tabuwğa boladı. “Adamzattıñ bärin süy bawırım dep” degen joldardan halıqtar dostıǵı aqın üşin qatar ömir sürüwdiñ jalan diplomatiyası ğana emes, tirşiliktıñ negizgi maǵınasın aykındaytın ulı murat ekeni körinedi. Aqın közkarasın kazirgi tilge salsaq, özge eldermen dostıq qarım-qatınasta, ıntımaqtastıqta boluw sayasatı - bizdiñ el bolıp qatarğa kosılıwımızdıñ alǵısharttarınıñ biri. Özge ösken el ne istese sonı iste, ğılımin, мәdeniyetin meñger deydi Abay. Ol üşin özgelermen “mәdeniy, ekonomikalıq, sayasıy aralastıq kerek, onıñ atı, bügingişe aytsaq, integratsiya.

Al “Biriñdi, qazaq, biriñ dos, körmeseñ istin bәri bos” degen sözderi şin мәninde ult bolıp uyumızdıñ negizgi şartı. Öz halkımızdıñ müdesi üşin küreste dostıq, tatuwlıq, birlik kerek pe? Kerek. Endeşe, Abay sözün tereñirek uǵınıp, onımen özgelerdi uyaltuwğa emes, özimizdi özimiz uyaltuwğa tırsayıq.

Özgeşe tarihiy jağdayda ömir sürgen qazaq halqına budan әri burınǵısha tirşilik etüwge bolmaytının, zaman talabına say eñbek etip, käsip-ti, sawdanı meñgeruw kerektingin de birinşi aytqan Abay. Yaǵni, qazaq kawımına әlewmettik reformanı da, ekonomikalık reformanı da birinşi usınǵan - Abay.

Jerinen, suwınan, täwelsizdiginen, biyliginen ayırılǵan qazaqtı qutkaruwdıñ jalǵız amalı - onıñ ruhani әlemin, eldik, adamıy izgi kasiyetlerin saqtap kaluw ekenin, sonda ğana onıñ ulttıq sıypatın aman alıp kaluwğa bolatının akın jaqsı túsindi. Sol üşin jan ayamay kürestı.

Abaydı muqıyyat oqıǵan adam onıñ közkarastarı küni bügingi narıq ekonomikasimen de tikeley ündes ekenin ayqın añǵarar edi. Abay әlemi bizdi jeti tünde adastırmas Temırqazıq ispetti. Soǵan qarap tirligimizdiñ durıs-burısın saraptay alamız. Öytkeni jandı jegidey jep jürgen köp sawaldıñ jawabın Abay әldeqaşan aytıp ketken. Abaydı oqıp otırıp-ak, köштиñ basın bayaǵıda-aq jöñge salıp aluwğa bolatın edi. Sorlatqanda, birewdiñ uwaqtı jetpeydi, birewdiñ uǵımı jetpeydi, birewdiñ atımen zawqı joq.

Äytpese, köp dünıye äweli sol ärkimniñ özin-özi tüzey almağandıǵı-
nan örge baspay jatır emes pe?

Öz halqın “jurt bolsın, össin, önsin” deytin ärbir azamat äweli Abay-
dı oqısın, Abayǵa qulaq assın. “Egerde esti kisilerdiñ qatarında bolǵıñ
kelse, küinde bir märtebe, bolmasa jumasında bir, eñ bolmasa ayında
bir, özinnen özin. esep al! Sol aldıñǵı esep algannan bergi ömiri qalay
ötkizdiñ eken, ne bilimge, ne ahiretke, ne dünıyege jaramdı, küinde
öziñ ökinbestey qılıqpen ötkizippisin? Joq, bolmasa, ne qılıp ötkizge-
niñdi öziñ de bilmey kalıppısıñ?” - degen aqın sözün eske alayıqısı.

Eger ärkim bayaǵını qoyıp, özgeriske uşırağan on jıl, täwelsizdik al-
ğannan bergi tört jıl işindegi tirşiligin oymen şolıp körse, qanşa müm-
kindikti qapı jibergenin, qanşama nârseden ğapıl qalğanın ayqın añǵarar
edi. Äwelde ağayınǵa, keyin ökimetke qol jayıp kalğan, öz qamın özi
jemey, özgeden jârdem kütetin älewmettik enjarlıq köp azamatımızdı
älige deyin şuǵıl özgerip jatqan uwakit talabına iykemdelgizbey kele-
di. Sonıñ saldarınan, beyqamdıq pen beyberekkettiñ qırsıǵınan sırtta
öndiris pen şaruwa, üyde turmıs küyzelüwde. Birewden nuskaw kütüp,
ärkimge qol jayıp, aytpasañ bilmew, aqırmasan tüsinbew kesirinen amal-
dın ornına ayla, istiñ ornına söz, usınıstıñ ornına qolqa, döleldiñ ornına
sıltaw, akıl-keñestin ornına ökpe-bopsa bel alıp baradı.

Tarıyhtıñ bergen mümkindigi men tabıǵattıñ bergen baylıǵı äli de
bolsa, ornın tappay, boska zaya bolıp jatqanı jañǵa qattı batadı. Ol üşin
sırtqa ökpeleytin eşteñe joq. Täwelsizdigimizdi uwaktılı moyındadı.
Qolqabıs-kömekterin usındı. Ekonomikamızdı, älewmettik-mâdeniy
damuwımızdı köterüw jolında birlese ärekettenüwge äzir ekendikterin
bildirdi. Jan-jaǵımızben tatuw-tätti qarım-qatınastamız. Alıspen de,
jaqınmen de alısıp-berisip jatırımız. Naǵız isker ahuwal ornatuwǵa ne
kerektiñ bâri bar. Jetpeytini: Abay aytqan ınta men ijdahat, bilüwge ij-
dahat, üyrenüwge ijdahat, enbektenüwge ijdahat küşeyüdiñ ornına älsi-
rep bara jatqanday. Onıñ ornına Abay aytqan qırsızdıq pen qıyañqılıq,
“ötirik pen ösekti jündey sabağan” dawkestik pen dangoylıq, öz elin özi
añdıǵan” urlıq pen “jüz qarata eki jüz alarman bar” körseqızarlıq, qozǵaw
salıp qozdıǵıñ” jikşildik pen “söz qıdırtqan, jurttıqtırtqan partiyaşıldıq”
azayar emes. Ekonomikalık belsendilikti, Abayşay aytsaq, “öz jerimen, öz
elimen oyrandasıp, oysızdarǵa qoynın aşıp, mal şaşuwmen”, “halıqqa qa-
yırı bar is bitirmey”, “qardıñ suwı sıqıldı tez suwalar, enbek qılmay tabı-
lar mal-dâwlet”, sayasıy belsendilikti daw joq jerden daw izdewmen, jaw
joq jerden jaw izdewmen, älewmettik belsendilikti urınarǵa qara tappay
jüretin urdajıqtıqpen, är nârsenge bir tumsıq tıǵatın timiskilikpen şatıstı-

rip aluw etek alıp baradı. Buğan renjimegende, nege renjysiz? Özimizge özimiz ökpelewge mäjbürmiz. Sonıñ bəri “Şala meyir şala bayqaydı” demekşi, täwelsizdigimiz ben bostandıgımızdıñ qadirin şala uğıp, şala baǵalawdan şıǵıp jatqan keselder. Osı tusta ulı aqınnıñ: “bäygege at qosan, atıñdı tartıspaytın aǵayın, atıñ kelse, bāygesine ökpeleytini qalay? Tınıştıq izdep, taba almay jürgen jurttınıştıq körse, sätke turmay, tınıştıqtan jalıǵa kalatuǵını qalay? Keseldi kisi er keletuǵını nesi? Kedey kisiniñ ker keletuǵını nesi? Qazaqtın şın sözge nanbay, qulak ta qoymay, tıñdawǵa qolı da tiymey, päleli sözge, ötirikke serttey uyıp, bar şaruwası suwday aqsa da, sonı äbden estip ukpay ketpeytuǵını kalay?” degen sözderi oyǵa keledi. Osı bir jan ayqayınıñ bügingi bizdin qoǵamǵa da qatısı bar ekenin esten şıǵarmasaq bolǵanı.

Özderiniz jaqsı bilesizder, bas qosqan ulı jıyındardıñ bärinde de men halqımızdıñ birligi men tatuwlıǵı tuwralı aytpay kalǵan emespin. Öytkeni, älimsaqtan belgili, el boluwdıñ amalı - işki birlik.

Tariyhtıñ barlıq kezeñinde dawdan da, jawdan da qazaq utılsa, tek birlik pen tatuwlıqtıñ azdıǵınan utıldı. Abaydıñ da özegin örtegen kayǵı osı bolatın. Eger elde birlik bolsa, Abay:

“Bas basına biy bolǵan öñkey qıyqım

Mineki, buzǵan joq pa eldiñ sıyqın?

Birlik joq, bereke jok, şın peyil joq,

Sapırıldı baylıǵıñ, baqqan jılqıñ.

Basta mıy, qolda malǵa talas qılǵan,

Küş sınaşqan kündestik buzdı-aw şırkıñ”, dep ökiner me edi?

Biraq, Abay taǵı da bılay deydi: “.Buriñgi ata-babalarımızdıñ bul zamandaǵılardan artıq eki minezi bar eken. Ol eki minez qaysı desen, äweli, ol zamanda el bası, top bası degen kisiler boladı eken. Köşi-qonadı bolsa, daw-janjaldı bolsa, biylik solarda boladı eken. “Eki tizgin, bir şılıbırdı berdik saǵan, bergen son, qaytıp buzılmaq tügil, jetpegenindi jetiltemin”, - dep jamandıǵın jasırıp, jaqsılıǵın asırımın dep tırısadı eken. Onı zor tutup, äwliye tutup, onan son jaqsıları da köp azbaydı eken. Bəri de öz bawırı, bəri öz malı bolǵan son, şınımenen jetesinde joq bolmasa, solardıñ qamın jemey kaytedi?!

Ekinşisi - namısqor keledi eken. At atalıp, aruwak şaqırılǵan jerde aǵayınǵa ökpe, arazdıqqa qaramaydı eken, janın salısadı eken: “.Aǵayın-

nin azarı bolsa da, bezeri bolmaydı”, - dep, “Altaw ala bolsa, awızdağı ketedi, törtew tügel bolsa, töbedegi keledi” - desip.

Käneki, osı eki minez kayda?” (Abaydın “Qara sözderi”, 39-söz).

El boluwdıñ kağıdasınday bolğan, pätüwa men birliktiñ közi - osı eki minez däl bugün ult tağdırı şeşiler tusta biz üşin burınğıdan da ke-regirek sekildi. Ras, men qazır Abayşa aşınıp, bul eki minez bizde mül-de joq dep ayta almaymın. Öytkeni, otandastarım mağan eki märte märttik jasadı, eki tizgin, bir şılırdı senip tapsırıp otır. Olar üdesinen . şıqtı. Men de üwädemde turam: bäre de bawırım bolğasın, men de qarap qalmaymın, qamdarın jeymin. Olardan bölek uwayımım da joq, olardan bölek qayğım da joq. Neni de bolsa, elmen birge köremin, elmen birge tözemin, elmen birge jeñemin. Bul orayda basın aşıp aytatın bir mäsele: biz ekonomikadağı reformadan qanday bas tartpaytın bolsak, demokratiyadan da sonday bas tartpaymız. Öytkeni, demokratiyalık bostandık. joq jerde ekonomikalık bostandık ta bolmaydı jäne kerisinşe, biz sol bostandıqqa qolbaylaw bolatın tustardı ğana tüzetemiz. Äytpese, uwaqıtşa qıyındıqtardı paydalana qoyıp, jeke üstemdik quratin jer täñiri bolayın dep jatqan eşkim de joq. Onday baybalam, şınında da, Abay aytqanday, keyistikti kündestikpen, tınış otıra almağandıkpen şatıstırıp alıp jatqandardıñ awzınan şıǵuwı mümkin. Bizdiñ dalada, arğı-bergide qırsızdıqqa köp tözgenmen, qıyanatqa köp töze qoymağanın jaqsı bilemin. Özim üşin emes, elim üşin tołğanamın: bir basıma kerekti kay künde de tabarmın. Halqıma kerekti qalay tabam, qaydan tabam dep, qam jep jürüw tek kana meniñ emes, är azamattıñ isi men jadında boluwı kajet. Onımdı alıstağı, jaqındağı sayasatşılardıñ keybirewleri tüsin-begenmen, halqımız jaqsı tüsingenine rizamın.

Qısqası, Abay armandarı - tek bir ğana ult ustanatın murattar emes, külli adamzat ustanatın murattar. Qazaq topırağında onın orayın kel-tirüwge mümkindik endi tuwıp otır. Mına sizder men bizderge üles bop tiyip otır. Öytkeni, biz osı dalada ömir sürgen urpaqtardıñ işinde älgindey mümkindikke qol jetkizip otırğan eñ alğaşqı jäne birden-bir urpaqız. Sondıqtan ulı oyşıl-demokrat, ulı ruhanıy reformator Abayğa eñ jaqın, eñ etene urpaq ta tek biz. Munday jaqındıq, munday etenelik bizge tariyh aldında ülken jawapkerşilik jükteydi. Asıl ustaz ösiyet etken abzal murattardıñ tek qıyal bop qalmaq, naqtı şındıqqa, naqtı älewmet-tik bolmısqa aynalar-aynalması, mına bizderge baylanıstı. Onıñ şıǵar-malarındağı şınayı gumanizm, adam müddesine degen ayrıqşa ınta, ayrıqşa qamqorlıq, ömirdiñ közine jaltarmay qaraytın şınşıldıq, enjarlıqtı, şalağaylıqtı, qıyanattı, suğanaqtıqtı jegidey jek köretin ruhani maksiy-

malizm bizdiñ bügingi jüzege asırmaq bastamalarımızdıñ da bastı sıypatına, bastı mazmunına aynaluwğa tiyisti.

Abaydın aytuwınşa, adamnıñ baqıttı boluwı üşin, onıñ intası men sol intanıñ maqsatına jetüwine bılayǵı jurttıñ ıqılası kerek. “Dostıqtı dostıq şaqıradı”, - deytini de teginnen tegin emes. Sondıqtan da, ol ulttıq bütindik, işki tatuwlıq, uwızday uyǵan intımaqtı köp añsadı. Al halıq degenine jetüw üşin oǵan da özin qorşaǵan ortamen däl sonday intımaq pen ıkpaldastıq kerek. Bul - bizdiñ bügingi tañda taǵdırımızdı şeşetin eñ bastı tarihiy faktorlardıñ biri.

Biz de büging ultişilik tatuwlastıqqa da, ultaralıq tatuwlastıqqa da, älemdegi barlıq el, barlıq halıqtarmen intımaqqa da, mädeniyetter arasındaǵı sabaqtastıqqa da Abayşa qarap, Abayşa qasterlewge erekşe män beremiz.

Qorıta kelsek, bügingi tañda bärimiz ulıqtap otırǵan ulı aqılǵöy osıdan bir jarım ğasır burın öz tusındaǵı örkeniyetten atımen şetqaqpay jatqan aymaqtı jürıp-aq, tek bügingi örkeniyet qana kamtamasız ete alar adamdar men halıqtardıñ bostandıǵı men jarastıǵına negizdelgen, izgiligi men iyigiligi birdey biyik damıǵan azat qoǵamnıñ qanday bolmaǵı kerek ekendigin de däl payımday alıptı.

Al büging sol asıl jürek, abzal aqıl durıs sıypattaǵan kemeldilik koǵamnı oydaǵıday jüzege asırıp şıǵa alatın moraldıq mümkindik bizde bar. Akın armandaǵan ğılım da, öner de, käsip te, bilim de bayaǵıday tañsıq emes. Halqımız sawattı, mamandarımız bilikti. Elimiz tatuw. Qoǵamnıñ üşten biri – otızǵa tolmaǵan jastar. Tek sawatqa säykes qabilet, bilimge säykes sana, jastıqqa layıq jalın, jiger, jasampazdıq bolsa, Abaydıñ qolı tügili, awzın baylaǵan izgi maqsattardı iske asıruwdı uwaqıttıñ özi talap etip otır.

Abay jılın ötkizgen jaqsı. Abay jırın jattaǵan durıs. Al onıñ tereñ oyı men pikiri tek ayta jüer añgime bolmay, künbe-küngi tirliğimizge bir kirpiş bop qalanıp jatatın naqtı iske aynalsa, tipten quba-qup.

Ol üyretken taǵılım men ol köksegen murattardı şın qasterley bilgenimizdiñ, ädilet pen abzaldıq ustazı aldındaǵı perzenttik qarızımızdı tereñ tüsinip, ötey algandıǵımızdıñ birden-bir belgisi de osı bolıp tabıladı.

Büging elimizde jasalıp jatqan ulı isterdin nätijeli boluwına eñ ka-jetti närse - senim. Elge degen satqındıq eñ aldımın onıñ bolaşaǵına senbewden bastaladı. Al ulı Abaydın, uwayımşıl Abaydıñ bolaşaaqqa degen senimin äste joǵaltpaǵanın mına bir sözderinen körüwge boladı: “Ja-mandıqtı kim körmeydi? Ümitin üzбек - qayratsızdıq. Dünüyede

eşnârseden bayan joq ekeni ras, jamandıq ta qaydan bayadap kaladı deysiñ? Qarı qalıñ qattı qıstıñ artınan kögi qalıñ, köli mol jaqsı jaz kelmewşi me edi”, - deydi ulı aqın.

Aytqanıñ kelsin, jan baba!

El basına tüsken bügingi qıyın-qıstaw kezeñniñ bayansızdıǵına, halqımızdıñ köñilin şattıqqa böleytin kelisimge, jarastıqqa tolı rızdıqtı, molşılıqtı künderdiñ sarǵaytpay erteñ-aq keletinine meniñ de senimim mol.

Abaydı bizben mäñgilik bir qılatın da osınday uǵım, osınday senim.

Endeşe, Abay önegesi ärdayım köz aldımızda bolǵay! Qay isimiz de Abay armandaǵan biyikten körine bergey!

Rahmet!

LATİN ALFABESİYLE QARA SÖZDER

1. Söz

Bul jasqa kelgenşe jaqsı ötkizdik pe, jaman ötkizdik pe, äytewir birtalay ömirimizdi ötkizdik: alıstıq, julıstıq, aytıstıq, tartıstıq - äwreşiliktı köre-köre keldik. Endi jer ortası jasqa keldik: qajıdıq, jalıqtıq; qılıp jürgen isimizdiñ bayansızın, baylawsızın kördik, bäre qorşılıq ekenin bildik. Al, endi qalğan ömirimizdi qaytıp, ne qılıp ötkizemiz? Sonı taba almay özim de qayranmın.

El bağıw? Joq, elge bağım joq. Bağıwsız dertke uşırayın degen kisi baqqasa, ne albırtqan, köñili basılmağan jastar bağamın demese, bizdi quday saqtasın!

Mal bağıw? Joq, bağa almaymın. Balalar özderine kereginşe özderi bağar. Endi qartayğanda qızığın öziñ tügel köre almaytuğın, urı, zalım, tilemsekterdiñ azığın bağıp beremin dep, qalğan az ğana ömirimdi qor qılar jayım joq.

Ğılım bağıw? Joq, ğılım bağarğa da ğılım sözün söyleser adam joq. Bilgeniñdi kimge üyretersiñ, bilmegeniñdi kimnen surarsıñ? Elsiz-künsizde kezdemeni jayıp salıp, qolına kezin alıp otırğanniñ ne paydası bar? Muñdasıp şer tarqatısar kisi bolmağan soñ, ğılım özi - bir tez qartaytuğın küyik.

Sofılıq qılıp, din bağıw? Joq, ol da bolmaydı, oğan da tınıştıq gerek. Ne köñilde, ne körgen küniñde bir tınıştıq joq, osı elge, osı jerde ne qılğan sofılıq?

Balalardı bağıw? Joq, bağa almaymın. Bağar edim, qalayşa bağıwdıñ mänisin de bilmeymin, ne bolsın dep bağam, qay elge qosayın, qay hareketke qosayın? Balalarımniñ özine ilgeri ömiriniñ, biliminiñ paydasın

tınıştıqpenen kererlik orın tapqanım joq, qayda bar, ne qıl derimdi bile almay otırmın, ne bol dep bağam? Onı da ermek qıla almadım.

Aqırı oyladım: osı oyıma kelgen nârselerdi qağazğa jaza bereyin, aq qağaz ben qara siyanı ermek qılayın, kimde-kim işinen kerekti söz tap-sa, jazıp alsın, ya oqısın, keregi joq dese, öz sözim özimdiki dedim de, aqırı osığan bayladım, endi munan basqa eşbir jumısım joq.

2. Söz

Men bala künimde estüwşi edim, bizdiñ qazaq sarttı körse, külüwşi edi “eneñdi urayın, keñ qoltıq, şöldiregen täjik, Arqadan üy töbesine salamın dep, qamıs artqan, butadan qorıqqan, köz körgende “äke-üke” desip, şığıp ketse, qızın boqtasqan, “sart-surt degen osı” dep. Noğaydı körse, onı da boqtap külüwşi edi: “tüyeden qorıqqan noğay, atqa minse - şarşap, jayaw jürse - demin aladı, noğay degenşe, noqay deseñşi, tükke iñğayı kelmeydi, soldat noğay, qaşqın noğay, başalşik noğay” dep. Orısqa da külüwşi edi: “awıldı körse şapqan, jaman sasır bas orıs” dep.

Orıs oyına kelgenin qıladı degen.. ne aytsa soğan nanadı, “uzın qu-laqtı tawıp ber depti” dep.

Sonda men oylawşı edim: ey, quday-ay, bizden basqa halıqtıñ bäri anturğan, jaman keledi eken, eñ täwir halıq biz ekenbiz dep, älgi aytilmiş sözderdi bir ülken qızıq körip, quwanıp külüwşi edim.

Endi qarap tursam, sarttıñ ekpegen egini joq, şığarmağan jemisi joq, sawdageriniñ jürmegen jeri joq, qılmağan şeberligi joq. Özimenen özi äwre bolıp, birimenen biri eşbir şaharı jawlaspaydı! Orısqa qaramay turğanda qazaqtıñ ölisiniñ ahirettigin, tirisiniñ kiyimin sol jetkizip turdı. Äke balağa qıymaytuğın malıñdı kirelep sol aydap ketip turdı ğoy. Orısqa qarağan soñ da, orıstıñ önerlerin bizden olar köp üyrenip ketti. Ülken baylar da, ülken moldalar da, eptilik, qırmızılıq, sıpayılıq - bäri solarda. Noğayğa qarasam, soldattıqqa da şıdaydı, kedeylikke de şıdaydı, qazağa da şıdaydı, molda, medrese saqtap, din kütüwge de şıdaydı. Eñbek qılıp, mal tabuwdıñ da jönin solar bileydi, saltanat, äsem de solarda. Onıñ maldılarına, quzğın tamağımız üşin, birimiz jalşı, birimiz qoş aluwşımız. Bizdiñ eñ bayımızdı: “säniñ şaqşı ayağın bilän pışıratırğa qoyğan ıydän tügil, şıq, sasıq kazaq”, - dep üyinen quwıp şığaradı. Onıñ bäri - birin-biri quwıp qor bolmay, şaruwa quwıp, öner tawıp, mal tawıp, zor bolğandıq äseri. Orısqa aytar söz de joq, biz qulı, küni qurlı da joq-pız. Bağanağı maqtan, bağanağı quwanğan, külgen sözderimiz qayda?

3. Söz

Qazaqtıñ biriniñ birine qaskünem bolmağınıñ, biriniñ tilewin biri tilespeytuğınıñ, ras sözi az bolatuğınıñ, qızmetke talasqı bolatuğınıñ, özderiniñ jalqaw bolatuğınıñ sebebi ne? Hämma ğalamğa belgili danıspandar äldeqaşan bayqağan: ärbir jalqaw kisi qorqaq, qayratsız tartadı; ärbir qayratsız qorqaq, maqtanşaq keledi; ärbir maqtanşaq qorqaq, aqılsız, nadan keledi; ärbir aqılsız nadan, arsız keledi; ärbir arsız jalqawdan suramsaq, özi toyımsız, önersiz, eşkimge dostıǵı joq jandar şıǵadı.

Munıñ bäri tört ayaqtı maldı köbeyteminnen basqa oyınıñ joqtıǵınan, özge egin, sawda, öner, ǵılım - solar sekildi närelerge salınsa, bulay bolmas edi. Ärbir mal izdegen malım köp bolsa, özimdiki de, balalarım da maldı bolsa eken deydi. Ol mal köbeyse, malşılardı baqtırmaq, özderi etke, qımızǵa toyıp, suluwdı jaylap, jüyrikti baylap otırmaq. Qıstawı tarlıq qılsa, arızı jetkendik, sıyı ötkendik, baylıq qızmetinen birewdiñ qıstawın satıp almaq, eptep almaq, tartıp almaq. Ol qıstawınan ayırılğan jäne birewge tiyispek, ya bolmasa orınsızdıǵınan elden ketpek - ärqazaqtıñ oyı osı.

Osılar birine biri dostıq oylay ala ma? Kedey köp bolsa, aqısı kem bolar edi, maldan ayırılǵandar köbeyse, qıstawı bosar edi dep, men ananı kedey bolsa eken dep, ol meni kedey bolsa eken dep, äwelde işimizben qas saǵındıq. Äri-beriden soñ sırtımızǵa şıqtı, jawlastıq, dawlastıq, partiyalastıq. Osınday qastarǵa sözim ötimdi bolsın jäne de eptep mal jıyuwǵa küşim jetimdi bolsın dep, qızmetke bolıstıq, biylikke talastıq. Sonan soñ ne momınıñ balası böten jaqqa şıǵıp, eñbek qılıp, mal izdemeydi, egin, sawdanıñ keregi joq boladı. Öz basın özi osınday talaspenen kisi köbeytemiz dep partiya jıǵandardıñ bugün birewine, erteñ birewine kezekpen satadı da jüredi. Urılar tıyılmaydı. El tınış bolsa, onıñ urlıǵın eşkim süyemes edi. El eki jar bolǵan soñ, kim ant işip aqtap, aramdıǵın jaqtap, süyeymin dese, soǵan jaq bolıp süyenip, burınǵıdan urlıǵın äldeneşe ese asıradı.

Eldegi jaqsı adamdardıñ bäriniñ üstinen beker, ötirik “şaptı, taladı” degen ärtürli ugalovniy is körsetip, arız beredi. Oǵan doznaniye - tergew şıǵaradı. Ötirik körmegenin kördim dewşi küwälar da äldeqaşan dayındap qoyılǵan, baǵanaǵı jaqsı adam saylawǵa jaraması üşin. Ol adam basın qutqarmaq üşin jamandarǵa jalınsa, onıñ da adamdıǵınıñ ketkeni, eger jalınbasa, tergewli, sottı adam bolıp, eşbir qızmetke jaramay, bası qaterge tüsip ötkeni. Ol bolıs bolǵandar özi quwlıq, aram-

dıqpenen bolıstıqqa jetken soñ, momındı qadirlemeydi, özindey aram, quwları qadirleydi, özime dos bolıp, järedeyi tiyedi dep, eger qas bolsa, bir türli özime de zalal jasawğa qolınan keledi dep.

Oısı künde qazaq işinde “isi bilmes, kisi biler” degen maqal şıqtı. Onıñ mänisi: “isiñniñ tüzüwliginen jetpessin, kisiñniñ amalşı, aylalılığınan jetersin” degen söz. Üş jılğa bolıs saylanadı. Äwelgi jılı “Seni biz saylamadıq pa?” dep eldiñ buldanğandığımen küni ötedi. Ekinşi jılı kandidatpenen añdısp küni ötedi. Üşinşi jılı saylawğa jaqındap qalıp, tağı bolıs bolıp qaluwğa bolar ma eken dep küni ötedi. Endi nesi qaldı? Oısı qazaq halqınıñ osınday buzıqsılıqqa tartıp, jıldan jılğa tömendep bara jatqanın körgen soñ, meniñ oyıma keledi: Halıqtıñ bolıstıqqa saylaymın degen kisisi pälän qadärli orıssa obrazovaniye alğan kisi bolsın. Eger de ortalarında onday kisisi joq bolsa, yaki bar bolsa da saylamasa, uwezniy naçalnik penen voyenni gubernatordıñ naznaçeniyesimen boladı dese, bul halıqqa bek paydalı bolar edi. Onıñ sebebi: äweli - qızmetqumar qazaq balalarına obrazovaniye berüwge ol da - paydalı is, ekinşi- naznaçeniye bolğan bolıstar halıqqa mindetti bolmas edi, ulıqtarğa mindetti bolar edi.

Üwä jäne naznaçeniye qılğanda tergewi, surawı barlığına qaramasa, ötirik arız berüwşiler azayar edi, bälkiy joğalar edi. Üwä jäne ärbir bolıs elde starşına bası bir biy saylanğandıq, bul halıqqa köp zalal bolğandığı körinip, sınılıp bilindi. Bul biylik degen bizdiñ qazaq işinde ärbir saylanğan kisiniñ qolınan kelmeydi. Buğan buringı “Qasım hannıñ qasqa jolın, Esim hannıñ eski jolın”, Äz Täwke hannıñ Kültöbeniñ basındağı künde keñes bolğanda “Jeti jargısın” bilmek kerek. Äm, ol eski sözderdiñ qaysısı zaman özgergendikpenen eskirip, bul jaña zamanğa kelispeytügin bolsa, onıñ ornına tatımdı tolıq biylik şığarıp, tölew salarğa jararlıq kisi bolsa kerek edi, onday kisi az, yaki tipti joq.

Buringı qazaq jayın jaqsı bilgen adamdar aytıptı: “Biy ekew bolsa, daw törtew boladı” dep. Onıñ mänisi - taq bolmasa, jup biyler talasıp, daw köbeyte beredi degenmen ayılğan söz. Öytip biy köbeytkenşe, ärbir bolıs elden tolımdı-bilimdi üş-aq kisi biylikke jil kesilmey saylansa, olar tüsse, jamañsılığı äşkere bilingendikpenen tüsse, aytpese tüspese. Ol biylerge dawger adamdar qalmay, ekewi eki kisini biylikke tañdap alıp, üstine birewdi posrednikke saylap alıp, bite berse; eger oğan da intimaqtasa almasa, bağanağı üş biydiñ birewin alıp, yaki jerebemen saylap alıp jüginse, sonda daw uzamay, bitim bolar edi.

4. Söz

Ärbir bayqağan adam bilse kerek: küلكi özi bir mastıq ekenin, ärbir mas kisiden ğafil köp ötetuğının da, ärbir mastıñ söylegen kezinde bas awırtatuğının. Bulay bolğanda, küلكige salınğan kisi ne şaruwadan, ne aqıldan, ne bir uyat kelerlik isten qur, ğafil köp ötkizip otırsa kerek. Osınday ğafildik köp ötkizip, ölmegen kisiniñ ne düniyede, ne ahiyrette bası bir awırmay qalmasa kerek.

Ärbir uwayım-qayğı oylağış kisi ne düniye şaruwasına, ne ahiret şaruwasına özgeden jıynaqaraq bolsa kerek. Ärbir jıynaqlıqtıñ tübi kâniş bolsa kerek. Endi olay bolğanda, ünemi uwayım-qayğımenen jüre alamız ba? Ünemi külmey jürüwge jan şıday ma eken? Joq, men ünemi uwayım-qayğımenen bol demeymin. Uwayım-qayğısızdığıña uwayım-qayğı qıl dağı, sol uwayım-qayğısızdıqtan qutırlıq orındı hareket tabuw kerek häm qıluw kerek. Ärbir orındı hareket özi de uwayım-qayğını azaytadı, orınsız küلكimenen azaytpa, orındı hareketpen azayt!

Şığar esigin taba almay, uwayım-qayğınıñ işine kirip alıp, qamalıp qalmaq, ol özi de - bir anturğandıq. Jäne ärbir jaman kisiniñ qılığına külseñ, oğan rahattanıp külmey, ıza bolğanıñnan küל, ızalı küلكi - özi de qayğı. Onday küلكige ünemi öziñ de salınbassıñ, ärbir jaqsı adamnıñ jaqsılıq tapqanına rahattanıp külseñ, onıñ jaqsılıqtı jaqsılığınan tapqandığın ğıbrat körip küل. Ärbir ğıbrat almaqtıñ özi de mastıqqa jiberme, uwaqtımen toqtatadı. Köp küلكiniñ bärin de maqtağanım joq, onıñ işinde bir küلكi bar-aw, quday jaratqan ornımenen işten, kökirekten, jürekten kelmeydi, qoldan jasap, sırtımenen bet-awzın tüzep, bay-bay küلكiniñ änin sändep, ädemişilik üşin küлетin boyama küلكi.

Adam balası julap tuwadı, keyip öledi. Eki ortada, bu düniyeniñ rahatınıñ kayda ekenin bilmey, birin-biri añdıp, birine-biri maqtanıp, esil ömirdi eskerüwsiz, bosqa, jaramsız qılıqpen, qor etip ötkizedi de, taw-sılğan künde bir kündik ömirdi bar malına satıp aluwğa taba almaydı.

Quwlıq sawmaq, köz süzip, tilenip, adam sawmaq- önersiz iyttiñ isi. Äweli qudayğa sıyınıp, ekinşi öz qayratıña süyenip, eñbegiñdi saw, eñbek qılsañ, qara jer de beredi, qur tastamaydı.

5. Söz

Kökirek tolğan qayğı kisiniñ özine de biyletpeydi, boydı şımırлатıp, buwındı qurtıp, ya közden jas bolıp ağadı, ya tilden söz bolıp ağadı. Qazaqtar: “Ä, quday, jas baladay qayğısız qıla gör!” dep tilek tilegenin özim kördim. Onısı - jas baladan göri özi esti kisi bolıp, eskermes nârsesi joq-

sıp, qayğılı kişi bolğansığanı. Qayğısı ne deseñ, maqaldarınan tanırsıñ: äweli - “Tüstik ömiriñ bolsa, kündik mal jıy”, “Öziñde joq bolsa, äkeñ de jat”, “Mal - adamnıñ bawır eti”, “Maldıñ beti - jariq, malsızdıñ beti - şarıq”, “Er azıǵı men böri azıǵı jolda”, “Erdiñ malı elde, erikkende qolda”, “Bergen perde buzar”, “Alağan qolım - beregen”, “Mal tapqan erdiñ jazıǵı joq”, “Baydan ümitsiz - qudaydan ümitsiz”, “Qarnıñ aşsa, qaralı üyge şap”, “Qayranı joq kölden bez, qayırı joq elden bez” degen osınday sözderi köp, eseysiz tolıp jatır.

Bul maqaldardan ne şıqtı? Maǵlum boldı: qazaq tınıştıq üşin, ğılım üşin, bilim üşin, ädilet üşin qam jemeydi eken, mal üşin qam jeydi eken, biraq ol maldı qalayşa tabuwdı bilmeydi eken, bar bilgeni maldıardı aldap almaq yaki maqtap almaq eken, bermese onımenen jawlaspaq eken. Maldı bolsa, äkesin jawlawdı da uyat körmeydi eken. Äytewir urlıq, quwlıq-sumdıq, tilenşilik, soğan uqsaağan qılıqtıñ qaysısın bolsa da qılıp jürüp, mal tapsa, jazalı demesek kerek eken.

Bulardıñ jas balanıñ aqılınan nesi artıq? Biraq, jas bala qızıl oşaqtan qorquwşı edi, bular tozaqtan da qorıqpaydı eken. Jas bala uyalsa, jerge ene jazdawşı edi, bular neden bolsa da uyalmaydı eken. Sol ma artılğanı? Qolımızdaǵını ülestirip talatpasaq, biz de özindey bolmasaq, bezedi eken. İzdegen elimiz sol ma?

6. Söz

Qazaqtıñ bir maqalı: “Öner aldı - birlik, ırıs aldı - tirlik” deydi. Birlik qanday elde boladı, qaytse tatuw boladı - bilmeydi. Qazaq oylaydı: birlik - at ortaқ, as ortaқ, kiyim ortaқ, дәwlet ortaқ bolsa eken deydi. Olay bolğanda baylıqtan ne payda, kedeylikten ne zalal? Aǵayın qurımay mal izdep ne kerek? Joq, birlik - aqılğa birlik, malğa birlik emes. Malıñdı berip otırsañ, atası basqa, dini basqa, küni basqalar da jaldanıp birlik qıladı! Birlik malğa satılsa, anturğandıqtıñ bası osı. Aǵayın almay birlik qılsa kerek, sonda ärkim nesibesin qudaydan tileydi, äytpese qudaydan tilemeydi, şaruwa izdemeydi. Äweli birine-biri päle izdeydi. Ne tüsin, ne ajarın, ne ökpesin buldap, ol bolmasa, bir päle salıp, qorğalatıp, äytewir birin-biri aldawdıñ amalın izdesedi. Munıñ qay jerinen birlik şıqtı?

“Iris aldı - tirlik” deydi, ol qay tirlik? Ol osı jan kewdeden şıqpağandıq pa? Joq, onday tirlik iyte de bar. Onday tirlikti qımbat körüp, buldağan adam ölimdi jaw körüp, ahiyretke duşpan boladı. Janın qorğalatıp, jawdan qaşıp, qorqaq atanıp, eñbek qıluwdan, qızmet qıluwdan qaşıp, erinşek atanıp, ez atanıp, dünüyede älgi ayılğan ırısqa duşpan boladı. Ol aytqan tirlik olar emes. Kökiregi, köñili tiri bolsa, sonı aytadı. Öziñ

tiri bolsañ da, kökiregiñ öli bolsa, aqıl tabuwğa söz uğa almaysıñ. Adal eñbekpen erinbey jürüp mal tabuwğa jiger qıla almaysıñ.

Keseldi jalqaw, qıljaqbas,

Äzir tamaq, äzir as,

Sırtıñ - pısıq, işiñ - nas,

Artın oylap uyalmas,

bolıp jürüp, tirimin deme, onan da alla jibergen aq buyırıqtı ölimniñ özi artıq.

7. Söz

Jas bala anadan tuwğanda eki türli minezben tuwadı: birewi - işsem, ješem, uyqtasam dep turadı. Bular- tänniñ qumarı, bular bolmasa, tән jañğa qonaq üy bola almaydı. Häm özi öspeydi, quwat tappaydı. Birewi - bilsem eken demeklik. Ne körse soğan talpınıp, jaltır-jultır etken bolsa, oğan qızıǵıp, awzına salıp, dämin tatıp qarap, tamaǵına, betine basıp qarap, sırnay-kerney bolsa, dawısına umtılp, onan erjetniñkiregende iyt ürse de, mal şuwlasa da, birew külse de, birew jılasa da tura jügirip, “ol nemene?”, “bul nemene?” dep, “ol nege üytedi?” dep, “bul nege büytedi?” dep, közi körgeñ, qulaǵı estigenniñ bärin surap, tınıştıq körmeydi. Muñıñ bari - jan qumarı, bilsem eken, körsem eken, üyrensem eken degen.

Düniyeniñ köringen häm körinbegen sırn tügeldep, eñ bolmasa denelep bilmese, adamdıqpen ornı bolmaydı. Onı bilmegen soñ, ol jan adam janı bolmay, hayvan janı boladı. Äzelde quday taǵala hayvannıñ janınan adamnıñ janın iri jaratqan, sol äserin körsetip jaratqanı. Sol quwat jetpegen, mıy tolmağan essiz bala kündegi “bul nemene, ol nemene?” dep, bir närseni surap bilsem eken degende, uyqı, tamaq ta esimizden şıǵıp ketetuǵın qumarımızdı, erjetken soñ, aqıl kirgende, ornın tawıp izdenip, kisisin tawıp suranıp, ǵılım tapqandardıñ jolına nege salmaydı ekemiz?

Sol öristetip, örisimizdi uzartıp, qumarlanıp jıyǵan qazınamızdı köbeytsek kerek, bul jannıñ tamaǵı edi. Tännen jan artıq edi, tändi jañğa bas urǵızsa kerek edi. Joq, biz olay qılmadıq, uzaqtay şuwlap, qarǵaday barqıldap, awıldaǵı boqtıqtan uzamadıq. Jan bizdi jas künimizde biylep jür eken. Erjetken soñ, küş engen soñ, oğan biyletpedik. Jandı tänge bas urǵızdıq, eşnäsege köñilmenen qaramadıq, közben de jaqsı qaramadıq, köñil aytıp tursa, senbedik. Közben körgeñ närseniñ de sırtın körgeñge-aq toydıq. Sırn qalay boladı dep köñilge salmadıq, onı bilmegen

kisiniñ nesi ketipti deymiz. Birew ketkenin aytsa da, uqpaymız. Birew aql aytsa: “Oy, tãñiri-ay, kimnen kim artıq deysiñ!” - deymiz, artıgın bilmeymiz, aytıp tursa uqpaymız.

Kökirekte säwle joq, köñilde senim joq. Qur közbenen körgen bizdiñ hayvan maldan nemiz artıq? Qayta, bala künimizde jaqsı ekenbiz. Bilsek te, bilmesek te, bilsek eken degen adamnıñ balası ekenbiz. Endi osı künde hayvannan da jamanbız. Hayvan bilmeydi, bilemin dep talaspaydı. Biz tük bilmeymiz, biz de bilemiz dep nadandığımızdı bilimdilikke bermey talasqanda, öler-tirilerimizdi bilmey, küre tamırımızdı adıraytıp ketemiz.

8. Söz

Osı aqıldı kim üyrenedi, nasihattı kim tıñdaydı?

Birew - bolıs, birew - biy. Olardıñ aql üyreneyin, nasihat tıñdayın degen oyı bolsa, ol orıñğa saylanıp ta jürmes edi. Olar özderi de üzdik kisimiz, özderimiz birewge ülgı berip, aql aytarlıqız dep saylandı. Özderi tüzeliş jetken, endi eldi tüzerligi-aq qalğan. Ol ne qılıp tıñdasın jäne tıñdayın dese de, qolı tiye me? Basında özindik jumısı bar: ulıgımızğa jazalı bolıp qalamız ba, eldegi buzaqılarımızdı büldirip alamız ba, nemese halqımızdı büldirip alamız ba, yaki özimiz şıgımdap, şıgınıımızdı toltıra almay qalamız ba? - degen ebine qaray birewdi jetilteyin dep, birewdi qutıltaın degen beynetiniñ bari basında, qolı tiymeydi.

Baylar, olar özderi de bir kün bolsa da, dāwlet qonıp, dūniyeniñ jarımı basında tur. Özinde joqtı malımenen satıp aladı. Köñilderi kökte, közderi aspanda, adaldıq, adamdıq, aql, ğılım, bilim - eşnärse maldan qımbat demeydi. Mal bolsa, quday tağalanı da paralap alsı boladı deydi. Onıñ dini, qudayı, halqı, jurtı, bilimi, uyatı, arı, jaqını - bari mal. Sözdı qaytıp uqsın, uğayın dese de, qolı tiye me? Ol maldı suwarmaq, toyğızbaq; sawdasın jıyğızbaq, küzettirmek, baqtırmaq, urı-böri, qıs, suwıq-suğanaq - solardan saqtanbaq, solardan saqtarlıq kisi tappaq. Onıñ bärin jayğastırıp, ayağın alıp kelip maqtanğa ornalastırğanşa qaşan? Qolı tiymeydi.

Endi urı-zalım, sum-surqıya özderi de tıñdamaydı. Onşa-munşa qoy jüñdi qoñırşalar küñin de köre almay jür. Analar anaday bolıp turğanda, bilim, ğılım, aqıldı ne qılsın? Jäne de bilim, ğılım kedeyge keregi joqtay-aq: “Bizdi ne qılasıñ, ana sözdı uğarlıqtarğa ayt!” deydi. Onıñ özgemenen isi joq, ana aldındağı üşewindey bolğan jannıñ oyında eşbir qayğısı, muñı bolmasa kerek.

9. Söz

Osı men özim - qazaqpın. Qazaqtı jaqsı körem be, jek körem be? Eger jaqsı körsem, qılıqtarın qostasam kerek edi. Üwä ärneşik boylarınan adam jaqsı körerlik, köñilge tiyanaq qırlıq bir närse tapsam kerek edi. Sonı ne ümit üzbestikke, ne onısı bolmasa, munısı bar ğoy dep, köñilge quwat qıluwğa jaratsam kerek edi, ondayım joq. Eger jek körsem, söylespesem, mäjilistes, sırlas, keñestes bolmasam kerek edi, tobına barmay, “ne qıldı, ne boldı?” demey jatuw kerek edi, ol mümkin bolmasa, bulardıñ ortasınan köşip ketüw kerek edi. Bulardı jöndeymin dewge, jöndeler, üyrenen degen ümitim de joq. Bulardıñ biri de joq. Bul qalay? Bul aytqanıñ birin tutpay bolmas edi.

Men özim tiri bolsam da, anıq tiri de emespin. Äñşeyin osılardıñ ızasınan ba, özime-özim ıza bolğanımnan ba, yaki böten bir sebepten be? - eş bilmeymin. Sırtım saw bolsa da, işim ölip qalıptı. Aşuwlansam, ızalana almaymın. Külsem, quwana almaymın, söylegenim öz sözim emes, külgenim öz külkim emes, bäri de äldekimdiki. Qayrattı künimde qazaqtı qıyıp böten jaqqa ketpek tügil, özin jaqsı körüp, ümit etip jürüwpin. Qaşan äbden bilip, ümitimdi üzgen kezde, özge jaqqa barıp, jattı öz qılıp, üyir bolarlıq kayrat, jalın sönip te qalğan eken. Sol sebepten bir jürgen quwıs kewdem. Teginde oylaymın: bu da jaqsı, öler kezde “ättegene-ay, sonday-sonday qızıqtarım qaldı-aw!” dep qayğılı bolmay, aldıñğı tilew bolmasa, artqa alañ bolmay ölüwge.

10. Söz

Birewler qudaydan bala tileydi”. Ol balanı ne qıladı? Ölse ornımdı bassın deydi, artımnan quran oqısın deydi, qartayğan künimde asırasın deydi. Osıdan basqası bar ma? Balam ornımdı bassın demek ne söz? Öziñnen qalğan dünüye iyesisiz qalar deysiñ be? Qalğan dünüyenıñ qamın sen jemek pe ediñ? Ölip bara jatqanda özgeden qızğanıp aytqanıñ ba? Özgege qıymaytuğın seniñ ne qılğan artıqsa ornıñ bar edi? Balanıñ jaqsısı - qızıq, jamanı - küyik, ne türli boların bilip suradıñ? Dünüyede öziñniñ körgeñ qorlığın az boldı ma? Öziñniñ qılğan ittigiñ az boldı ma? Endi bir bala tuwğızıp, onı da it qıluwğa, oğan da qorlıq körsetüwge munşa nege qumar boldıñ?

Artımnan balam quran oqısın deseñ, tirlikte öziñniñ jaqsılıq qılğan kisiñ köp bolsa, kim quran oqımaydı? Eger jamanşılıqtı köp qılğan bolsañ, balañnıñ oqığan quranı seni nege jetkizedi? Tirlikte öziñe-öziñ qılmağan isti, ölgen soñ sağan balañ käsip qılıp bere ala ma? Ahiret üşin bala tilegeniñ - balam jasında ölsin degeniñ. Egerde erjetsin deseñ, özi

erjetip, ata-anasın tuzaqтан qutqararlıq bala qazaqтан tuwa ma eken? Onday balanı sendey äke, seniñ eliñdey el asırap ösirmek pe eken?

Qartayğanda asırasın deseñ, o da - bir bos söz. Äweli - öziñ qaruwıñ qaytarlıq qartayuğa jetemisiñ, joq pa? Ekinşi - balañ meyirimdi bolıp, asırarlıq bolıp tuwa ma, joq pa? Üşinşi - malıñ bolsa, kim asıramaydı? Malıñ joq bolsa, qay asıraw tolımdı boladı? Balanıñ mal tabarlıq boları, mal şaşarlıq boları - ol da eki talay. Hoş, quday tağala bala berdi, onı öziñ jaqsı asıray bilesiñ be? Bilmeysiñ. Äweli öz künäñdi öziñ kötergeniñmen turmay, balañnıñ künäsine tağı da ortaқ bolasıñ. Äweli balañdı öziñ aldaysıñ: “Äne, onı berem, mine, munı berem” dep. Basında balañdı aldağanıña bir mäs bolasıñ. Soñıra balañ aldamsı bolsa, kimnen köresiñ? “Boqta!” dep, birewdi boqtatıp, “käpir - qıyañqı, osığan tiymeñderşi!” dep, onı mazattandırıp, äbden tentektikke üyretip qoyıp, sabaqqa bergende, moldanıñ eñ arzanın izdep, hat tanısa boladı dep, quw, sum bol dep, “pälenşeniñ balası seni sırtıñnan satıp ketedi” dep, tiri jañğa sendirmey jat minez qılıp, osı ma bergen tälimiñ? Osı baladan qayır kütesiñ be?

Jäne mal tileysiñder, nege kerek qılayın dep tileysiñder? Äweli, qudaydan tileymisiñ? Tileysiñ. Quday berdi, bergenin almaysıñ. Quday tağala sağan eñbek qılıp mal tabarlıq quwat berdi. Ol quwattı adal käsip qılarlıq orıñğa jumsaymısiñ? Jumsamaysıñ. Ol quwattı ornın tawıp sarıp qıladı bilerlik ğılım berdi, onı oqımaysıñ. Ol ğılımdı oqısa, uğarlıq aqıl berdi, qayda jibergeniñdi kim biledi? Erinbey eñbek qılsa, tünilmey izdese, ornın tawıp istese, kim bay bolmaydı? Onıñ sağan keregi joq. Seniki - birewden qorqıtıp alsañ, birewden jalnıp alsañ, birewden aldap alsañ bolğanı, izdegeniñ - sol.

Bul - qudaydan tilegen emes. Bul - abıroyın, arın satıp, adam jawlağandıq, tilenşilik. Hoş, süytip jürrip-aq mal taptıñ, bayıdıñ. Sol maldı sarıp qılıp, ğılım tabuw kerek. Öziñ taba almasañ, balañ tapsın. Ğılımsız ahıyret te joq, dünüye de joq. Ğılımsız oqığan namaz, tutqan oraza, qılğan haj, eşbir ğıbadat ornına barmaydı. Eşbir qazaq körmedim, maldı ittikpen tapsa da, adamşılıqpen jumsağan. Bäre de ittikpen tabadı, ittikpen ayrıldı. Beynet, küyigi, ızası - sol üşewinen basqa eşnäse boyında qalmaydı. Barında baymın dep maqtanadı. Joğında “mağan da bayağıda mal bitip edi” dep maqtanadı. Kedey bolğan soñ, tağı qayırşılıqqa tüsedı.

11. Söz

Osı eldiñ ünem qılıp jürgeni nemene? Eki närese. Äweli - urlıq, urı urlıqpen mal tabam dep jür. Mal iyesi artılıp alıp, tağı da baymın dep

jür. Ulıqtar alıp berem dep, dawgerdi jep, qutqaram dep urını jep jür. Qarapayım jurttırlıq aytıp mal alam dep, urıǵa atımdı satıp paydalanam dep, ne ötkizbesin arzaǵa túsirip alam dep jür. Ekinşi - buzaqılar birrewdiń oyında joq päleni oyına salıp, büytseń bek bolasıń, büytseń kep bolasıń, büytseń kek alasıń, mıqtı atanasıń dep, awqattılardı azǵırǵalı älek bolıp jür. Kim azsa, men soǵan kerek bolamın dep, k..n qızdırıp alıp, özin bir ğana azıq qılayın dep jür.

Ulıqtar päli-päli, bul tabılǵan aqıl dep, men seni büytip süeymin dep, ananı jep, seni büytip süeymin dep, mınanı jep jür. Qara halıq meñiñ sonşa üyim bar, sonşa awıl-aymaǵımnen soyılıńdı soǵayın, dawıńdı aytayın dep, qay köp bergenge partiyalas bolamın dep, qudayǵa jazıp, jatpay-turmay salıp jürip basın, awılın, qatın-balasın satıp jür. Osı bir urı, buzaqı joǵalsa, jurttıqlıq oy da tuser edi, şaruwa da qılar edi. Bay barın baǵıp, kedey joǵın izdep, el sekildenip talapqa, tilewge kiriser edi. Endi jurttıñ bari osı eki bülük iske ortaqlıq, munı kim tüzeydi? Anttıñ, serttıñ, adaldıqtıñ, uyattıñ bir toqtawsız ketkeni me? Urını tiyüw da oñay bolar edi, biraq osı buzaqıñıñ tiline eretuǵın, azatuǵın baylardı kim tıyadı?

12. Söz

Kimde-kim jaqsı-jaman ğibat qılıp jürse, onı ol ğibatattan tıyǵa awzımız barmaydı, äytewir jaqsılıqqa qılǵan niyettıñ jamandıǵı joq qoy deymiz. Läkiyn, sonday adamdar tolımdı ğibatqa ğılımı jetpese de, qılsa eken. Biraq onıñ eki şartı bar, sonı bilse eken. Äweli - imannıñ iǵtiqatın mahkamlemek kerek, ekinşi - üyrenip jetkenşe osı da boladı ğoy demey, üyrene berse kerek. Kimde-kim üyrenip jetpey jatıp, üyrengeñin qoysa, onı quday urdı, ğibatı ğibat bolmaydı. Uwa-läkin, kimde-kim iymanñıñ neşe narse birlän kämälät tabatuǵının bilmey, qanşa jerden buzılatuǵının bilmey, basına şalma orap, birädar atın köterip, orazaşıl, namazşıl bolıp jürgen köñilge qalıñ bermey turıp, jirtısın salǵanǵa uqsaydı. Küzetşisiz, eskerüwsiz iman turmaydı, ıqlasımnen özin-özi añdıp, şın dini şınşıldap janı aşıp turmasa, salǵırttıñ imanı bar dep bolmaydı.

13. Söz

İyman degen - Allah Tabaraka uwa taǵalanıñ şäriksiz, ğayıpsız birliğine, barlıǵına uwa är türlü bizge payǵambarımız sallallahu ğalayhi wassälläm arqılı jibergeñ jarlıǵına, bildirgeñine moyın usınıp, inanmaq. Endi bul iman derlik inanuwǵa eki türlü narse kerek. Äweli - ne narsege iman keltirse, sonıñ haqtıǵına aqılı birlän дәlel jürgizerlik bolıp, aqılı

dälel - ispat qılarğa jarasa, munı yakiyni iman dese kerek. Ekinşisi - kitaptan oquw birlän yaki moldalardan estüw birlän iman keltirip, sol iman keltirgen nârsesine sonşalıq berik bolarğa kerek. Birew öltiremin dep qorqıtsa da, mın kisi mın türli is körsetse de, soğan aynıp, köñili qozğalmastay berik boluw kerek. Bul imandı iman taklidi deymiz.

Endi munday iman saqtawğa qorıqpas jürek, aynımas köñil, bosanbas buwın kerek eken. Yakiyni iymanı bar dewge ğılımu joq, taklyydi iymanı bar dewge beriktigi joq, ya aldağanğa, ya azğırğanğa, ya bir paydalanğanğa qarap, aqtı qara dep, ya qaranı aq dep, ötirikti sın dep ant etetuğın kisini ne deymiz? Quday tağala özi saqtasın. Ärneşik bilmek kerek, joğarğı jazılmış eki türliден başka iman joq. İmanğa qarsı kelerlik orında eşbir pende quday tağala keñşiligimen keşedi dağı demesin, onıñ üşin quday tağalanıñ ğafuwına yaki payğambarımızdıñ şafağatına da sıymaydı, mümkün de emes. “Qılış üstinde sert joq” degen, “quday tağalanıñ keşpes künäsi joq” degen jalğan maqaldı quwat körgen munday pendeniñ jüzi qurısın.

14. Söz

Tiri adamnıñ jürekten ayawlı jeri bola ma? Bizdiñ qazaqtıñ jürekti kisi degeni - batır kisi degeni. Onan başka jürektiñ qasiyetlerin anıqtap bile almaydı. Raqımdılıq, meyirbandılıq, ärtürli iste adam balasın öz bawırım dep, ezine oylağanday olarğa da bolsa iygi edi demek, bular - jürek isi. Asıqtıq ta - jürektiñ isi. Til jürektiñ aytqanına könse, jalğan şıqpaydı. Amaldıñ tilin alsa, jürek umıt qaladı. Qazaqtıñ “jürektisi” maqtawğa sıymaydı. Aytqanğa köngiş, uwağdada turğış, boyın jamanşılıqtan tez jıyıp alğış, köştiñ soñınan itşe ere bermey, adasqan köpten atınıñ basın burıp aluwğa jarağan, ädiletti aqıl moyındağan nârsege, qıyın da bolsa, moyındaw, ädiletti aqıl moyındamağan nârsege, oñay da bolsa, moyındamaw - erlik, batırlıq osı bolmasa, qazaqtıñ aytqan batırı - äñşeyin jürekti emes, qasqır jürekti degen söz.

Qazaq ta adam balası ğoy, köbi aqılsızdığınan azbaydı, aqıldıñ sözün uğıp alarlıq jürekte jiger, qayrat, baylawlılıqtıñ joqtığınan azadı. Bilimdi bilsede, arsız, qayratsızdığınan eskermey, ustamay ketedi. Jamanşılıqqa bir eligip ketken soñ, boyın jıyıp alıp keterlik qayrat qazaqta kem boladı. Osı jurttıñ köbiniñ aytıp jürgen mıqtı jigit, er jigit, pısıq jigit dep at qoyıp jürgen kisileriniñ bari - pälege, jamanşılıqqa elirtpek üşin, birin-biri “ayda, batırlap!” qızdırıp aladı da, artın oylatpay, azğıratuğın sözderi. Äytpese qudayğa teristikten, ne ar men uyatqa teristikten silkinip, boyın

jıyıp ala almağan kisi, ünemi jamañsılıqqa, maqtanğa salınıp, öz boyın özi bir teksermey ketken kisi, tawir jigir tügil, äweli adam ba özi?

15. Söz

Aqıldı kisi men aqılsız kisiniñ, meniñ bilüwimşe, bir belgili parqın kördim.

Äweli - pende adam bolıp jaratılğan soñ, dünyede eşbir nârseni qızıq körmey jüre almaydı. Sol qızıqtı nârsesin izdegen kezi ömiriniñ eñ qızıqtı uwaqıtı bolıp oyında qaladı. Sonda esti adam, orındı iske qızıǵıp, qumarlanıp izdeydi eken daǵı, küniñde aytsa qulaq, oylansa köñil süy-singendey boladı eken. Oǵan bul ötken ömirdiñ ökinişi de joq boladı eken. Eser kisi ornın tappay, ne bolsa sol bir bayansız, baǵasız nârsenge qızıǵıp, qumar bolıp, ömiriniñ qızıqtı, qımbattı şaǵın itqorlıqpen ötkizip aladı eken daǵı, küniñde ökingeni payda bolmaydı eken. Jastıqta bul qızıqtan soñ jâne bir qızıq tawıp alatın kisimsip, jastıǵı tozbastay, buwını bosamastay körip jürüp, birer qızıqtı quwǵanda-aq moynı qatıp, buwını qurıp, ekinşi talapqa qayrat qıluwǵa jaramay qaladı eken.

Üşinşi - ärbir nârsenge qızıqpaqtıq. Ol özi boyǵa qumarlıq payda qılattın nâse eken. Ärbir qumarlıq özine bir dert boladı eken, ärtürli qumar bolǵan nârsenge jetkende, yaki äne-mine, jeter-jetpes bolıp jürgende, bir türli mastıq payda boladı eken. Ärbir mastıq boydan oǵattı köp şıǵarıp, aqıldıñ közin baylap, töñirektegi qarawşılardıñ közin aşıp, “ananı-mınanı” degizip, boydı sinatatuǵın nâse eken. Sol uwaqıtta esti kisiler ülken esi şıqqay, aqıldı qoldan jibermey, boyın sinatpay jürüp izdenedi eken. Eser kisiler er-toqımın tastap, börki tüsip qalıp, etegi atınıñ k..n jawıp ketip, eki közi aspanda, jındı kisişe şaba berüwdi biledi eken, sonı kördim. Egerde esti kisilerdiñ qatarında bolǵın kelse, küniñde bir märtebe, bolmasa jumasında bir, eñ bolmasa ayında bir, öziñnen öziñ esep al! Sol aldınıǵı esep alǵannan bergi ömiri qalay ötkizdiñ eken, ne bilimge, ne ahiretke, ne dünyege jaramdı, küniñde öziñ ökinbestey qılıqpen ötkizipisin? Joq, bolmasa, ne qılıp ötkizgeniñdi öziñ de bilmey qalıppısın?

16. Söz

Qazaq qulşılıǵım qudayǵa layıq bolsa eken dep qam jemeydi. Tek jurat qılǵandı biz de qılıp, jıǵılıp, turıp jürsek bolǵanı deydi. Sawdager nesiyesin jıya kelgende “tapqanıñ osı, bittim dep, alsañ - al, äytpese saǵan bola jerden mal qazam ba?” deytuǵını boluwşı edi ǵoy. Quday taǵalanı däl sol sawdagerdey qılamın deydi. Tilin jattıqtırıp, dinin tazartıp, oylanıp, üyrenip älek bolmaydı. “Bilgenim osı, endi qartayǵanda qaydan

üyrene alamın” deydi. “Oqımadıñ demese boladı dağı, tilimniñ kelme-genin qaytuwşısı edi” deydi. Onıñ tili özge jurttan bölekşe jaratılıp pa?

17. Söz

Qayrat, aqıl, jürek üşewi önerlerin aytısıp, talasıp kelip, ğılımğa jü-ginipti. Qayrat aytıptı: “Ey, ğılım, öziñ de bilesiñ ğoy, dünyede eşnärse mensiz kámeletke jetpeytuğın; äweli, öziñdi bilüwge erinbey-jalıqpay üyenüw kerek, ol - meniñ isim. Qudayğa layıqtı ğibatad qılıp, erin-bey-jalıqpay ornına keltirmek te - meniñ isim. Düniyege layıqtı öner, mal tawıp, abuyır mansaptı eñbeksiz tabuwğa bolmaydı. Orınsız, bolımsız närsege üyir qılmay, boydı taza saqtaytuğın, küñäkärlikten, kör-seqızar jeñildikten, nâfsi şaytannıñ azğıruwınan qutqaratuğın, adasqan jolğa bara jatqan boydı qayta jıyğızıp alatuğın men emes pe? Osı ekewi mağan qalay talasadı?” - deпти.

Aqıl aytıptı: “Ne dünyege, ne ahiyretke ne paydalı bolsa, ne zalaldı bolsa, biletuğın - men, seniñ söziñdi uğatuğın - men, mensiz paydanı izdey almaydı eken, zalaldan qaşa almaydı eken, ğılımdı uğıp üyrene almaydı eken, osı ekewi mağan qalay talasadı? Mensiz özderi nege jaraydı?” - deпти.

Onan soñ jürek aytıptı: “Men - adamnıñ denesiniñ patşasımın, qan menen taraydı, jan mende meken qıladı, mensiz tirlik joq. Jumsaq tö-sekte, jılı üyde tamağı toq jatqan kisige töseksiz kedeydiñ, toñıp jürgen kiyimsizdiñ, tamaqsız aştıñ küy-jäyi qanday bolıp jatır eken dep oylatıp, janın aşıtıp, uyqısın aşıtıp, töseginde döñbekşitetuğın - men. Ülkennen uyat saqtap, kişige raqım qıldıratuğın - men, biraq meni taza saqtay al-maydı, aqırında qor boladı. Men taza bolsam, adam balasın alalamay-mın: jaqsılıqqa eljirep eriytuğın - men, jamanşılıqtan jiyrenip tuwlap ketetuğın - men, ädilet, nısap, uyat, raqım, meyirbanşılıq deytuğın när-selerdiñ bäri menen şıǵadı, mensiz osılardıñ körgen küni ne? Osı ekewi mağan qalay talasadı?” - deпти.

Sonda ğılım bul üşewiniñ sözün tıñdap bolıp, aytıptı: - Ey, qayrat, se-niñ aytqanıñnıñ bäri de ras. Ol aytqandarıñnan basqa da köp önerleriñ-niñ barı ras, sensiz eşnärseniñ bolmaytuğın da ras, biraq qaruwına qaray qattılığın da mol, paydañ da mol, biraq zalalıñ da mol, keyde jaqsılıqtı berik ustap, keyde jamandıqtı berik ustap ketesiñ, sonıñ jaman, - deпти.

-Ey, aqıl! Seniñ aytqandarıñnıñ bäri de ras. Sensiz eşnärse tabılmay-tuğın da ras. Jaratqan täñirini de sen tanıtasiñ, jaralğan eki dünyeniñ jayın da sen bilesiñ. Biraq sonımen turmaysıñ, amal da, ayla da - bäri

senen şığadı. Jaqsınıñ, jamannıñ ekewiniñ de süyengeni, sengeni - sen; ekewiniñ izdegenin tawıp berip jürsiñ, sonıñ jaman, - depti. - Sen üşewiñniñ basıñdı qospaq - meniñ isim, - depti. Biraq sonda biylewşi, ämirşi jürek bolsa jaraydı. Aqıl, seniñ qırın köp, jürek seniñ ol köp qırına jürmeydi. Jaqsılıq aytqanıña janı-dini qumar boladı. Könbek tügil quwanadı. Jamanşılıq aytqanıña ermeydi. Ermek tügil jiyrenip, üyden quwıp şığaradı.

- Qayrat, seniñ qaruwıñ köp, küşiñ mol, seniñ de erkiñe jibermeydi. Orındı iske küşiñdi ayatpaydı. Orınsız jerge qolıñdı bosatpaydı. Oسی üşewiñ basıñdı qos, bärin de jürekke biylet, - dep uqtırıp aytuwşınıñ atı ğılım eken. Oسی üşewiñ bir kiside meniñ aytqanımday tabılsañdar, tabanınıñ topırağı közge sürterlik qasiyetti adam - sol. Üşewiñ ala bolsañ, men jürekke jaqtadım. Qudayşılıq sonda, qalpıñdı taza saqta, quday tağala qalpıña ärdayım qaraydı dep kitaptıñ aytqanı osı, - depti.

18. Söz

Adam balasına jırtıqsız, kirsiz, sıpayı kiyinip, häm ol kiyimin bilğap, biljıratıp kiymey, taza kiymek - durıs is. Läkin öz däuletinen artıq kiyinbek, ne kiyimi artıq bolmasa da, köñiline quwat tutıp, tım aynaldırmaq - kerbezdiñ isi.

Kerbezdiñ eki türli qılığı boladı: biri bet-pişinin, murtın, müşesin, jürisin, qas-qabağın qoldan tüzetip, sıntağın köterip, qolın taraqtap äwre bolmaq. Birewi atın, kiyimin “ayran işerim” dep, solardıñ arqasında sıpayı, juğımdı jigit atanbaqqa, özinen ilgerilerge elewli bolıp, özi qatardağınıñ işin küydirep, özinen keyinşilerge “ätteñ, dünüye-ay, osılardıñ atınday at minip, kiyimindey kiyim kiygenniñ ne armanı bar eken?!” - deytuğın bolmaqqa oylanbaq.

Munıñ bäri - masqaralıq, aqımaqtıq. Munı adam bir oylamasın, egerde bir oylasa, qayta adam bolmağı - qiyın is. Kerbez degendi osınday ker, kerdeñ nemededen beziñder degen sözge uqsatamın. Teginde, adam balası adam balasına aqıl, ğılım, ar, minez degen närselermen ozbaq. Onan basqa närsemelenen ozdım ğoy demektiñ bäri de - aqımaqtıq.

19. Söz

Adam ata-anadan tuwğanda esti bolmaydı: estip, körüp, ustap, tatıp eskerse, dünüyedegi jaqsı, jamandı tanıydı dağı, sondaydan bilgeni, körgeni köp bolğan adam bilimdi boladı. Estilerdiñ aytqan sözderin eskerip jürgen kisi özi de esti boladı. Ärbir estilik jeke özi iske jaramaydı. Sol

estilerden estip, bilgen jaqsı nârselerdi eskerse, jaman degennen saqtansa, sonda iske jaraydı, sonda adam dese boladı. Munday sözdi esitkende şayqaqtap, şalıqtanıp ne salbırap, salğırttıanıp esitse, ne esitken jerde qayta qayıp surap uğayın dep tuşınbasa, ne sol jerde sözdiñ rasına közi jetse de, şığa berip qayta qalpına ketse, estip-esitpey ne kerek? Osınday söz tanımaytuğın elge söz aytqanşa, öziñdi tanıytuğın şoşqanı baqqan jaqsı dep bir hakim aytqan eken, sol sekildi söz boladı.

20. Söz

Tağdırdıñ jarlığın bilesizder - özgerilmeydi. Pendede bir is bar jalıǵuw degen. Ol - tağdırdı adammen birge jaratılğan nârese, onı adam özi tapqan emes. Oğan eger bir elikse, adam balası qutilmağı qıyın. Qayratanıp, silkip tastap ketseñ de, aqırında tağı kelip jeñedi. Aqılı tügel, oyly adamnıñ balası bayqasa, osı adam balasınıñ jalıqpaytuğın nârsesi bar ma eken? Tamaqtan da, oyınnan da, külkiden de, maqtannan da, kerbezdiikten de, toydan da, toptan da, qatınnan da köñil, az ba, köp pe, jalıǵadı. Onıñ üşin bäriniñ ğayıbın köredi, bayansızın bile, köñili burınğıdan da suwıy bastaydı. Düniye birqalıptı turmaydı, adamnıñ quwatı, ğumırını birqalıptı turmaydı. Ärbir maqluqqa quday tağala birqalıptı turmaqta bergen joq. Endi köñil qaydan birqalıptı tura aladı?

Biraq osı jalıǵuw degen ärne körem degen, köp körgen, dämin, baǵasın, bäriniñ de bayansızın bilip jetken, oyly adamnan şıǵadı. Sonşalıq ğumırınıñ bayansızın, düniyenıñ ärbir qızıǵınıñ akırınıñ şolaqtıǵın kör-gen-bilgender tirşilikten de jalıqsa boladı. Bulay bolǵanda aqımaqtıq, qayǵısızdıq ta bir ğaniybet eken dep oylaymın.

21. Söz

Az ba, köp pe, adam balası bir türli maqtannan aman bolmağı - qıyın is. Sol maqtan degen nârseniñ men eki türlişin bayqadım: birewiniñ atın ülkendik dep ataymın, birewin maqtanşaqtıq deymın. Ülkendik - adam işinen özin-özi baǵalı esep qılmaq. Yaǵni, nadan atanbastıǵın, jeñil atanbastıǵın, maqtanşaq atanbastıǵın, ädepsiz, arsız, baylawsız, paydasız, suranşaq, ösekşi, ötirikşi, aldamsı, keseldi - osınday jaramsız qılıqtardan saqtanıp, sol minezderdi boyına qorlıq bilip, özin ondaylardan zorseptemek. Bul minez - aqıldılardıñ, arlılarıñ, artıqtardıñ minezi. Olar özimdi jaqsı demese, meyli bilsin, jaman degizbesem eken dep azaptanadı. Ekinşi, maqtanşaq degen birewi “demesin” demeydi, “desin” deydi. Bay desin, batır desin, quw desin, pısıq desin, ärdayım ne türli bolsa da, “desin” dep azaptanıp jürip, “demesindi” umıtıp ketedi. Umıtpaq tü-

gil, äweli is eken dep eskermeydi. Munday maqtanşaqtardıñ özi üş türlü boladı. Birewi jatqa maqtanarlıq maqtandı izdeydi. Ol - nadan, läkin nadan da bolsa adam. Ekinşisi öz eliniñ işinde maqtanarlıq maqtandı izdeydi. Onıñ nadandıǵı tolıq, adamdıǵı äbden tolıq emes. Üşinşisi öz üyine kelip aytpasa, ya awılına ğana kelip aytpasa, özge kisi qostamaytın maqtandı izdeydi. Ol - nadannıñ nadanı, läkin özi adam emes.

Jatqa maqtalsam eken degen elim maqtasa eken deydi. Elime maqtalsam eken degen aǵayınım maqtasa eken deydi. Aǵayınınıñ işinde özi maqtaw izdegen özimdi özim maqtap jetem deydi.

22. Söz

Däl osı künde qazaqtıñ işinde kimdi jaqsı körıp, kimdi qadirleymin dep oyladım.

Baydı qadirleyin deseñ, bay joq. Bay bolsa, öz basınıñ, öz malınıñ erki özinde bolmas pa edi? Eşbir baydıñ öz malınıñ erki özinde joq. Key bay özi birewmen küş talastıramın dep, jüz kisige qorǵalawıqtıǵınan jalınıp, malın ülestirip jür. Oylaydı: jalıntıp berdim dep, aqımaqtıǵınan. Joq, özi jalınıp berip jür. Qayır da emes, mırzalıq ta emes, öz elimen, öz jerimen oyrandısaıp, oysızdarǵa qoynın aşıp, malın şaşıp jür. Key baylar, eldegi quttılar, süttiler berekelese almaǵan soñ, keseldi quqlar köbeyip ketip, köp qorqıtıp, izdegen nârsesi joq, eriksiz kim bolsa soǵan jemit bolıp jür.

Mırzalardı qadirleyin deseñ, osı künde anıq mırza elde joq, mal bergiş mırza itten köp. Birew bir paydama keltirem dep mırza bolıp jür. Birewler k..ne qurım kiyizdi tuzǵa malşıp tıqqan soñ esi şıǵıp, mırza bolıp, eriksiz kim bolsa soǵan taltayıp emizip jür.

Bolis pen biydi qurmetteyin deseñ, qudaydıñ özi bergen bolıstıq pen biylik elde joq. Satıp alǵan, jalınıp, bas urıp alǵan bolıstıq penen biyliktiñ eşbir qasiyeti joq. Mıqtını qurmetteyin deseñ, jamañsılıqqa eldiñ bäri mıqtı, jaqsılıqqa mıqtı kisi elde joq.

Esti kisini tawıp qurmetteyin deseñ, ädilet, uyat, nısapqa esti kisi elde joq. Quwlıq, sumdıq, aramdıq, amalǵa eldiñ bäri de esti.

Ĝarip-qasar bişaranı qurmetteyin deseñ, jatqan tüyege mine almasa da, ol momındıqqa esep emes. Eger minerlik jayı bolsa, birdemeni eptep ilerlik te jayı bar.

Endi qaldı quw men sum, olar özi de quwartpay, suwaltpay tınıstıq körer emes. Jä, kimdi süydik, kimniñ tilewin tiledik? Özi qurttanıp şaşılǵan bolıs-biyler tura tursın. Endi, älbättä, amal joq, momındıǵınan

“İris baqqan daw baqqas” degen maqalmen bolamın dep, bergeninen jağa almay, jarımın berip, jarımın tınıştığımen bağa almay, urı, zalım, quwlarğa jemit bolıp jürgen şın momın baylardı ayamasañ häm sonıñ tilewin tilemeseñ bolmaydı. Sonan basqanı taba almadım.

23. Söz

Bizdiñ qazaqtı oñdırmay jürgen bir quwanış, bir jubanış degender bar.

Onıñ quwanışı - elde bir jamandı tawıp, ya bir adamnıñ bul özi qılmağan jamañsılığı sıqsa, quwanadı. Aytadı: quday pälenseden saqtasın, o da adamın dep jür ğoy, onıñ qasında biz säwleli kisiniñ biri emespiz be, oğan qarağanda men taza kisi emespin be? - dep. Oğan quday tağala aytıp pa, pälenseden täwir bolsañ boladı dep? YA bilgender aytıp pa, äytewir öziñnen nadanşılığı asqan, ya jamañsılığı arılğan kisi tabılsa, sen jamañğa qosılmaysıñ dep? Jamañğa salısıp jaqsı bola ma? Jaqsığa salısıp jaqsı boladı dağı. Jüz at bätgege qosılsa, men bätge aldım degen söz bolsa, aldında neşe at bar dep surar, artında neşe at bar edi dep surağannıñ nesi söz? Men bes attan, on attan ilgeri edim degenniñ nesi quwanış?

Endi jubanışı - jalğız biz be, eldiñ bäri de süytip-aq jür ğoy, köppen körgeñ ulı toy, köppen birge bolsaq boladı da degen sözdi jubanış qıladı. Oğan quday tağala aytıp pa, köpten qalmasañ boladı dep. Köpke qaharım jürmeydi dep. Köpke tuzağım jetpeydi dep pe? Ğılım köpke kelip pe? Birewden tarap pa? Hikmet köpten taray ma? Birden taray ma? Köpke qorlıq jürmey me? Bir üydiñ işi tügel awırsa, jeñil tiye me? Jer bilmegen köp adam adasıp jürse, bir jer biletuğın kisiniñ keregi joq pa eken? Köp kisi jolawşınıñ bäriniñ atı arığanı jaqsı ma? Joq, jarmısı arısa, jarmısınıñ küylisi jaqsı ma? Jut kelse, eldiñ bäriniñ tügel jutağanı jaqsı ma? Jarım-jartısı aman qalğanı jaqsı ma? Oı köp aqımaqtıñ bir aqımaqqa nesi jubanış? Tuqımımızben awzımız sasıq boluışı edi degen jaman küyew qalıñdığın jeñip pe? Köñilin sol sözi razı qıluwğa jetip pe? Endeşe, köbiñnen qalma, sen de awzıñdı sasıta ber dep pe?!

24. Söz

Jer jüzinde eki mıñ millionnan köp artıq adam bar, eki millionday qazaq bar. Bizdiñ qazaqtıñ dostığı, duşpandığı, maqtanı, mıqtılığı, mal izdewi, öner izdewi, jurt tanuwı eşbir halıqqa uqsamaydı.

Birimizdi birimiz añdıp, jawlap, urlap, kirpik qaqtırmay otırğanımız. Östip, jer jüzindegi jurttıñ qorı bolıp, birimizdi birimiz añdıp ötemiz be?

Jer jüzinde eki mın millionnan köp artıq adam bar, eki millionday qazaq bar. Bizdiñ qazaqtıñ dostıǵı, duşpandıǵı, maqtanı, mıqtılıǵı, mal izdewi, öner izdewi, jurt tanuwı eşbir halıqqa uqsamaydı. Birimizdi birimiz añdıp, jawlap, urlap, kirpik qaqtırmay otırǵanımız. Üş millionnan halqı artıq dünyede bir qala da bar, dünyeniñ bas-ayaǵın üş aynalıp körgen kisi tolıp jatır. Östip, jer jüzindegi jurttıñ qorı bolıp, birimizdi birimiz añdıp ötemiz be? Joq, qazaq ortasında da urlıq, ötirik, ösek, qastıq qalıp, önerdi, maldı tüzden, böten jaqtan tüzüw jolmen izdep, öristerlik kün bolar ma eken? Äy, ne bolsın!. Jüz qaraǵa eki jüz kisi suǵın qadap jür ğoy, birin-biri qurtpay, qurımay tınış taba ma?

25. Söz

Balalardı oqıtqan da jaqsı, biraq qulşılıq qılarlıq qana, türki tanırlıq qana taza oqısa boladı. Onıñ üşin bul jer daruwlharap, munda äweli mal tabuw kerek, onan soñ arab, parsı kerek. Qarnı aş kisiniñ könilinde aqıl, boyında ar, ğılımǵa qumarlıq qaydan tursın? Aşap-ışımge maldıñ tapşılıǵı da aǵayınnıñ arazdıǵına uwä ärtürli pälege, urlıq, zorlıq, quwlıq, sumdıq sekildi näreselerge üyirlendirüwge sebep bolatuǵın närse. Mal tapsa, qarın toyadı. Onan soñ, bilim tügil öner kerek eken. Sonı üyreneyin ne balama üyreteyin dep oyına jaqsı tüsedı. Orısqa oquw kerek, hikmet te, mal da, öner de, ğılım da - bäre orısta tur. Zararınan qaşıq boluw, paydasına ortaқ boluwǵa tilin, oquwın, ğılımın bilmek kerek. Onıñ sebebi olar dünyeniñ tilin bildi, munday boldı. Sen onıñ tilin bilseñ, kökirek köziñ aşıladı. Ärbirewdiñ tilin, önerin bilgen kisi onımenen birdeylik daǵuwasına kiredi, asa arsızdana jalınbaydı. Dinge de jaqsı bilgendik kerek. Jorǵalıqpenen könilin alsam eken degen nadan äke-şesin, aǵayın-jurtın, dinin, adamşılıǵın jawırınan bir qaqqanǵa satadı. Tek mayordıñ külgeni kerek dep, k..i aşılsa da, qam jemeydi. Orıstıñ ğılımı, öneri - dünyeniñ kilti, onı bilgenge dünye arzanıraq tüsedı. Läkin osı künde orıs ğılımın balasına üyretken jandar sonıñ qaruwımen taǵı qazaqtı añdısam eken deydi. Joq, olay niyet kerek emes. Maldı qalay adal eñbek qılǵanda tabadı eken, sonı üyreteyik, munı körip jäne üyrenüwşiler köbeyse, ulıqsıǵan orıstardıñ jurttıq birdey zakonı bolmasa, zakonsız qorlıǵına könbes edik. Qazaqqa küzetşi bolayın dep, biz de el bolıp, jurt bilgendi bilip, halıq qatarına qosıluwdıñ qamın jeyik dep niyettenip üyrenüw kerek. Qazır de orıstan oqıǵan balalardan artıq jaqsı kisi şıǵa almay da tur. Sebebi: ata-anası, aǵayın-tuwǵanı, bir jaǵınan, buzıp jatır. Süytse de, osı oqıǵan balalar - ana oqımaǵan qazaq balalarınan üzdik, ozıq. Ne qılsa da sözdi uqtırsa boladı olarǵa. Jaqsı atanıñ balaları da köp oqıǵan joq, qayta, kedeydiñ balaların orısqa qorlap berdi. Olar osıdan

artıq qayda barsın? Jäne de keybir qazaqtar aǵayınımın arazdasqanda: “Seniñ osı qorlıǵıña köngenşe, balamdı soldatqa berip, basıma şaş, awzıma murt qoyıp ketpesem be!” dewşi edi. Osınday jaman sözdı, qudaydan qorıqpay, pendeden uyalmay aytqan qazaqtardıñ balası oqıǵanmenden ne bola qoysın? Sonda da özge qazaq balalarınan artıq üyrengeñi nemene, qay köp üyrenipti? Kirdi, şıqtı, ildi, qayttı, tübegeylep oqıǵan bala da joq. Ākesi el aqşasımın oqıǵanǵa äreñ oqıtadı, öz malın ne qılıp şıǵarsın? Tuwrasın oylaǵanda, balaña qatın äperme, enşi berme, bariñdı salsañ da, balaña orıstıñ ǵılımnı üyret! Mına men aytqan jol - mal ayar jol emes. Qudaydan qorıq, pendeden uyal, balañ bala bolsın deseñ - oqıt, mal ayama! Äytpese, bir it qazaq bolıp qalǵan soñ, saǵan rahat körsete me, özi rahat köre me, ya jurtqa rahat körsete me?

26. Söz

Bizdiñ qazaqtıñ qosqan atı aldında kelse, tüsirgen baluwanı jıqsa, salǵan qusı alsa, qosqan iti özgeden ozıp barıp ustasa, esi şıǵıp bir quwanadı. Bilmeymin, sodan artıq quwanışı bar ma eken? Äy, joq ta şıǵar! Osı quwanış bäri de qazaq qarındastıñ ortasında bir hayvannıñ öneriniñ artilǵanına ya bir böten adamnıñ jıqqanına maqtanarlıq ne ornı bar? Ol ozǵan, alǵan, jıqqan özi emes, yaki balası emes. Munıñ bäri - qazaqtıñ qazaqtan basqa jawı joq, bittey närseñi bir ülken is qılǵan kisidey quwanǵan bolıp, ana özgeleñdi ızalandırsam eken demek. Birewdi ızalandırmaq - şariǵatta haram, şaruwaǵa zalal, aqlıǵa teris. Äñşeyin birewdi iza qılmaqtıñ nesin дәwlet bilip quwanadı eken? Jä, bolmasa, ana iza boluwşı sonşalıq nege jer bolıp qaladı eken?

Jüyrik at - keyde ol elde, keyde bul elde bolatuǵın närse, qıran qus ta, jüyrik iyt te - keyde onıñ qolına, keyde munıñ qolına tüsetuǵın närse. Küşti jigit te ünemi bir elden şıǵa ma? Keyde ana elden, keyde mına elden şıǵadı. Munıñ bärin adam öz önerimenden jasaǵan joq. Bir ozǵan, bir jıqqan ünemi ozıp, ünemi jıǵıp jürmeydi. Sonıñ bärin de bile tura, jerge kirgendeñ bolıp ya bir aramdıǵı, jamandıǵı, şıqqanday nesine uyalıp, qorlanadı eken?

Endi osılardan bilseñiz boladı: nadan el quwanbas närsege quwanadı häm jāne quwanǵanda ne aytıp, ne qoyǵanın, ne qılǵanın özi bilmey, esi şıǵıp, bir türlü mastıqqa kez bolıp ketedi. Häm uyalǵandarı uyalmas närседен uyaladı, uyalarlıq närседен uyalmaydı. Munıñ bäri - nadandıq, aqımaqtıqtıñ äseri. Buların aytsañ, keybirewi “ras, ras” dep uyıǵan boladı. Oǵan nanba, erteñ ol da älgilerdiñ biri bolıp ketedi. Köñili, közi jetip tursa da, hayvan sekildi äwelgi ädetinen boyın toqtata almaydı, bir

tiyanaqşızdıqqa tüşip ketedi, eşkim toqtatıp, uqtırıp bolmaydı. Ne jamañılıq bolsa da bir ädet etse, qazaq ol ädetinen eriksiz qorıqqanda ya ölgende toqtaydı, bolmasa aqlına jeñgizip, munım teris eken dep bilip, oylanıp özdiginen toqtağan adamdı körmessiñ.

27. Söz

(Sokrat hakimniñ sözi)

Bir küni Sokrat hâkim bir Aristodim degen ğalım şäkirtine quday tabaraka uwa tağalağa qulşılıq qılmaq tuwrasında aytqan sözi. Ol özi qulşılıq qılğandarğa külüwşi edi.

- Äy, Aristodim, eşbir adam bar ma, seniñ bilüwiñşe, qılğan önerleri sebepti adam tañırqawğa layıqtı? - dedi.

Ol ayttı: - Tolıp jatır, qaziret.

- Biriniñ atın ataşı, - deydi.

- Gomerge bäyitşiligi sebepti, Sofoklge tragediyası sebepti, yağni bi-rewdiñ sıypatına tüşpektik, Zevksiske süretşiligi sebepti tañırqaymın, - dep, soğan uqsağan neşe onan basqa önerleri äşkere bolğan jandardı ayttı.

- Olay bolsa, kim artıqşa ğajayıptanuwğa layıqtı: jansız, aqlsız, qur pişindi jasaytuğın süretşi me? Ya jan iyesi, aql iyesi adamdı jaratuwşı ma? - deydi.

- Soñğısı layıqtı, - deydi, - biraq ol jaratuwşı jarattı, özdiginen kez kelip, solay bolıp ketpey, basınan bilip istegen hikmetimen bolsa, - deydi.

- Jä, paydalı närse dünyede köp, biriniñ paydası körinip, bilinip turadı. Keybiriniñ paydası anıq bilinbeydi. Sonıñ qaysısın hikmet köresiñ? - dedi. - Ärine, äškere paydağa bola jaratılğanın hikmet desek kerek deymın, - deydi.

- Jä, olay bolsa, adamdı jaratuwşı hawasi hamsa zahri bergende, tahqiq oylap, olardıñ paydasınıñ barlığı tügel oğan muqtaj bolarlığın bilip bergendigi äškere tur ğoy. Äweli közdi körsin dep beripti, eger köz joq bolsa, dünyedegi körikti närselerdiñ körkinen qaytıp läzzat alar edik? Ol köz özi nâziktiginen keregine qaray aşıp, jawıp turuwı üşin qabaq beripti. Jelden, uşqınnan qağa bersin boluwı üşin kirpik beripti. Mañday terini közden qağıp turuwğa kerek bolğandığınan, basqa tağı keregi bar qılıp qas beripti. Qulaq bolmasa, ne qañğır, ne dünğir, dawıs,

jaqsı ün, küy, än - eşbirinen läzzattanıp habar ala almas edik. Murın iyis bilmese, dünyede ne tätti, ne qattı ne dämдиниñ qaysısınan läzzat alar edik? Bulardıñ bəri bizdiñ paydamız emes pe?

Közdi, murındı awızğa jaqın jaratıptı, işip-jegen asımızdıñ tazalığın körip, iyisin bilip, işip-jesin dep. Bizge keregi bar bolsa da, jiyirkenerlik jeri bar tesikterdi bul bastağı ğaziz bilimdi jerimizden alıs aparıp tesipti, munıñ bəri hikmetpen bilip istelgendigine дәlel emes pe? - deпти.

Sonda Aristodim tahqiq oylap teksergende, adamdı jaratuwşı artıq hikmet iyesi ekendigine hām mahabbatımenen jaratqandıǵına şübәsi qalmadı.

- Olay bolğanda jāne ne oylaysıñ, hāmma maqulıhattı jas balalarına eljiretip, üyiriltip turuwın körgende üwä hāmma maqulıhattıñ ölimin jek körip, tirşilikte köp qalmaqsılığın tilep, ijtiħad qıluwın körgende, ösip-önüwiniñ qamında boluwdan basqa isti az oylamaqtarı - bularınıñ bəri jurт bolsın, össin, önsin üşin. Solardıñ bәrin jaratqanda köñilderin solayşa intıqtandırıp qoyğandıǵı hām munıñ bәri jaqsı körgendiginen ekenin bildirmey me? - deydi.

- Ey, Aristodim! Qalayşa sen bir öziñnen, yaǵni adamnan basqada aqıl joq dep oylaysıñ? - edi. - Adamnıñ denesi öziñ jürgen jerdiñ bir bitimdey qumına uqsas emes pe? Deneñde bolğan dımdar jerdegi suwlarıñ bir tamşısınday emes pe? Jä, sen bul aqılğa qaydan iye boldıñ? Ąrine, qaydan kelse de, jan degen nәрse keldi de, sonan soñ iye boldıñ. Bul ğalamdı kördiñ, ölşewine aqılñ jetpeydi, kelisti körimdigine hām qanday layıqtı jarastıqtı zakonımen jaratılıp, onıñ eşbiriniñ buzılmaytuğının köresiñ. Bulardıñ bәrine tañğajayıp qalasıñ hām aqılñ jetpeydi, osıların bәri de kez kelgendikpen bir nәrseden jaralğan ba, yaki bulardıñ iyesi bir ölşewsiz ulı aqıl ma? Eger aqılmenen bolmasa, bulayşa bul esebine, ölşewine oy jetpeytuğın dүniye әrbir түrli kerekke bola jaratılıp hām bir-birine sebeppen baylanıstırılıp, pendeniñ aqılına ölşew bermeytuğın mıqtı körkem zakonge qaratılıp jaratıldı, - deydi. Ol ayttı: - Tahqiq bul aytqanıñniñ bәri ras, jaratuwşı artıq aqıl iyesi ekendigi mağlum boldı. Ol qudaydıñ ulıqtıǵına iñkәrim joq. Biraq sonday ulıq quday meniñ qulşılıǵıma ne qılıp muqtaj boladı? - dedi.

- Ey, Aristodim! Qate aytasıñ. Muqtaj bolmağanda da, birew seniñ qamıñdı jese, seniñ oğan qarızdar ekendigiñe de ustaz kerek pe? - dedi.

Aristodim ayttı: - Ol meniñ qamımdı jeytuğının men qaydan bilem? - dedi.

- Jä, olay bolsa hämma maqulıqqa da qara, öziñe de qara, jandı bärimizge de beripti. Jannıñ jarıgın bärimizge de birdey uğarlıq qılıp berip pe? Adam aldın, artın, osı künin - üşewin de tegis oylap tekseredi. Hayvan artın, osı künin de buldır bileledi, aldınğı jağın teksermekke tipti joq. Hayvanğa bergen denege qara, adamğa bergen denege qara. Adam eki ayağına basıp tik turıp, duniyeni tegis körmekke, tegis teksermekke layıqtı häm özge hayvandardı quldanarlıq, paydasın körerlik layıgı bar. Hayvannıñ biri ayağına senip jür, bir öziñdey hayvandı quldanarlıq layıgı joq. Adam özi özine senbese, adamdı da hayvan sekildi qılıp jaratsa, eşnärsege jaramas edi. Hayvanğa adamnıñ aqılın berse, munşa şeberlik, munşa darkarlık, bir-birine gılım üyreterlik şeşendik salahiyat ol denege layıqtı kelmeydi. Qay ögiz şahar jasap, qural jasap, neşe türli sayman jasap, sıpaylıq şeberliktiñ üdesinen şığarlıq qıysını bar? Biraq adam balası bolmasa, bul gajayıp aqıldı jäne gajayıppen jasağan denege kirgizip, munşa salahiyat iyesi qılğanı hiqmetpenen özge hayvanğa sultan qılğandıgına дәlel emes pe? Ol дәlel bolsa, adam balasın artıq körip, qamın äwelden allanıñ özi oylap jasağanına da дәlel emes pe? Endi adam balasınıñ qulşılıq qılmaqqa qarızdar ekeni mağlum bolmay ma? - deпти.

28. Söz

Ey, musulmandar! Birew bay bolsa, birew kedey bolsa, birew awruw, birew saw bolsa, birew esti, birew eser bolsa, birewdiñ köñili jaqsılıqqa meyildi, birewdiñ köñili jamanşılıqqa meyildi - bular nelikten dese birew, sizder aytasızdar: quday tağalanıñ jaratuwınan yaqi buyrıgınşa bolğan is dep. Jä, olay bolsa, biz quday tağalanı ayıbı joq, mini joq, özi әdil dep iman keltirip edik. Endi quday tağala bir anturğangğa eñbeksiz mal beredi eken. Bir qudaydan tilep, adal eñbek qılıp, payda izdegen kisiniñ eñbegin jandırmay, qatın-balasın jöndep asırarlıq ta qılmay, kedey qıladı eken. Eşkimge zalalsız bir momındı awruw qılıp, qor qıladı eken. Qayda bir urı, zalımnıñ denin saw qıladı eken. Äke-şeşesi bir eki balanıñ birin esti, birin eser qıladı eken. Tamam jurta buzıq bolma, tüzik bol dep jarlıq şaşıp, jol saladı eken. Tüzikti beyişke şığaramın dep, buzıqtı tozaqqa salamın dep ayta tura, pendesiniñ birewin jaqsılıqqa meyildendirip, birewin jamanşılıqqa meyildendirip, özi qudaylıq qudiretimen birewin jaqsılıqqa burıp, birewin jamandılıqqa burıp jiberip turadı eken. Osınıñ bәri quday tağalanıñ ayıpsız, minsiz gafuwr rahimdigine, әdildigine layıq kele me? Jurt ta, mülük te - bәri qudaydıñ öziniki. Bul qılğanın ne dey alamız? Öz mülkin özi ne qılsa qıla beredi. Onı ayıptı boladı dey almaymız deseñ, ol söziñ quday tağalanıñ ayıbı, mini joq emes, tolıp jatır, biraq aytuwğa bata almaymız degeniñ emes pe? Olay bolğanda, pende

öz tırısquandığımenen ne tabadı? Bärin qıluwşığa qıldıruwşı özi eken. Pende pendege ökpeleytuğın eşnärse joq. Kim jaqsılıq, kim jamandıq qılsa dağı qudaydan kelgen jarlıqtı qılıp jür eken deymiz be?

Quday tağala ärbir aqlı bar kisige iyman parız, ärbir imanı bar kisige ğıbadat parız degen eken. Jäne de ärbir ras is aqıldan qorıqpaşa kerek. Jä, biz endi aqlıdı erkine jibermesek, quday tağalanıñ aqlı bar kisige iyman parız degeni qayda qaladı? “Meni tanığan aqlımenen tanı” degeni qayda qaladı? Dinimizdiñ bir jasırın turğan jalğanı joq bolsa, aqlıdı, onı oylama degenimizge pende bola ma? Aqlı toqtamağan soñ, dinniñ özi neden boladı. Äweli iymandı tüzetpey jatıp, qılğan ğıbadat ne boladı? Joq, sen jaqsılıq, jamandıqtı jaratqan - quday, biraq qıldırğan quday emes, awruwdı jaratqan - quday, awırtqan quday emes, baylıqtı, kedeylikti jaratqan - quday, bay qılğan, kedey qılğan quday emes dep, nanıp uqsañ bolar, äytpese - joq.

29. Söz

Bizdiñ qazaqtıñ maqaldarınıñ köbiniñ iske tatırlığı da bar, iske tatımaq tügil, ne qudayşılıqqa, ne adamşılıqqa jaramaytuğın da bar.

Äweli “Jarlı bolsañ, arlı bolma” deydi. Ardan ketken soñ, tiri bolıp jürgen qurısın. Eger onısı jalğa jürgeñde janıñdı qıynap eñbekpenen mal tap degen söz bolsa, ol - ar ketetuğın is emes. Tınış jatıp, közin satıp, birewden tilenbey, janın qarmanıp, adal eñbekpen mal izdemek - ol arlı adamnıñ isi.

“Qalawın tapsa, qar janadı”, “Surawın tapsa, adam balasınıñ bermeytini joq” degen - eñ barıp turğan quday urğan söz osı. Surawın tabamın, qalawın tabamın dep jürüp qorlıqpenen ömir ötkizgenşe, maldı ne jerdən suraw kerek, ne aqqan terden suraw kerek qoy.

“Atıñ şıqpaşa, jer örte” deydi. Jer örtep şığarğan atıñnıñ nesi murat? “Jüz kün atan bolğanşa, bir kün buwra bol” deydi. Täñirge jazıp, minbey-tüspey arıp, şömeñdep diwanalıqpen bir kün bolğan buwralıq nege jaraydı?

“Altın körse, perişte joldan tayadı” deydi. Perişteden sadağa ketkir-ay! Perişte altındı ne qılsın, öziñiñ körseqızar sumdığın qostağalı aytqanı.

“Ata-anadan mal tätti, altındı üyden jan tätti” deydi. Ata-anasınan mal tätti körinetuğın anturğannıñ tätti derlik ne janı bar. Bulardıñ bärinen de qımbat ata-anasın malğa satpaq eñ arsızdıñ isi emes pe? Ata-ana şaması kelse, miñnattanıp mal jıysa da, dünüyelik jıysa da, artımda bala-

larıma qalsın deydi. Ol ata-ananı malğa satqan soñ, qudayğa duşpandıq is emes pe? Osınday bilmestikpenen ayılğan sözderine bek saq boluw gerek.

30. Söz

Qırqın minse qır artılmaytuğın osı bir “qırt maqtan” degen bir maqtan bar, sol nege gerek, nege jaraydı? Ol ar, esti bilmeydi, namıstı bilmeydi, keñ tolğaw, ülken oy joq, ne baluwandığı joq, ne batırlığı joq, ne adamdığı joq, ne aqıldılığı, arlılığı joq. Moyının burıp qoyıp: “Öy, täñiri-ay, qoyşı äri, kimnen kim artıq deysiñ, kimniñ bası kimniñ qanjığasında jür, ol meniñ qazanıma as salıp berip jür me, men onan sawın sawıp otırmın ba?” - dep bulğaqtap, nemese: “ayağanım janım ba? Öy, enesin urayın, ölip ketpey nege gerek? Azar bolsa atılıp, ya osı üşin aydalıp ketsem de köngenim-aq! Äytewir bir ölim bar ma?” - dep qalşıldaytuğın kisi köp qoy.

Özderiñ körip jürsiñder, osı aytqan söz boyına layıq qazaq kördiñder me? Ölimge şıdaytuğın qazaq körgenim joq, ölimge şıdamaymın degen de qazaq körgenim joq, keñirdegin ğana körsetedi-aw: “qıyılıp qana qalayın” dep. Eger osı söz boyına layıq kisi körinse, aqlı joq bolsa da, qayratımenen-aq kisi aydındıratuğın adam bolğanı ğoy! Eger şın ayğaydı körgende, kirer jerin taba almaytuğın daraqı, jurttı osı sözimen aydındıramın, “mına kâpirden kisi şoşıytuğın eken” degizip aydındırayın dep aytıp otırğan qur dombıtpası bolıp, bosqa qoqıyıp otırsa, sonı ne deymiz? Ay, quday-ay! Janğa mırzalıq qılatuğın, erdiñ jadağayda-aq sertke turğıstığı, malğa mırzalığı, dünüyeni bir tiyin esep körmeytuğın jomarttığı - ärtürli belgisi boyınşa turmas pa edi? “Uyalmas betke talmas jaq beredi” dep, köp biljırağan arsız, uyatsızdıñ biri dağı.

31. Söz

Estigen närseni umıtpastıqqa tört türli sebep bar: äweli - kökiregi baylawlı berik bolmaq gerek; ekinşi - sol närseni estigende ya körgende ğibrätlanuw gerek, köñildenip, tuşınıp, ıntamen uğuw gerek; üşinşi - sol närseni işinen birneşe uwaqıt qaytarıp oylanıp, köñilge bekitüw gerek; törtinşi - oy keseli närselerden qaşıq boluw gerek. Eger kez bolıp qalsa, salınbaw gerek. Oy keselderi: uwayımsız salğırttıq, oynışı-külkişildik, ya bir qayğığa salınuw, ya bir nәрsege qumarlıq payda boluw sekildi. Bul tört nәрse - külli aqlı men ğılımdı tozdıratuğın nәrseler.

32. Söz

Bilim-ğılım üyrenbekke talap qıluwşılarga äweli bilmek kerek. Talaptıñ özinin biraz şartları bar. Olardı bilmek kerek, bilmey izdegenmen tabılmas.

Äweli - bilim-ğılım tabılsa, onday-munday iske jaratar edim dep, düniyenin bir qızıqtı nârsesine kerek bolar edi dep izdemekke kerek. Onın üşin bilim-ğılımnıñ özine ğana qumar, ıntıq bolıp, bir ğana bilmektiktin özün dâwlet bilseñ jâne är bilmegenin di bilgen uwaqıtta könilde bir rahat huzur hasıl boladı. Sol rahat bilgenin di berik ustap, bilmegenin di tağı da sonday bilsem eken dep ümittengen qumar, mahabbat payda boladı. Sonda ärbir estigenin di, körgenin di könilin jaqsı uğıp, anıq öz süretimen işke jayğastırıp aladı.

Eger din könilin özge nârsede bolsa, bilim-ğılımdı bir-aq soğan sebep qana qılmaq üşin üyrenseñ, onday bilimge könilininiñ meyrimi asırıp alğan şeşeniñ meyrimi sekildi boladı. Adamnıñ könil şın meyrilense, bilim-ğılımnıñ özi de adamğa meyrilenip, tezirek qolğa tüsedı. Şala meyr şala bayqaydı.

Ekinşi - ğılımdı üyrengende, aqıyqat maqsatpen bilmek üşin üyrenbek kerek. Bahasqa bola üyrenbe, azıraq bahas könilin di pısıqtandırmaq üşin zalal da emes, köbirek bahas adamdı tüzemek tügil, buzadı. Onın sebebi ärbir bahasıl adam haqtı şığarmaq üşin ğana bahas qılmaydı, jeñbek üşin bahas qıladı. Onday bahas hasudşilikti zoraytıdı, adamşılıqtı zoraytıpaydı, bälkim, azaytıdı. Jâne maqsatı ğılımdağı maqsat bolmaydı, adam balasın şatastırıp, jalğan sözge jeñdirmekşi boladı. Munday qıyyal özi de buzıqtarda boladı. Jüz tuwra joldağılardı şatastıruwşısı kisi bir qıysıq joldağı kisini tuzetken kisiden sadağa ketsin! Bahas - özi de ğılımnıñ bir jolı, biraq oğan hırslanuw jaramaydı. Eger hırslansa, öz sözimşil ğuwruwrlıq, maqtanşaqtıq, hasudşilik boyın jeñse, onday adam boyına qorlıq keltiretuğın ötirikten de, ösekten de, ursıp-töbesüwden de qaşıq bolmaydı.

Üşinşi - ärbir haqıqatqa tırısıp ijtihatınmen köziñ jetse, sonı tut, ölseñ ayrılma! Egerde onday bilgendigin öziñdi jeñe almasa, kimge pul boladı? Öziñ qurmettemegen nârsenge bötennen qaytıp qurmet kütesin?

Törtinşi - bilim-ğılımdı köbeytewge eki qaruw bar adamnıñ işinde: biri - mulahaza qıluw, ekinşisi - berik muhafaza qıluw. Bul eki quwattı zoraytıuw jahatında boluw kerek. Bular zoraymay, ğılım zoraymaydı.

Besinşi - osı sözdin on toğızınşı babında jazılğan aqıl keseli degen tört nâse bar. Sodan qaşıq boluw kerek. Sonın işinde uwayımsız sal-

ğirttıq degen bir nârese bar, zinhar, janım, soğan bek saq bol, äsirese, äweli - qudanıñ, ekinşi - halıqtıñ, üşinşi - dâwlettiñ, törtinşi - ğibrattıñ, besinşi - aqıldıñ, ardıñ -bäriniñ duşpanı. Ol bar jerde bular bolmaydı.

Altınşı - ğılımdı, aqıldı saqtaytuğın minez degen sawıtı boladı. Sol minez buzılmasın! Körseqızarlıqpen, jeñildikpen, ya birewdiñ orınsız sözine, ya bir kez kelgen qızıqqa şayqalıp qala berseñ, minezdiñ beriktigi buzıladı. Onan soñ oqıp üyrenip te payda joq. Qoyarğa ornı joq bolğan soñ, olardı qayda saqtaysıñ? Qılam degenin qılarlıq, turam degeninde turarlıq minezde azğırılmaytın aqıldı, ardı saqtarlıq beriktigi, qayratı bar bolsın! Bul beriktik bir aqıl, ar üşin bolsın!

33. Söz

Egerde mal kerek bolsa, qolöner üyrenbek kerek. Mal jutaydı, öner jutamaydı. Aldaw qospay adal eñbegin satqan qolönerli - qazaqtıñ äwliyesi sol. Biraq quday tağala qolına az-maz öner bergen qazaqtardıñ keselderi boladı.

Äweli - bul isimdi ol isimnen asırayın dep, artıq ismerler izdep jürip, körıp, biraz istes bolıp, öner arttırayın dep, tüzden öner izdemeydi. Osı qolındağı az-muzına maqtanıp, osı da boladı dep, bayağı qazaqtıñ talap-sızdıǵına tartıp, jatıp aladı.

Ekinşi - erinbey istey berüw kerek qoy. Bir-eki qara tapsa, malğa böge qalğan kisimsip, “mağan mal joq pa?” degendey qılıp, erinşektik, saldaw-salgırttıqqa, kerbezdikke salınadı.

Üşinşi - “darqansıñ ğoy, önerlisiñ ğoy, şırağım”, nemese “ägeke, neñ ketedi, osı ğanamdı istep ber!” degende “mağan da birew jalınarlıqqa jetken ekenmin” dep maqtanıp ketip, paydasız aldawğa, quw tilge aldanıp, öziñiñ uwaqıtın ötkizedi. Jäne anağan dünüyeniñ qızıǵı aldawdı bilgen degizip, köñilin de maqtandırıp ketedi.

Törtinşi - tamırıldaw keledi. Bağanağı aldamsı şaytan tamır bolalıq dep, bir bolımsız nârseni bergen bolıp, artınan üytemin-büytemin, qarıq qılamın degenge máz bolıp, tamırım, dosım dese, men de kerekiniñ biri bolıp qalıppın ğoy dep, jäne jasınan is istep, üyden sıqpağandıq qılıp, joq-barğa tırısıp, aldağandı bilmey, derew onıñ jetpegenin jetkizemin dep, tipti jetpese özinen qosıp, qılıp ber degeniniñ bärin qılıp berip, küni ötip, eñbek qılar uwaqıtınan ayrılıp, “joğarı şıqqa” qarıq bolıp, tamaq, ki-yim, borış esinen şığıp ketip, endi olar qısқан küni birewdiñ malın buldap qarızǵa aladı. Onı qılıp bereyin, munı qılıp bereyin dep, sonımenen tabıs quralmay, borışı asıp, dawğa aynalıp, adamşılıqtan ayrılıp, qor bolıp

ketedi. O sı nesi eken. Qazaqtıñ balasınıñ özi aldağış bola turıp jäne özi birewge aldatqış bolatuğın qalay?

34. Söz

Jurttıñ bəri biledi öletuğının jäne ölim ünemi qartaytıp kelmeytuğının, bir alğandı qata jibermeytuğının. Qazaq osığan da, amal joq, nana, anıq öz oyına, aqlına tekserip nanbaydı. Jäne hämmanı jaratqan quday bar, ahıyrette suraw aladı, jamandıqqa jazğıradı, jaqsılıqqa jarılğaydı, jazğırıwı da, jarılğawı da pende isine uqsamaydı, begirek esepsiz qıynawı da bar, begirek esepsiz jetistirüwi de bar dep - bärine sendik deydi. Joq, onısına men senbeymin? Olar sendim dese de, anıq sengen kisige uwayım oylap ne kerek? O sı ekewine layıqtı jaqsılıqtı özderi de izdep taba beredi. Egerde o sı ekewine buldır senip otırsa, endi nege sendire alamız? Onı qaytıp tüzete alamız? Olardı musılman dep, qalayşa imanı bar ğoy deymiz?

Kimde-kim ahıyrette de, dünüyede de qor bolmaymın dese, bilmek kerek: eş adamnıñ köñilinde eki quwanış birdey bolmaydı, eki intıq qumarlıq birdey bolmaydı, eki qorqınıs, eki qayğı - olar da birdey bolmaydı. Munday eki närse birdey boladı dep aytuwğa mümkün emes. Olay bolğanda, qay adamnıñ köñilinde dünüye qayğısı, dünüye quwanışı ahiret qayğısının, ahiret quwanışınan artıq bolsa - musılman emes. Endi oylap qaray ber, bizdiñ qazaq ta musılman eken! Egerde eki närse kez bolsa, biri ahiretke kerekti, biri o sı dünüyede kerekti, birin alsa, biri tiymeytuğın bolsa, sonda birew ahiretke kerektini almay, ekinşi bir kez kelgende alarmın dep, joq, eger kez bolmaytuğın bolsa, keñ quday özi keñşilikpenen keşiredi dağı, mına kezi kelip turğanda munı jiberip bolmas dep, dünüyege kerektini alsa, endi ol kisi janın berse ahiretti dünüyege satqanım joq dep, nanuwğa bola ma?

Adam balasına adam balasınıñ bəri - dos. Ne üşin deseñ, dünüyede жүrgende tuwısiñ, ösüwiñ, toyuñ, aşığuwıñ, qayğın, qazañ, dene bitimiñ, şıqqan jeriñ, barmaq jeriñ - bəri birdey, ahiretke qaray ölüwiñ, körge kirüwiñ, şirüwiñ, körden maşarda suraluwiñ - bəri birdey, eki dünüyenıñ qayğısına, pälesine qawpiñ, eki dünüyenıñ jaqsılığına rahatıñ - bəri birdey eken. Bes kündik ömiriñ bar ma, joq pa?. Birine-biriñ qonaq ekensiñ, öziñ dünüyege de qonaq ekensiñ, birewdiñ bilgendigine bilmestigin talastırıp, birewdiñ bağına, malına küdestik qılıp, ya körseqızarlıq qılıp, köz alartıspaқ layıq pa? Tilewdi qudaydan tilemey, pendeden tilep, öz betimen eñbegimdi jandır demey, päleşenikin äper demek - ol qudayğa aytarlıq söz be? Quday birew üşin birewge jäbir qıluwına ne layığı

bar? Eki awız sözdüñ basın qosarlıq ne aqlı joq, ne ğılımı joq bola tura, özimdikin jön qılamın dep, qur “oy, täñir-ay!” dep talasa bergenniñ nesi söz? Onıñ nesi adam?

35. Söz

Mahşarğa barğanda quday tağala qajı, molda, sopı, jomart, şeyit - solardı qatar qoyıp, surar deydi. Düniyede ğızzat üşin, sıy-qurmet almaq üşin qajı bolğandı, molda bolğandı, sopı bolğandı, jomart bolğandı, şeyit bolğandardı bir bölek qoyar deydi. Ahiyretke bola, bir ğana quday tağalanıñ razılığın tappaq üşin bolğandardı bir bölek qoyar deydi.

Düniye üşin bolğandarğa aytar deydi: “Sender düniyede qajeke, moldeke, sopeke, mırzeke, batireke atalmaq üşin öner qılıp ediñder, ol düniyeñ munda joq. Senderdiñ ol qızıqtı düniyeñ harap bolğan, sonımen qılğan önerleriñ de bitti. Endi munda qurmet almaq tügil, suraw beriñder! Mal berdim, ömir berdim, ne üşin sol maldarıñdı, ömirleriñdi, betiñe ahiyretti ustap, din niyetiñ düniyede turıp, jurttı aldamaq üşin sarıp qıldıñdar?” dep.

Ana şın niyetimenen ornın tawıp, bir qudaydıñ razılığı üşin öner qılğandarğa aytar deydi: “Sender bir ğana meniñ razılığımı izdep maldarıñdı, ömirleriñdi sarıp qılıp ediñder, men razı boldım. Sizderge layıqtı qurmetti ornım bar, dayın, kiriñder! Häm ol razılıqtarıñnan basqa osı mahşar işinde, senderdiñ osı qılğanıña özi qılmasa da, işi erip, ıntıq bolğan dostarıñ tabılsa, şafağat qılıñdar!” - dep aytar deydi.

36. Söz

Payğambarımız salallahuw ğalayhi wässällämniñ hadis şariyfinde aytıptı: “män lä hayahün wälä imanun lähu” dep, yaғni kimniñ uyatı joq bolsa, onıñ imanı da joq degen. Bizdiñ qazaqtıñ öziniñ maqalı da bar: “uyat kimde bolsa, iman sonda” degen. Endi bul sözden bilindi: uyat özi imannıñ bir müşesi eken. Olay bolğanda bilmek kerek, uyat özi qanday närse? Bir uyat bar - nadandıqtıñ uyatı, jas bala söz aytuwdan uyalğan sekildi, jaqsı adamnıñ aldına jazıqsız-aq äñşeyin barıp jolıǵısuwdan uyalğan sekildi. Ne şariğatqa teris, ne aqlıǵa teris jazıǵı joq bolsa da, nadandıqtan boyın keristendirip, şeşilmegendik qılıp, uyalmas närседен uyalğan munday uyat şın uyaluw emes - aqımaqtıq, jamandıq.

Şın uyat sonday närse, şariğatqa teris, ya aqlıǵa teris, ya abiyurlı boyǵa teris bir is sebepti boladı. Munday uyat eki türli boladı. Birewi - onday qılıq öziñnen şıqpay-aq, bir böten adamnan şıqqanın körgende, sen

uyalıp ketesiñ. Munıñ sebebi sol uyat isti qılğan adamdı esirkegendikten boladı. “Yapırım-ay, mına bayğusqa ne boladı, endi munıñ özi ne boladı” degendey, bir närse işten rahım sekildi bolıp kelip, öziñdi qısıp, qızartıp ketedi. Birewi sonday uyat, şariğatqa teris, ya aqılğa, ya abiyurlı boyğa teris, ya adamşılıqqa kesel qılıq, qateden ya ki napsige erip ğapıldıqtan öz boyıñnan şıqqandığınan boladı. Munday uyat qılıq qılğandığınđı böten kisi bilmese de, öz aqılñ, öz nıسابıñ öziñdi sökken soñ, işten uyat kelip, öziñe jaza tarttıradı. Kireрге jer taba almay, kisi betine qaray almay, bir türlü qısımğa tüsesiñ. Munday uyatı küşti adamdar uyqıdan, tamaqtan qalatuğın da bar, hatta özin-özi öltiretuğın kisiler de boladı. Uyat degen - adamnıñ öz boyındağı adamşılığı, ittigiñdi işiñnen öz moynıña salıp, sögis qılğan qısımnıñ atı. Ol uwaqıtta tilge söz de tüspeydi, köñilge oy da tüspeydi. Köziñniñ jasın, murnıñnıñ suwın sürtip aluwğa da qolıñ tiymeydi, bir iyt bolasıñ. Köziñ kisi betine qaramaq tügil, eşnärseñi körmeydi. Mundaylıqqa jetip uyalğan adamğa ökpesi bar kisi keşpese, ya ki onıñ üstine tağı ayamay örtendirip söz aytqan kisiniñ öziñiñ de adamşılığı joq dese bolar.

Osı künde meniñ körgen kisilerim uyalmaq tügil, qızarmaydı da. “Ol isten men uyatı boldım dedim ğoy, endi neñ bar?” deydi. Ya bolmasa “Jä, jä, oğan men-aq uyatı bolayın, sen öziñ de süytip pe ediñ?” deydi. Nemese “pälenşe de, tügenşe de tiri jür ğoy, pälen qılğan, tügen qılğan, meniki onıñ qasında nesi söz, pälendey, tügendey mänisi bar emes pe edi?” dep, uyalta min deseñ, jap-jay otırıp dawın sabap otıradı. Osını uyalğan kisi deymiz be, uyalmağan kisi deymiz be? Uyalğan desek, hadis anaw, jaqsılardan qalğan söz anaw. Osınday adamnıñ imanı bar deymiz be, joq deymiz be?!

37. Söz

1. Adamnıñ adamşılığı isti bastağandığınan bilinedi, qalayşa bitirgendiginen emes.
2. Köñildegı körikti oy awızdan şıqqanda öni qaşadı.
3. Hikmet sözder özimşil nadanğa aytqanda, köñil uwanğanı da boladı, öşkeni de boladı.
4. Kisige bilimine qaray bolıstıq qıl; tatımsızğa qılğan bolıstıq özi adamdı buzadı.
5. Äkesiniñ balası - adamnıñ duşpanı. Adamnıñ balası - bawırın.

6. Er artıq surasa da azğa razı boladı. Ez az surar, artılıp berseñ de razı bolmas.

7. Öziñ üşin eñbek qılsañ, özi üşin ottağan hayvannıñ biri bolasıñ; adamdıqtıñ qarızı üşin eñbek qılsañ, allanıñ süygen qulınıñ biri bolasıñ.

8. Sokratqa uw işkizgen, Iyoanna Arkti otqa örtegen, Ğaysanı darğa asqan, payğambarımızdı tüyeniñ jemtigine kömgen kim? Ol - köp, en-deşe köpte aqıl joq. Ebin tap ta, jöñge sal.

9. Adam balasın zaman ösiredi, kimde-kim jaman bolsa, onıñ zamandasınıñ bəri vinovat.

10. Men eger zakon quwatı qolımda bar kisi bolsam, adam minezin tüzep bolmaydı degen kisiniñ tilin keser edim.

11. Düniyede jalğız qalğan adam - adamnıñ ölgeni. Qapaşılıqtıñ bəri sonıñ basında. Düniyede bar jaman da köpte, biraq qızıq ta, ermek te köpte. Bastapqığa kim şıdaydı? Soñğığa kim azbaydı?

12. Jamandıqtı kim körmeydi? Ümitin üzбек - qayratsızdıq. Düniyede eşnarsede bayan joq ekeni ras, jamandıq ta qaydan bayandap qaladı deysiñ? Qarı qalıñ, qattı qıstıñ artınan kögi mol jaqsı jaz kelmewşi me edi?

13. Aşuwlı adamnıñ sözi az bolsa, ıza, quwatı artında bolğanı.

14. Quwanbaqtıq pen baq - mastıqtıñ ülkeni, mıñnan bir kisi-aq k..n aşpaytuğın aqılı boyında qaladı.

15. Eger isim önsin deseñ, retin tap.

16. Biyik mansap - biyik jartas, erinbey eñbektep jılan da şığadı, ek-pindep uşıp qıran da şığadı; jikşil el jetpey maqtaydı, jelökpeler şın dep oylaydı.

17. Düniye - ülken köl,

Zaman - soqqan jel,

Aldıñğı tolqın - ağalar,

Artqı tolqın - iniler,

Kezekpenen öliner,

Bayağıday köriner.

18. Baqpen asqan patşadan, mimen asqan qara artıq; saqalın satqan kariden eñbegin satqan bala artıq.

19. Toq tilenşi - adam saytanı, hareketsiz - sopı montanı.

20. Jaman dos - köleñke: basıñdı kün şalsa, qaşıp qutıla almaysıñ. Basıñdı bult alsa, izdep taba almaysıñ.

21. Dosı joqpen sırlas, dosı köppen sıylas; qayğısızdan saq bol, qayğılığa jaq bol.

22. Qayratsız aşuw - tul, turlawsız ğaşıq - tul, şäkirtsiz ğalım - tul.

23. Bağıñ öskense tilewiñdi el de tileydi, öziñ de tileysiñ, bağıñ ösken soñ - öziñ ğana tileysiñ.

38. Söz

Ey, jüregimniñ quwatı, perzentlerim! Sizderge adam uğılınıñ minezderi tuwralı biraz söz jazıp yadkar qaldırayın. Iqilaspenen oqıp, uğıp alıñızdar, onıñ üşin mahabbatıñ tölewi - mahabbat. Äweli adamnıñ adamdıǵı aqıl, ğılım degen nârselermenen. Munıñ tabılmaqtıǵına sebepter - äweli hawas sälim häm täñ sawlıq. Bular tuwısınan boladı, qalmıs özgeleriniñ bäri jaqsı ata, jaqsı ana, jaqsı qurbı, jaqsı ustazdan boladı. Talap, uğım mahabbattan şıǵadı. Ğılım-bilimge mahabbattan dırmaq älgı ayılğan üşewinen boladı. Ğılım-bilimdi äweli bastan bala özi izdenip tappaydı. Basında zorlıqpenen yaki aldawmenen üyir qıluw kerek, üyrene kele özi izdegendey bolǵanşa. Qaşan bir bala ğılım, bilimdi mahabbatpenen kökserlik bolsa, sonda ğana onıñ atı adam boladı. Sonan soñ ğana Allah Taǵalanı tanımaqtıq, öziñ tanımaqtıq, duniyeni tanımaqtıq, öz adamdıǵın buzbay ğana jälib mänfaǵat däfǵı muzarratlarını ayırmaqlıq sekildi ğılım-bilimdi üyrense, biler dep ümit qılmaqqa boladı. Bolmasa joq, eñ bolmasa şala. Onıñ üşin köbinese balalardı jasında ata-anaları qıyanatşılıqqa salındırıp aladı, soñınan mollağa bergen boladı, ya ol balaları özderi barǵan boladı - eşbir bähra bolmaydı.

Ol qıyanatşıl balaları talapqa da, ğılımğa da, ustazğa da, hattä iyman iǵtiqadqa da qıyanatpenen boladı. Bul qıyanatşılar - jarım adam, jarım molla, jarım musulman. Olardıñ adamdıǵınıñ kämälät tappaǵı - qıyınıñ qıyını. Sebebi Allah Taǵala ezi - haqiqat, rastıqtıñ jolı. Qıyanat - haqiqat pen rastıqtıñ duşpanı. Duşpanı arqılı şaqırtqanğa dos kele me? Köñilde özge mahabbat turǵanda, haqlıqtı tappaydı. Adamnıñ ğılımı, bilimi haqiqatqa, rastıqqa qumar bolıp, ärnârseniñ tübin, hikmetin bilmekke intıqtıqpenen tabıladı. Ol - allanıñ ğılımı emes, hämmanı biletuǵın ğılımğa intıqtıq, özi de adamğa özindik ğılım beredi. Onıñ üşin ol allanıñ özine ğaşıqtıq. Ğılım - allanıñ bir sıypatı, ol - haqiqat, oǵan ğaşıqtıq özi de haqlıq häm adamdıq dür. Bolmasa mal tappaq, maqtan tappaq,

ğizzat-qurmet tappaq sekildi nârselerdiñ mahabbatımen ğılım-bilimniñ haqıqatı tabılmaydı.

Mal, maqtan, ğizzat-qurmet adamdı özi izdep tapsa, adamdıqtı buz-baydı hâm körük boladı. Egerde adam özi olarğa tabınıp izdese, tapsa da, tappasa da adamdı ğı joğaladı. Endi haqıqat süyip, şındı bilmek qumarıñ bar bolsa, adamdıqqa layıqtı ıqlastı qulağınđı qoy. Äweli din iyslamniñ jolında ğı pendeler iymanniñ haqıqatı ne söz ekenin bilsin. İman degenimiz bir ğana inanmaqtıq emes, sen Allah Tağalanıñ birligine, üwä quranniñ onıñ sözi ekendigine, üwä payğambarımız Muhammed Mustafa salallahuw ğalayhi wässälläm onıñ tarapınan elşi ekendigine iynandıñ. Jä, ne bitti? Sen Allah Tağalağa Allah Tağala üşin iyman keltiremişin ya öziñ üşin iyman keltiremişin? Sen iyman keltirmeseñ de, Allah Tağalağa keler eşbir kemşilik joq edi. Öziñ üşin iman keltirseñ, jä inandıñ. Ol inanmaqtı ğıñ qur ğana inanmaqtıqpen qalsa, sağan payda bermeydi. Onıñ üşin sen öziñ iynanmaqtı ğıñınan payda ala almadıñ, paydalanamın deseñ, payda beredi, kâmil iman boladı. Paydanı qalayşa aluwdı bilmek kerek. Siz “Ämäntü billahi kâmahüwä bi äsmayhi wasiy-fatihiy” dediñiz. Ol esim allalar hâmma ol Allah Tağalanıñ fiğıl ğazimläriniñ attarı, olardıñ mağınasın bil hâm segiz sifât zatiyaları ne degen söz, kâmil üyren. Öziñdi onıñ qulı bilip, öziñe muslim at qoyıp, täslim bolğaniña rast bolasıñ da. Öz piğıldarıñdı soğan öz halinşe uqsatuwdı şart qıl. Allah Tağalağa uqsay alam ba dep, nadandıqpen ol sözden jiyirkenbe, uqsamaq - däl birdeylik dağuwasımenen emes, sonıñ soñında bolmaq. Onıñ üşin Allah Tağalanıñ sıypattarı: Hayat, Ğılım, Qudiret, Basar, Sämiyğ, İrada, Kâlam, Tâkvin. Bul segizinen Allah Tağalada ğıday kâmalat-ğazamat birlän bolmasa da, pendesinde de ärbirinen öz halinşe bar qılıp jaratıptı. Jä, biz özimizdiñ boyımızda ğı segiz zärrä attas sıypatımızdı ol Allah Tağalanıñ segiz ulı ğı sıypatınan bas burğızıp, özge jolğa salmaqpenen bizdiñ atımız müsliim bola ala ma? Bolmasa kerek. Jä, ol segiz sıypatına sıypatımızdı hâm ol attarı birlän a ğılamlangan fiğıl quda ğı fiğlımızdı ertpek nemenen tabıladı, qalayşa tabıladı, onı bilmek kerek. Ol - Allah Tağalanıñ zatı, eşbir sıypatqa muqtaj emes, bizdiñ aqılıımız muqtaj, joğar ğı jazılmı ş sıypattar birlän ta ğıriflap tanımaqqa kerek. Egerde ol sıypattar birlän ta ğıriflamasaq, bizge ma ğırifatulla qıyın boladı. Biz Allah Tağalanı öziñiñ bilingeni qadar ğana bilemiz, bolmasa tügel bilmekke mümkin emes. Zatı tügil, hikmetine eşbir hakim aqıl eristire almadı. Allah Tağala - ölşewsiz, bizdiñ aqılıımız - ölşewli. Ölşewlimen ölşewsizdi bilüwge bolmaydı. Biz Allah Tağala “bir” deymiz, “bar” deymiz, ol “bir” demeklik te - aqılıımız ğı u ğımnıñ bir tiyana ğı üşin ayılğan söz. Bolmasa ol “bir” demeklik te Allah Tağala ğı layıqtı kelmeydi. Onıñ

üşin mümkünattın işinde ne nârseniñ üjüwdi bar bolsa, ol birlikten qutulmaydı. Ärbir hadiske aytilatuğın bir qadimge tağrif bolmaydı. Ol “bir” degen söz ğalamnıñ işinde, ğalam Allah Tağalanıñ işinde, quday tabaraka uwatağala kitaptarda segiz sübütiya sıypattarı birlän, uwä toqsan toğız Äsmai husnalar birlän bildirgen. Bulardıñ hämması Allah Tağalanıñ zatıyya sübütiya wä fiğliya sıypattarı dür. Men munda sizderge törtewin bildiremin. Onıñ ekewi - ğılım, qudiret. Segiz sıypattan qalğan altawı - bularğa şarh. Ol altawınıñ biri - hayat, yağni tirlik.

Allanı bar dedik, bir dedik, ğılım, qudiret sıypatı birlän sıypattadıq. Bul birlik, barlıq ğılım, qudiret oluwla bolarlıq nârseler me? Älbette, ğılım qudireti bar boladı: hayatı - mağlum, biri - irada, yağni qalamaq. Ğılım bar bolsa, qalamaq ta bar. Ol eş nârsege hareket bermeydi. Hämmağa hareket beretuğın özi. Ol irada ğılımınıñ bir sıypatı käläm, yağni söylewşi degen, söz qaripsiz, dawıssız boluwşısı ma edi? Allanıñ sözi - qaripsiz, dawıssız. Endi olay bolsa, aytqanday qılıp bildiretuğın qudireti jäne basar, sämiyğ, yağni körüwşi, esitüwşi degen. Allah Tağalanıñ körmegi, estimegi, biz sekildi közbenen, qulaqpenen emes, körgendey, estigendey biletuğın ğılımınıñ bir sıypatı. Biri - tåkvin, yağni barlıqqa keltirüwşi degen söz. Eger barlıqqa keltirmegi bir öz aldına sıypat bolsa, Allah Tağalanıñ sıypatı özindey qadim, häm äzeli häm ädäbiy boladı da, hämişä barlıqqa keltirüwden bosanbasa, bir sıypatı bir sıypatınan ülken ya kişi boluwğa jaramaydı. Olay bolğanda ğılım, qudiret sıypattarı sekildi bosanbay, här uwaqıt jaratuwda bolsa, bir ıqtiyarsızdıq şığadı. Ol ıqtiyarsızdıq Allah Tağalağa layıqtı emes. Onıñ barlıqqa keltirmegi - qudiretine ğana bir şarh. Bul ğılım, qudirette eşbir nihayetsiz, ğılımında ğaflät, qudiretinde epsizdik jäne naşarlıq joq. Saniğın suñğatına qarap bilesiz. Bul közge körilgen, köñilge sezilgen ğalamdı qanday hikmetpenen jarastırıp, qanday qudiretpenen ornalastırğan, eşbir adam balasınıñ aqlı jetpeydi. Biraq pendesinde aql - hükimşi, qayrat, quwat - qızmet qıluwşısı edi. Soğan qarap oylaysın: Allah Tağalanıñ sıypatında solay bolmaqqa tiyis. Biraq äwelde aytqanımız: ğılım, qudiret - bizdiñ uğuwımızğa ğana eki hisap bolmasa, bir-aq ğılımı qudiret boluwğa tiyis. Olay bolmasa sıypattar öz ortalarında biri täbiyğ, biri matbuwğ boladı ğoy. Bul bolsa, tarif rabbiğa jaraspaydı. Segiz sıypat qılıp jäne ol sıypattar “Lağairü wälä hüwä” bolıp, bulay aytuwda, bulardan bir öz aldına jamağat yaki jamiğat şığıp ketedi. Bul bolsa kelispeydi. Egerde sıypattardı ärbirin basqa-basqa degende, köp nârseden jıyılıp, ittifaqpenen quday bolğan boladı. Bulay dew batıl, bir ğana qudiret pendede bolğan quwat; qudiret ğılım aqıldan basqa bolatuğın, Allah Tağalada bolğan qudiret - ğılım häm rahmet. Ol - rahmet sıypatı, segiz sıypattıñ işinde

jazılmasa da, Allah Tağalanın Rahman, Rahim, Ğafur, Wadud, Hafız, Sättar, Razzaq, Nafiğ, wäkiyl, Latif degen esimderine binahıy bir ulıg sıypatınan hissaptawğa jaraydı. Bul sözime naqliya dälelim - joğarıdağı jazılğan Allah Tağalanın esimderi. Ğaqliya dälelim quday tağala bul ğalamdı aqıl jetpeytin kelisimmen jaratqan, onan basqa, birinen bir payda alatuğın qılıp jaratıptı. Jansız jaratqandarınan payda alatuğın jan iyesi hayvandıardı jaratıp, jandı hayvandıardan paydalanatuğın aqıldı insandı jaratıptı.

Hayvandıardı asıraytuğın jansızdıardı eti awırmaytın qılıp, jan iyesi hayvandıardı aqıl iyesi adam balası asıraytın qılıp, häm olardan mahşarda suraw bermeytuğın qılıp, bulardıñ hämmasınan payda alarlıq aqıl iyesi qılıp jaratqan. Adam balasınan mahşarda suraw alatuğın qılıp jaratqandığında häm ğadalät häm mahabbat bar. Adam balasın qurt, qus, özge hayvandar sekildi tamaqtı öz basımen alğızbay, ıñğaylı eki qoldı basqa qızmet ettirip, awzına qolı as bergende, ne işip, ne jegenin bilmey qalmasın dep, iyisin alıp läzzattanğanday qılıp, awız üstine murındı qoyıp, onıñ üstinen tazalığın bayqarlıq eki köz berip, ol közderge näzikten, zarardan qorğap turarlıq qabaq berip, ol qabaqtardı aşıp-jawıp turğanda qajalmasın dep kirpik jasap, mañday teri tuwra közge aqpasın dep, qağa berüwge qas berip, onıñ jüzine körük qılıp, biriniñ qolınan kelmestey isti köptesip bitirmekke, birewi oyın birewine uqtırarlıq tiline söz berip jaratpaqtığı mahabbat emes pe? Kim öziñe mahabbat qılsa, sen de oğan mahabbat qılmağın qarız emes pe? Aqıl közimen qara: kün qızdırıp, teñizden bult şığaradı eken, ol bulttardan jañbir jawıp, jer jüzinde neşe türli dänderdi ösirip, jemisterdi öndirip, közge körük, köñilge rahat gül-bäyşeşekterdi, ağaş-japıraqtardı, qant qamıstarın öndirip, neşe türli näbatättärdi östirip, hayvandıardı saqtatıp, bulaqtar ağızıp, özen bolıp, özender ağıp dariya bolıp, hayvandıarğa, qusqa, malğa suwsın, balıqtarğa orın bolıp jatır eken. Jer maqtasın, kendirin, jemisin, kenin, gülder gülin, qustar jünin, etin, jumırtqasın; hayvandar etin, sütin, küşin, körkin, terisin; suwlar balığın, balıqtar ikrasin, hatta ara balın, balawızın, qurt jibegin - hämması adam balasınıñ paydasına jasalıp, eşbirinde bul meniki derlik bir narse joq, bäri - adam balasına tawsılmas azıq.

Million hikmet birlän jasalğan maşına, fabrik adam balasınıñ rahatı, paydası üşin jasalsa, bul jasawşı mahabbat birlän adam balasın süygendigi emes pe? Kim seni süyse, onı süymektik qarız emes pe? Adam balası qanağatsızdıqpenen bul hayvandıardıñ tuqımın qurtıp, aldıñğılar artqılarağa jäbir qılmasın dep, maldı adam balasınıñ öziniñ qızğanışına qorğalatıp, özge hayvandıardı birin uşqır qanatına, birin küşti quwatına, birin jüyrik ayağına süyentip, birin biyik jartasqa, birin tereñ tuñğı-

yıqqa, qalın ormanğa qorğalatıp, hām ärbirin ösip-önbekke qumar qılıp, jas küinde, kişkene uwaqıtında şafğat, sähärimenen bastarın baylap, qamqor qılıp qoymaqtığı - adam balasına ösip-önip, teñdik alsın emes, bälkiy, adam balasının üzilmes näsiline tawsılmas azıq bolsın degendik. Jä, bul hikmetteriniñ hämmasın hām marhamat, hām ğadalät zahir tur eken. Biz ortamızda bul marhamat, ğadalätti iymanniñ şartınan hisap qılmaymız, onıñ üşin müsüm bolğanda, Allah Tağalağa täslim bolıp, onıñ jolında bolmaq edik, bolğanımız qaysı? Bul eki ay men künnen artıq mağulım turğan joq pa? Fiğılı qudanıñ eşbirin de qarar qılmaymız, özgelerde bolğanın jek körmeymiz, özimiz tutpaymız, bul qıyanatşılıq emes pe? Qıyanatşılıqqa bir qarar turğan adam - ya müsüm emes, eñ bolmasa şala müsüm. Allah Tabaraka uwatağalanıñ pendelerine salğan jolı qaysı? Onı köbi bilmeydi. “Täfakkaru fiğla illahı” degen hadis şariftiñ “innalahu yühibbül muqsitiyn” degen ayattarğa eşkimniñ ıqlası, köñili menen ğılımı jetip quptağanın körgenim joq. “Ätämürün ännäsä bilbirri wäähsänü innalahu yühibbül muhsin”, “wälläzinä ämänü uwäğämilü salihati ülayna ashabul jännäti hām fiha halidün” degen ayattar quranniñ işi tolğan ğamalus-salih ne ekenin bilmeymiz. “Uwa ämmälziyna ämänü wäğamiylüs salikati fayüwäffihim wüjürähüm wallahu lä yühiyb-buz-zalimin” ayatına qarasañ, ğamalus-salih zalıqtıqtıñ zıddı bolar. Olay bolğanda ğadalät rafğat boluwğa kimde-kimniñ ädileti joq bolsa, onıñ hayası joq, kimniñ uyatı joq bolsa, onıñ imanı joq degen, payğambarımızdıñ salallahu ğalayhi wässällämiñ hadis şariyfi “mänlä hayaun lahu” degen дәleldür. Endi belgili, iyman qur inanışpenen bolmaydı, ğadalät üwä rafğat birlän boladı. Ğamaluws-salih ğadalätti üwä marhamätti bolmaq külli tän birlän qılğan qulşıldıqtardıñ eşbiri ğadalätti, marhamattı bermeydi. Köziñ künde köredi namaz oquwşı, oraza tutuwşılardıñ ne halättä ekendikterin, oğan дәlel kerek emes. Bälkiy ğadalät barşa izgiliktiñ anası dür. İnsap, uyat - bul ğadalätten şığadı. Onıñ üşin ğadalätti adamniñ köñiline keledi: men öz köñilimde halıq menimen, sonday-munday qılıqtarımın muğamäla qılsa eken dep oylap turıp, özim sol halıqtarımın muğamäla qılmağandığım jaramaydı ğoy dep, sol ezi ädilet te jäne nısap ta emes pe? Ol hāmma jaqsılıqtıñ bası emes pe? Jä, olay hulıq penen sol oydı oylağan kisi hallaqtıñ şükirdi nege oylamasın? Şäkirlikten ğibadattıñ bäri tuwadı. Endi zinhar ğadalät, şapağattan bosanbañdar. Eger bosansañ, iman da, adamdıq ta hamması bosanadı. Allayar sofinıñ bir färdädän jüz färdä bijay degeni basına keledi. Endi bizdiñ bastağı tağrif boyınşa quday tağala ğılımdı, rahımdı, ğadalätti, qudiretti edi. Sen de bul ğılım, rahım, ğadalät üş sıypatpenen sıypattanbaq: ijtihatıñ şart ettiñ, müsüm boldıñ hām tolıq insaniyatıñ bar boladı. Belgili jawanmärtlik üş haslat birlän bolar degen, sıddıq,

käräm, ğaqıl - bul üşewinen sıddıq ğadalät bolar, käräm şafağat bolar. Ğaqıl mağalum dür, ğılımnıñ bir atı ekendigi. Bular är adamnıñ boyında Allah Tabaraka uwatağala tähmin bar qılıp jaratqan. Biraq oğan räwaj berip güldendirmek, bälki, adam öz halınşe kämälätqa jetkizbek jähä-tinde bolmaq. Bular - ez iyjdiyhadıñ birlän niyet halis birlän izdensenä ğana beriletin närseler, bolmasa joq. Bul ayılmış üş haslättiñ iyeleriniñ aldı - payğambarlar, onan soñ - äwliyeler, onan soñ - hakimder, eñ aqırı - kämil musulmandar. Bul üş türlü fiğıl qudanıñ soñında bolmaq, özin qul bilip, bul fiğıldarğa ğaşıq bolıp tutpaqtı payğambarlar üyretti äwliyelerge, äwliyeler oqıdı, ğaşıq boldı. Biraq, uhrawi paydasın ğana küzetti. Ğaşıqtarı sol halge jetti, dünyeni, dünyedegi tiyerlik paydasın umıttı. Bälkiy, hisapqa almadı. Hakimder dünyede tiyetin paydasın söyledi, ğibrät közimen qarağanda, ekewi de birinen-biri köp juraq ketpeydi. Onıñ üşin ärbiriniñ söylewi, aytuwı başqaşa bolsa da, Allah Tağalanıñ suñgatına qarap pikirlemektikti ekewi de ayttı. Pikirlenbek soñı ğibrattanbaq bolsa gerek. Bul ğaqıl, ğılım - ekewi de özin zorğa esepkemektiki, zalımdıqtı, adam özindey adamdı aldamaqtı jek köredi. Bul ğadalät här ekewi de marhamattı, şapağattı bolmaqtıqtı ayıp buyırdı, bul raqım bolsa gerek. Biraq meniñ oyıma keledi, bul eki tahiya är kişi özderine bir türlü näpsisin fida qıluşılar dep. Yağni, pendeliktiñ kämälätü äwliyelikpen bolatuğın bolsa, külli adam tärki dünyeye bolıp huw dep tariqatqa kirse, dünyeye oyran bolsa gerek. Bulay bolğanda maldı kim bağadı, duşpandı kim toqtatadı, kiyimdi kim toqıydı, astıqtı kim egedi, dünyedegi Allanıñ pendeleri üşin jaratqan qazınaların kim izdeydi? Häramı mäkrühi bılay tursın, Quday Tağalanıñ quwatımenen, ijtihad aqılıñmenen tawıp, rahatın körmegine bola jaratqan, bergen niğmetterine, onan körmek huzuwrğa suwıq közben qarap, eskerüwsiz tastap ketpek aqılğa, ädepke, insapqa durıs pa?

Sahib niğmetke şükirşiligiñ joq bolsa, ädepsizdikpenen künäkar bolmaysın ba? Ekinşi - bul joldağılar qor bolıp, dünyede joq bolıp ketüw de hawpi bar, uwä käpirlerge jem bolıp ketüw de, qaysibir sabırsızı jolınan tayıp, sabırmen bir qarar turamın degeni bolıp ketseler de gerek. Egerde bul jol jarım-jartılına ğana ayılğan bolsa, jarım-jartı rast dünyede bola ma? Ras bolsa, hämmağa birdey rast bolsın, alalağan rast bola ma, häm ğadalät bola ma? Olay bolğanda, ol jurtta ğumır joq bolsa gerek. Ğumır özi - haqiqat. Qay jerde ğumır joq bolsa, onda kämälät joq. Biraq äwliyelerdiñ de bäri birdey tärki dünyeye emes edi, ğaşarän - mübäşarädan qaziret Ğosman, Ğabduwrahman bin Ğawf wa Sağid bin Äbuwaqqas üşewi de ülken baylar edi. Bul tärki dünyelik: ya dünyeye läzzatına aldanıp ijtihadım şala qaladı dep, boyına senbegendik; ya hırs

düniyelikten qawımınñ köñilin suwıtpaq üşin, renjüwge sabır etip, özin fida qılıp, men janımın urıs qılğanda, halıq eñ bolmasa näpsisimen urıs qılıp, häwa häwastan ärbir arzuw näpsiden suwınıp, ğadalät, marhamat, mahabbatına bir qarar bolar ma eken degen ümitpenen bolsa kerek. Olay bolğanda o da jurtqa qılğan artıq mahabbattan hisap. Biraq bul jol - bek şetin, bek näzik jol. Bul jolda riyasız, jeñildiksiz bir qarar turıp izdegen ğana kisi istiñ kämälätına jetpek. Bul zamanda nadir, buğan ğılımnıñ da zorı, sıddıq, qayrattıñ da zorı, mahabbattıñ hallaqla da, uwa halıq ğalamğa da bek zorı tabılmaq kerek. Bulardıñ jıylmağı - qıyınñ qıyını, bälkiy, fitnä bolar.

Basına häm bir özine özgeşelik bermek - adam ulın bir buzatın is. Ärbir nadannıñ bir tariqatqa kirdik dep jürgeni biz buzıldıq degenimenen bir boladı. Hakim, ğalım asıl da bir söz, biraq Ğarafta basqalar dür. Düniyede ğılım zahiri bar, olar aytılmıştırdı jazılmıştar, onı naqliya dep te aytadı. Bul nakliyağa jürikter ğalım atanadı. Quday täbäraka uwa tağala eşbir närseni sebepsiz jaratpağan, munı izerlep täffakkaru fi äla-illahi degen hadiske binaän bul süngati qudadan izerlep, qumar bolıp ğibratlanuşılarğa tyu joq, bälkiy, süngätınan sebebin bilmekke qumarlıqtan sanığ ğaşıqtıq şığadı. Quday täbärakanıñ zatına pendesiñiñ aqlı jetpese, däl sonday ğaşıqpın demek te orınsız. Ğaşıq-mağsuğlıqqa halık birlän mahluq ortası münäsibätsiz, Allah Tağalanıñ pendesin mahabbat uwa marhamat birlän jaratqanın bilip, mahabbatına mahabbatpenen ğana eljiremektı qudağa ğaşıq boldı deymiz. Olay bolğanda hikmet qudağa pende öz aqlı jeterlik qadirin ğana bilsem degen ärbir istiñ sebebin izdewşilerge hakim at qoydı. Bular haq birlän batıldı ayırmaqqa, sebepterin bilmekke tırısqandarimenen hämması adam balasınıñ paydası üşin, oyın-külki tügil, düniyedegi bükil läzzat bularğa ekinşi märtabada qalıp, bir ğana haqtı tappaq, ärbir närseniñ sebebin tappaqpenen läzzattanadı.

Adaspay tura izdegen hakimder bolmasa, düniye oyran bolar edi. Fiğıl pändeniñ qazığı - osı jaqsı hakimder, är näse düniyede bulardıñ istihraji birlän rawaj tabadı. Bulardıñ isiniñ köbi - düniye isi, läkiyn osı hakimderdiñ jasağan, taratqan isteri. Äddüniyya mäzrägätül-ahiyret degeney, ahiyretke egindik bolatın düniye sol. Ärbir ğalım - hakim emes, ärbir hakim - ğalım. Ğalımdarınıñ naqliyası birlän musılman iman taqlidi käsip qıladı. Hakimderdiñ ğaqliyatı birlän jetse, iman yakini boladı. Bul hakimlerden murat - musılman hakimderi, bolmasa ğayri dinniñ hakimderi - äġärşe fatlubni täjidi-ni delinse de, düniyeniñ häm adam uğlı ömiriniñ sırtına jetse de, dinniñ haq maġrifatına jete almağandar. Bulardıñ köbi - imannıñ jeti şartınan, bir allanı tanımaqtan ğayri, yaġni

altawına kimi kümändi, kimi münkir bolıp, tahqiqalay almağandar. Eger bular din ustazımız emes bolsa da, dinde başımız qudaydın elşisi payğambarımızdın hadis şariyfi, hayru n-nas män yanfagu n-nas degen. Bul hakimder uyqu, tınıştıq, äwes-qızıqtın bärin qoyıp, adam balasına paydalı is şığarmaqlığına, yağni elektriyanı tawıp, aspannan jaydı burıp alıp, dünyeniñ bir şetinen qazır jawap alıp turıp, ot pen suwğa qaylasın tawıp, mıñ adam qıla almastay qızmetter istetip qoyıp turğandığı, uwahsuwsan adam balasının aqıl-pikirin ustartıp, haq penen batıldıqtı ayırmaqtı üyretkendigi - barşası nafiğlıq bolğan soñ, bizdın olarğa min-detkerligimizge daw joq.

Bul zamannın moldaları hakim atına duşpan boladı. Buları bilimsizdik, bälkiy, buziq fiğıl, äl-iynsan ğäddüw läma jähiylgä hisap. Olardıñ şäkirtteriniñ köbi biraz ğarap-parsıdan til üyrense, birli-jarım bolımsız söz bahas üyrense, soğan mäs bolıp, özine özgeşelik beremin dep äwre bolıp, jurtaq paydası tiymek tügil, türli-türli zararlar hasil qıladı “hay-hoy!” menen, maqtanmenen qawımdı adastırıp bitiredi. Bulardıñ köbi äñşeyin jähiyl tügil, jähiylälär kibik talap bolsa, qayda haq sözder kelse, qazır nisapqa qaytsın häm ğibrattansın. Ras sözge or qazıp, tor jasamaq ne degen nisap, qur özimşildik häm är özimşildik - adam balasın buzatın fiğıl. Rastın bir atı - haq, haqtın bir atı - alla, buğan qarşı qaruwlasqaşa, munı uğıp, ğadalätpen täpteştewge kerek. Munday fiğıldardan küpir qawpi de bar. Jäne payğambarımız salallahu ğalayhi wässälläm “aqır zamanda bir jıldıq bir kün bolar” degende sahaba-i kärämlar “bul bir jıldıq bir künde namaz neşew bolar” dep surağanda: onıñ patuwasin sol zamannın ğalımdarı biler degen sözinen ğibratlanıp qarasañ, zamana özgerüwimen qağıdalar özgerilmegin bildirgeni mağlum boladı. Bul kündeği tähsilğülüm eski medreseler ğurpında bolıp, bul zamanğa paydası joq boldı. Soğan qaray Ğusmaniyada mektep harbiya, mektep ruşdiyalar salınıp, jaña nizamğa aynalğan. Mundağılar uzaq jıldar ömir ötkizip, ğılımdı paydasız uzaq bahastar birlän künin ötkizip, mağışat dünyede nadan bir essiz adam bolıp şığadı da, eşbir hareketke layıqtı joq bolğan soñ, adam awlawğa, adam aldawğa salınadı. Köbinese munday essizderdın nasihatı da tasirsiz boladı.

Düniyeniñ mäğmürlığı bir türli aqılğa nur berip turatuğın närese. Joqsılıqtın adamdı hayvandandırıp jiberetini de boladı. Bälkiy, dünyeniñ ğılımin bilmey qalmaqtıq - bir ülken zararlı nadandıq, ol quranda sögilgen; dünyede kimde-kim özine özgeşelik bermek qasadı birlän malğa mahabbatın awdarğan dünye bolmasa, ihsanda qolım qısqa bolmasın dep häm özim birewge tamğılı bolmayın dep, malğa mahabbatın awdarmay, izgilikke bola halal käsip birlän tapqan dünye emes.

Biz ǵılımdı satıp, mal izdemek emespiz. Mal birlän ǵılım käsip qılmaqız. Öner - özi de mal, önerdi üyrenbek - özi de iyhsan. Biraq ol öner ǵadalättan sıqpasın, şarǵıǵa muwafih bolsın. Adamǵa hälinşe iyhsandı bolmaq - qarız is. Biraq özgelerdiñ ihsanına süyenbek durıs emes. Mol-lalar tura tursın, huwsuwsan bul zamanniñ işandarına bek saq bolıñdar. Olar - fitnä ǵalım, bulardan zalaldan başqa eşnärse sıqpaydı. Özderi hükim şariǵattı taza bilmeydi, köbi nadan boladı. Onan asıp özin-özi ähil tariqat bilip jäne birewdi jetkizbek daǵuwasın qıladı. Bul is olardıñ sıbaǵası emes, bulardıñ jetkizbegi muhal, bular adam azdıruwsılar, hattä dinge de zalaldı. Bulardıñ süygeni - nadandar, söylegeni - jalǵan, дәlel-deri - tasbıǵı menen şalmaları, onan başqa eşnärse joq.

Endi biliñizder, ey, perzentter! Quday taǵalanıñ jolı degen jol Allah Taǵalanıñ özindey nihayatsız boladı. Onıñ nihayatına eşkim jetpeydi. Biraq sol jolǵa jürüwdi özine şart qılıp kim qadam bastı, ol taza musulman, tolıq adam delinedi. Düniyede tüpki maqsatıñ öz paydañ bolsa - öziñ nihayatlısıñ, ol jol qudaydıñ jolı emes. Ǵalamnan jıyılısın, maǵan quyılısın, otırǵan ornıma aǵıp kele bersin degen ol ne degen nısap? Ne türlü bolsa da, ya düniyeñnen, ya aqlıñnan, ya malıñnan ǵadalät, şapaǵat sekildi birewlerge jaqsılıq tiygizbek maqsatıñ bolsa, ol jol - qudanıñ jolı. Ol nihayatsız jol, sol nihayatsız jolǵa ayaǵıñdı berik bastıñ, nihayatsız qudaǵa taǵırıp hasıl bolıp has ezgü quldarınan bolmaq ümit bar, özge jolda ne ümit bar? Keybirewlerdiñ bar öneri, maqsatı kiyimin tüzetpek, jüris-turısın tüzetpek boladı da, munısın özine bar дәwlet biledi. Bul isteriniñ bari özin körsetpek, özin-özi bazarǵa salıp, bir aqlı közindegi aqımaqtarǵa “bärekelidi” degizbek. “Osınday bolar ma edik” dep birewler talaptanar, birewler “osınday bola almadıq” dep küyiner, munan ne payda sıqtı? Sırtqa qasiyet bitpeydi, Allah Taǵala qaraytuǵın qalıbıña, boyamasız ıqılasıña qasiyet bitedi. Bul aynaǵa tabıñǵandardıñ aqlı qanşalıq öser deysiñ? Aqlı össe, ol tüpsiz tereñ jaqsılıq süymektikpen öser.

Quday taǵala düniyeni kәmalattı şeberlikpen jaratqan häm adam basın össin-önsin dep jaratqan. Sol ösip-önüw jolındaǵı adamnıñ talap qılıp izdener qarızdı isiniñ aldı - äweli dos köbeytpek. Ol dosın köbeytpektiñ tabılmaǵı öziñniñ özgelerge qolıñnan kelgeniñse dostıq maqamında bolmaq. Kimge dostıǵıñ bolsa, dostıq şaqıradı. Eñ ayaǵı eşkimge qas saǵınbastıq häm özine özgeşelik beremin dep, özin tilmen ya qılıqpen artıq körsetpek maqsatınan awlaq bolmaq.

Bul özin-özi artıq körsetpek eki türlü! Äwelǵisi - ärbir jamañsılıqtıñ jaǵasında turıp adamnıñ adamdıǵın buzatın jamañsılıqtan boyın jıymaqtıq, bul adamǵa nur boladı.

Ekinşisi - özin-özi özgeşelikpen artıq körsetpek adamdıqtıñ nurın, gülün buzadı.

Üşinşisi - qastıq qılmaq, qor tutpaq, kemitpek. Olar duşpandıq şaqıradı.

Häm özi özgeşe tutatın demektıñ tübi - maqtan. Ärbir maqtan birewden asamın degen küñıldik bitiredi de, küñıldik küñıldikti qozğaydı. Bul üş türlü istiñ joqtıǵı adamnıñ köñiline tınıştıq beredi. Ärbir köñil tınıştıǵı köñilge talap saladı.

Küllı adam balasın qor qılatın üş närse bar. Sonan qaşpaq kerek: äweli - nadandıq, ekinşisi - erinşektik, üşinşi - zalımdıq dep bilesiñ.

Nadandıq - bilim-ğılımnıñ joqtıǵı, dünyede eşbir närсени olarsız bilip bolmaydı.

Bilimsizdik hayvandıq boladı.

Erinşektik - külli dünyedegi önerdiñ duşpanı. Talapsızdıq, jigersizdik, uyatsızdıq, kedeylik - bəri osıdan şıǵadı.

Zalımdıq - adam balasınıñ duşpanı. Adam balasına duşpan bolsa, adamnan bölinedi, bir jırtqış hayvan qisabına qosıladı.

Bulardıñ emi, hallaǵına mahabbat, halıq ğalamğa şapqat, qayrattı, turlawlı, ğadalät isiniñ aldı-artın bayqarlıq bilimi, ğılımı bolsın. Ol bilim, ğılımı qudağa muqtädiy bolsın. Ğılım äweli ğalamı ğılımğa muqtädiy bolsın. Yaǵni quday taǵala bul ğalamdı jarattı, erinbedi, kelisimmenen, hikmetpenen kämälattı bir jolğa salıp jasadı, sizderdiñ isiñiz de bir jaqsılıq bina qılıp, arqa süyerlik şeberlikpenen bolsın. Jäne quday taǵala ärne jarattı, bir türlü paydalı hikmeti bar. Seniñ de isiñnen bir zarar şıǵıp ketkendey bolmay, köpke payda bolarlıq bir ümiti bar is bolsın. Bularsız is is emes. Bälkiy, bularsız taǵat taǵat ta emes.

Belgili, quday taǵala eşbir närсени hikmetsiz jaratpadı, eşbir närsege hikmetsiz täklif qılmadı. Bäriniñ hikmeti bar, bäriniñ sebebi bar, bizdiñ ğawam bılay tursın, ğılımğa mahabbatı barlarğa sebep, parızdardı bilmekke iyjtiyhä läzim, sizder ärbir ğamal qılsañız izgilik dep qılasız, izgilikke bola qasd etip, niyet etesiz. Niyet onıñ parızınan hisap, payǵambarımız salallahuw ğalayhi wässällamniñ hadis şariyfi “innama-l-aǵmal, bin-niyet” degen. Endi niyet ettiñiz taharat almaqqa, namaz oqımaqqa, oraza tutpaqqa, bul taǵattardı niyetiñiz zahirınan qalıpsız ğibatatqa jetpegendigi kemşilik emes pe? Sizdiñ batınıñız taza bolmaǵı äweli iman bolıp, bul zahir ğibatadıñız imandı bolǵan soñ ğana, parız bolǵan, sizdiñ zahirıñızdaǵı ğibat -batınıñızdaǵı imannıñ köleñkesi, häm sol

imannın nurlanıp turmağına körik üşin buyırılğan. Onın üşin ğulamalar iman ekew emes, birew, biraq izgi tağatpenen nurlanadı, tağat joq bolsa, küngirttenedi, bälkiy, sönuw hawpi de bar degen. Eger nadandar ol ğibadattın işki sın eskermey qılsa, sonı qılıp jürüp, imanı söner degen.

Menin hawpim bar, olar has osı ğibadat eken, qudanın bizge buyırğanı, biz osını qılsaq, musılmandıq kâmil boladı dep oyladı. Ol ğibadat küzetşisi edi. Jä, küzetşi küzetken nârsenin amandığın oylamay, bir ğana oyaw turmağın qasd qılsa, ol ne küzet? Küzetken nârsesi qayda ketedi? Maqsat küzetilgen nârsenin amandığı, tazalığı emes pe? Ey, işarattan habarsızdar, qara! Bul ğibadattan bir ülkeni - namaz, ol namazdan äweli taharat almaq, onan soñ namazğa şuruwğ qılmaq, ol taharattın aldı istinja edi. Munı bir berik oylap tur. Ayağı eki ayaqqa mäsihpenen bitüwşi edi, bular hämması bolmasa köbi işarat edi. İstinjada k..inizdi juwasız, sizdiñ k..inizdiñ eşkimge keregi joq edi. Onımen sezimdi tazalıqqa iyirgendigiñdi kâmil ıhlasıñdı körsetip, işimniñ saflığınıñ soñında halıq körer, sırtımdı da päk etemin häm közge körinbeytin ağzalarımdı da päk etemin, bul päktiktin üstinde allağa duğa aytamın dep äzirlenesiz.

Endi namazdın atı - salawat, duğa mağınasında degen: Ayaqta, moyında bolğan mäshlar - ol juwmaq emes, özderi de juwuwlı dep körsetken işaratı.

Namazdan äweli qulaq qaqtıñız - eger Allah Tağalanı joğarıda dep, mäkän iyfsat etpeseñ de, begirek sozuw ädepsiz bolıp, künä dariyasına ğarıq boldım, yağni dünüye äwesine ğarıq qılmay qolımnan tart, yağni qutırlıq jârdemderiniñ işaratı. Onan soñ qiyamda turıp qol bağlamaq - qul qoja aldında turmaq - buqara patşa aldında turğannan artıq allanın qadirliğine öziñiñ ğazızdığına ıkrarınıñ beriktigin körsetken işaratı. Qıbılağa qaramaq - äriyne, quday tağalağa eşbir orın mümkin emes bolsa da, zıyratın parız etken orınğa jüzin qaratıp, sondağı duğaday qabıldıqqa jaqın bolar ma eken degen işaratı.

Onan soñ qıyra ät, yağni surahı fatiha oqıysın, munda biraq söz uzaradı. Ol fatiha süresiniñ mağınalarında köp sır bar.

Rüquğ bas urmaq - aldında quda hazirge uqsas, ol da işarat.

Sâjdeler - äweli jerden jaralğanına ıqrarı, ekinşisi - jâne jerge qaytpağına ıqrarı, bas kötermek jâne tirilip, suraw bermegine ıqrarınıñ işaratı.

Qağadat uwl-ahir - duğanın aqırında allağa tahiya, odan täşâhhüd, odan salawat, payğambarımız sallallahu ğalayhi wâssâllämge aytpaq üşin eñ aqırğı sälemmenen tawısasız, yağni Allah Tağaladan ne tilep

duğa qıldıñız. Ol duğa qazinası külli musulmandardı ortaqtastırıp, olarğa da salāmätşilik tilep häm rahmet tilep bitiresiz.

Jä, bul sözden ne ğibrätlendik?

39. Söz

Ras, burınğı bizdiñ ata-babalarımızdıñ bul zamandağılardan bilimi, kütimi, sıpayılığı, tazalığı tömen bolğan. Biraq bul zamandağılardan artıq eki minezi bar eken. Endigi jurt ata-babalarımızdıñ mindi isin bir-birlep tastap kelemiz, älgı eki ğana täwir isin birjola joğaltıp aldıq. Osı küngiler özge minezge osı örmelep ilgeri bara jatqanına qaray sol atalarımızdıñ eki ğana täwir minezin joğaltpay tursa, biz de el qatarına kirer edik. Sol eki minez joq bolğan soñ, älgı üyrengen önerimizdiñ bäri de adamşılıqqa uqsamaydı, şaytandıqqa tartıp baradı. Jurttıqtan ketip bara jatqanımızdıñ bir ülken sebebi sol körinedi.

Ol eki minezi qaysı deseñ, äweli - ol zamanda el bası, top bası degen kisiler boladı eken. Köş-qondı bolsa, daw-janjaldı bolsa, biylik solarda boladı eken. Özge qara jurt jaqsı-jaman özderiniñ şaruwasımen jüre beredi eken. Ol el bası men top basıları kalay qılsa, kalay bitirse, halıqta onı sınamaq, birden birge jürgizbek bolmaydı eken. “Qoy asıñın qolıña al, qolayña jaqsı, saqa qoy”, “Bas-basıña biy bolsa, manar tawğa sıymas-sıñ, basalqañız bar bolsa, janğan otqa küydessiñ” dep maqal aytıp, tilew qılıp, eki tizgin, bir şılırdı berdik sağan, bergin soñ, qayıp buzılmaq tügil, jetpegeniñdi jetiltemin dep, jamandıñın jasırıp, jaqsılığın asıramın dep tırsadı eken. Onı zor tutup, äwliye tutup, onan soñ jaqsıları da köp azbaydı eken. Bäri öz bawırı, bäri öz malı bolğan soñ, şınımenen jetesinde joq bolmasa, solardıñ qamın jemey qaytedi?

Ekinşi minezi - namısqorlıq eken. At atalıp, aruwaq şaqırılğan jerde ağayınğa ökpe, arazdıqqa qaramaydı eken, janın salısadı eken. “Özine ar tutqan jattan zar tutadı” dep, “Az arazdıqtı quwğan köp paydasın ketirer” dep, “Ağayınnıñ azarı bolsa da, bezeri bolmaydı”, “Altaw ala bolsa, awızdağı ketedi, törtew tügel bolsa, töbedeği keledi” desip, “Jol quwğan qazınağa joliğar, daw quwğan pälege joliğar” desip. Käneki, endi osı eki minez qayda bar? Bular da arlılıq, namıstılıq, tabandılıqtan keledi. Bulardan ayırıldıq. Endigilerdiñ dostığı - peyil emes, aldaw, duşpandığı - keyis emes, ne kündestik, ne tınış otıra almağandıq.

40. Söz

Zinhar, senderden bir surayın dep jürgen isim bar.

Oısı, bizdiñ qazaqtıñ ölgen kisisinde jamanı joq, tiri kisisiniñ jaman-dawdan amanı joq bolatuğın qalay?

Qayratı qaytqan şal men jastıñ bäri bitim qıladı, şaldar özdi-özi köp qurbıdan ayrılıp azayıp otırsa da, birimenen biriniñ bitim qılmaytuğın qalay?

Bir eldiñ işinde jamağayındı kisi birge tuwğanday körip, işi eljirep jaqsı körip turıp, elge kelse, äri-beriden soñ qayta qaşqanday qılatuğın qalay?

Jattıñ bir täwir kisisin körse, “jarıqtıq” dep jalbırap qalıp, maqtay qalıp, öz elinde sonan artıq adam bolsa da tanımaytuğın qalay?

Bir jolawşı alıs jerge barsa, barğan eline öz elin maqtaymın dep ötirikti sıbap-sıbap, qayıp kelgen soñ sol barğan, körgen elin, jerin maqtap, ötirikti sıbaytuğın qalay?

Qay qazaqtı körsem de, balası jasıraq bolsa, onıñ basınan pärmene bolıp jürüp, erjetken soñ suwıq tartatuğın qalay?

Birewdiñ ağayını torqalı toy, topıraqtı ölimde, adaldıq berekede alısuwğa tabılmay, barımta alalıq, urlalıq dese, tabıla qoyatın qalay?

Bäygege at qossañ, atıñdı tartıspaytuğın ağayın, atıñ kelse, bāygesine ökpeleytuğın qalay?

Bayağıda birew birewdi palen jasımda kele jatqanda pālen jerge jetkizip salıp edi dep, sonı ölgenşe ayta jürüwşi edi. Oısı künde bul jilği bergen endigi jilğa jaramaytuğın qalay?

Baydıñ balası kedey bolsa, urlıq qıluwğa arlanbaydı, bayğa kirisüwge arlanatuğın qalay?

Eki jaqsı bir elde süyisken dostığında tura alıspaydı. Keybir anturğandardıñ tım-aq tatuw bola qalatın qalay?

Birewdi dosım dep at berip jürseñ, oğan seniñ bir duşpanıñ kelip bir tay berse, buzıla qalatın qalay?

Künde tilin alatuğın dostan keyde bir til ala qoyğan duşpanğa kisisiniñ öle jazdaytuğın qalay?

Köp kisi dosım jetilse eken demeydi, egerde jetilse, bağanağı dosına bir bitimi joq duşpan sol bolatuğın qalay?

Key jurttı aqlı aytarlıq kisini izdep taba almaydı. Qılığın qılığın tanıyтуğın kisiden qaşıp jüretuğın qalay?

Birew birewdikine kelgende üydegi malınıñ bärin de aydap kelip, öz üyine kisi barğanda bar malın dalağa aydap jiberetuğın kalay?

Tınıştıq izdep taba almay jürgen jurtt tınıştıq körse, sätke turmay, tınıştıqtan jalığa qalatuğın qalay?

Eldi pısıq biylegeni nesi? Pısıqtıñ bəri kedey keletuğın nesi?

Toqal qatın ör keletuğın nesi? Keseldi kisi er keletuğın nesi? Kedey kisiniñ ker keletuğın nesi?

Näpsisin tıyıp, boyın toqtatqan kisiniñ jaman atanıp, näpsisi biylep, maqtanğa erip, päle şığarğan kisi mıqtı atanatuğın nesi?

Qazaqtıñ şın sözge nanbay, qulaq ta qoymay, tıñdawğa qolı da tiymey, päleli sözge, ötirikke süttey uyıp, bar şaruwası suwday aqsa da, sonı äbden estip uqpay tınbaytuğın qalay?

41. Söz

Qazaqqa aql berem, tüzeymin dep qam jegen adamğa eki narse kerek. Äweli - bek zor ökimet, jarlıq qolında bar kisi kerek. Ülkenlerin qorqıtıp, jas balaların eriksiz qoldarınan alıp, medreselerge berip, birin ol jol, birin bul jolğa saluw kerek, dünyede köp esepsiz ǵılımnıñ joldarı bar, ärbir jolda üyretüwşilerge berip sen bul joldı üyren, sen ol joldı üyren dep jolğa salıp, mundağı halıqqa şıǵının töletip jiberse, hättä qızdardı da eñ bolmasa musulman ǵılımına jiberse, jaqsı din tanırılıq qılıp üyretse, sonda sol jastar jetip, bul ataları qartayıp sözden qalğanda tüzelse bolar edi. Ekinşi - ol adam esepsiz bay bolarğa kerek. Ataların paralap, balaların alıp, bastapqı aytqanday jolğa salıp, taǵım berse, sonda tüzeler edi. Endi munday halıqtı eriksiz qorqıtıp köndirerlik küş-quwat eşkimge bitpeydi. Ol balanı qazaqtıñ bärin paralap köndirerlik дәwlet bir kisige bitüwge mümkin de emes. Qazaqtı ya qorqıtpay, ya paralamay, aqlımenen ne jırlap, ne sırlap aytqanmenen eşnarsege köndirüw mümkin de emes. Etinen ötken, süyegine jetken, atadan miras alǵan, ananıñ sütimenen bitken nadan-dıq äldeqaşan adamşılıqtan ketirgen. Özderiniñ ırbañı bar ma, pış-pışı bar ma, güwildegi bar ma, dürildegі bar ma - sonısan dünyede eşbir qızıqtı narse bar dep oylamaydı, oylasa da burıla almaydı, eger söz aytsañ, tügel tıñdap tura almaydı, ne köñili, ne közi alañdap otıradı. Endi ne qıldıq, ne boldıq!

42. Söz

Qazaqtıñ jamañılıqqa üyir bola beretuğınınıñ bir sebebi - jumısınıñ joqtıǵı. Eger egin salsa, ya sawdağa salınsa, qolı tiyer me edi? Ol awıl-

dan bul awılğa, birewden bir jılcınıñ mayın surap minip, tamaq asırıp, bolmasa söz ańdıp, quwlıq, sumdıqpenen adam azdırmaq üşin, yaki az-ğıruwşılardıñ keñesine kirmek üşin, paydasız, jumıssız qańğırıp jürüwge qumar. Düniyelik kerek bolsa, adal eñbekke salınıp alğan kisi onday jüristi ittey qorlıq körmey me? Öziniñ kāsibin tastap, kezegendikke salına ma? Maldılar malın öñkey malşılardı, bala-şağağa tapsırıp, qoldağı quday bergen azdı-köpti dawleti qızıqsız körinip, onıñ urı-börige jem bolıp, qarğa-jarğa uşırawına şıdaydı. Pış-pış keñesten qalıp, bir awılğa barıp, quwlıq, sumdıq jasadıp jürüp, tegin tamaq jep, irjında suwdı qısıratuwrı qısdı. Ne üşin deseñ, halıqqa ädet jol bolğan soñ, şaruwağa pısıq, mal bağıwğa, mal tabuwğa pısıq ol önerli kisige qosılmaydı, ya özi päle şıgaruwğa pısıq, ya sondaylardıñ sözün “estigenim”, “bilgenim” dep elge jayıp jürüp, irbañdawğa pısıq önerlilerge qosılğanday körinedi. Sol üşin osı küngi qazaqtıñ iske jaraymın degeni öziniñ azdı-köptisin birewge qosa salıp, “köre jür, közdey jür” dep basın bosatıp alıp, söz ańdıp, tamaq ańdıp, el kezüwge salınadı. Bul kündegige baylıq ta maqtan emes, aqıl, abuyır da maqtan emes, arız bere bilüw, alday bilüw - maqtan. Bul ekewi qolınan kelgen kisi salt attı, sabaw qamşılı kedey de bolsa, az da bolsa ornı törde, maylı atqa, maylı etke qolı jetedi. Jelökpelew, maqtanşaq baylardı: “siz aytsañız, otqa tüsüwge barıñız” dep jeldendirip alıp, şaruwasın qılmay-aq, malın baqqay-aq, sodan alıp kiyimin büteytip kiyip, täwir atın minip alıp, qatarlı bir qurmetke jetip jüre beredi. Ol bay öz tınıştıǵın da bilmeydi, bos şıǵıñdanǵanın da eskermeydi. Bir kisimen söylesse, “munı qaytemiz?” - dep baǵanaǵı anturǵanmen aqıldasadı. Ol sıyırdıñ jorǵası sekildenip, qarayǵanda jalǵız özim bolsam eken deytuǵın niyetimen jāne de aqıldasar dosı köbeyse, qadirim ketip qaladı dep oylap: “Oy, tãñir-ay, sonı bilmey tursız ba? Ol ana quwlıq qoy, bul mına quwlıq qoy” dep, “oǵan büydey salsañ bolmay ma?” dep bar oñbaǵan jawaptı üyretip, amalşılıqtıñ jolın üyretem dep, ol baydın özin kisige senbeytuǵın qıladı. Jāne baydın özine de adam senbeytuǵın boladı. Baydın öz jawabı, öz minezi oñbay turǵan soñ, baǵanaǵı kisi buzılsa, älgi anturǵan baǵanaǵı bayǵa: “Men aytpap pa edim, onı quwlıq söz dep, mine, kördiñ be?” - dep, ekinşide tırp etpeytuǵın qılıp aladı. Endigi jurttıñ aqlı da, tilewi de, hareketi de - osı.

43. Söz

Adam uǵılı eki nãrseden: biri - tãn, biri - jan. Ol ekewiniñ ortalarında bolǵan nãrselerdiñ qaysısı jibili, qaysısı kāsibi - onı bilmek kerek. İşsem, jesem demektin bası - jiybily, uyqtamaq ta soǵan uqsaydı. Az ba, köp pe, bilsem eken, körsem eken degen arzuw, bulardıñ da bası - jibili.

Aqıl, ğılım - bular - kāsibi. Közbenen körüp, qulaqpen estip, qolmen ustap, tilmen tatıp, murınmen iyiskep, tıstağı dünüyeden habar aladı. Ol habarlardıñ unamdısı unamdı qalpımenen, unamsız unamsız qalpımenen, ärneşik öz süretimnen köñilge tüsedi. Ol köñilge tüsirüwşi bağanağı bes nārseden ötken soñ, olardı jayğastırıp köñilde sürettemek. Ol - jannıñ jibili quwatı dür. Bir umıtpastıq jaqsı nārseden köñilge jaqsı äser hasil bolıp, jaman nārseden köñilge jaman äser hasil boluw sekildi nārseler. Bul quwattar äwelde kişkene ğana boladı. Eskerip baqqan adam ülkeytip, ulğaytıp, ol quwattardıñ quwatın zoraytıadı. Eskerüwsiz qalsa, ol quwattıñ qaysısı bolsa da joğaladı, tipti joğalmasa da, az-māz nāse bolmasa, ülken eşnāsege jaramaytın boladı. Kimde-kim sırttan estip bilüw, körüp bilüw sekildi nārselerdi köbeytip alsa, ol - köp jıyğanı bar adam: sınaq, orındısın, orınsızın - bārin de bağanağı jıyğan nāsele-rinen esep qılıp, qarap tabadı. Bulay etip bul hareketke tüsingen adamdı aqıldı deymiz. “Quday tağala özi aqıl bermegen soñ qayteyik?” demek, “quday tağala senimenen meni birdey jaratıp pa?” demek - quday tağala ğa jala jawıp, özin qutqarmaq bolğandığı. Bul - oysız, önersiz nadan adamnıñ isi. Oğan quday tağala körme, esitpe, körgen, estigen nāseñdi eskerme, esiñe saqtama dep pe? Oyın-külkimen, işpek-jemek, uyqta-maqpen, maqtanmen äwre bol da, işindegi qazınañdı joğaltıp, hayvan bol degen joq. Keybirewler aytadı: “Aqıl jibili bolmasa da, talap - jibili. Talap bergen adam aqıldı taptı, talabı joq kisi taba almadı”, -deydi. O da beker. Talap balada da bar, oğan talas qıluwğa bolmaydı. Bağana aytıtq qoy, quwatı basında kişkene boladı, eskermese joğalıp ta ketedi, eskerse, kütüp aynaldırsa, zorayadı dep. Jan quwatımenen adam hasil kılğan önerleri de künde tekserseñ, künde asadı. Köp zaman tekserme-señ, tawıp alğan öneriñnin joğalğandığın jāne öziñniñ ol mezigildegiden bir baska adam bolıp ketkeniñdi bilmey kalasıñ. Qay joğalğan öner: “al, men joğaldım” dep, habar berip joğaladı. Endi kuwsañ, bağanağı äwelgi tabuwiñnan qıyınaraq tiyedi. Jan quwatı deytuğın quwat - bek köp nāse, bārin munda jazarğa uwaqıt sıyğızbaydı. Biraq ärbir önerdiñ tıstan tawıp alıp, işke salğanın, sonıñ tamırın berik ustap turuwğa jarawşı edi. Köp zaman eskermegen adamnan ol bağanağı önerdiñ öziñniñ eñ qızıqtı, qımbattı jerleri joğala bastaydı. Onan soñ köp zaman öitse, sol önerdi saqtaytuğın quwattıñ özi de joğaladı. Onan soñ qayta kāsip qıluwğa bolmaydı. Bul quwattıñ işinde üş artıq kuwat bar, zinhar, sonı joğaltıp aluw jaramas, ol joğalsa, adam uğılı hayvan boldı, adamşılıqtan şıqtı. Birewi orıssa “podvijnoy element” dep ataladı. Ol ne nāse? Ne kördiñ, ne esittiñ, ärneşik bildiñ, sonı tezdikpenen uğıp, uqqandıqpenen turmay, artı qaydan şığadı, aldı qayda baradı, sol eki jağına da aqıldı jiberip qaramaqqā tez qozğap jiberedi. Eger bul bolmasa, köp bilüwge

köp oquw oñdı payda da bermeydi. Kerekti uwaqıtında oylamay, kerekti uwaqıtında qılmay, kerekti uwaqıtında aytpay, dāyım uwaqıtınan keş qalıp, “Äy, ättegen-ay. Üytüwim eken, büytüwim eken” dep, ömir boyı ğafil bolıp-aq otırğanıñ. Birewin orıssa “sila prityagatelnyaya odnorodnogo” deydi. Ol - bir nārseni estip, körip bildiñ, hoş keldi, qazır soğan uqsāğandardı tekseresiñ. Tügel uqsāğan ba? Yaki bir ğana jerden uqsāğandı ğı bar ma? Ąrneşik sol iske bir kelirken jeri bar nārselerdiñ bārin oylap, bilgenin tekserip, bilmegenin surap, oqıp, bōtennen habarlanıp bilmey, tınşıtpaydı. Üşinşisi, orıssa “vpeçatlitelnost serdtsa” deydi, yağni jürekti maqtanşaqtıq, paydakünemdik, jeñildik, salğırttıq - bul tōrt nāsebirlān kirletpey taza saqtasa, sonda sırttan işke barğan ār nārseniñ süreti jürektiñ aynasına anıq rāwşan bolıp tüsedı. Onday nāse tula boyıña jayıladı, tez umıttırmaydı. Egerde bağanağı tōrt nārsemen jürekti kirletip alsañ, jürektiñ aynası buzıladı, ya qıysıq, ya küñgirt körsetedi. Endi onday nārseden oñdı uğım bolmaydı. Ąrneşik tān quwatımenen sırttan tawıp, sırttan saqtaysız, onıñ atı dāwlet edi. Onıñ da neşe türlı keseli, kesepatı bar nārselerin bilmeseñ, saqtay almawşı ediñ ğoy. Soğan uqsāğan iştegi jan quwatımenen jıyğan nārseniñ atı aqıl, ğılım edi ğoy. Onıñ da neşe türlı keseli, kesepatı tiyer nārseleri bar. Onı bilmeseñ, baqpasañ - ayrılasıñ. Jāne ārbir jaqsı nārseniñ ölşewi bar, ölşewinen assa - jaramaydı. Ölşewin bilmek - bir ülken kerek is. Oylanbaq jaqsı, iske tipti salınıp ketken kisi oyın baylay almay, qıyalıy bolıp ta ketkeni boladı. İşpek, jemek, kiymek, külmek, köñil kötermek, quşpaq, süymek, mal jıymaq, mansap izdemek, aylalı bolmaq, aldanbastıq - bul nārselerdiñ bāriñiñ de ölşewi bar. Ölşewinen asırsa, boğı şığadı. “Neniñ qızığın köp izdeseñ, sonıñ küyiğin bir tartasın” degen. Baz mahfi olmaya ol, men aytqan üş quwattıñ işinde ekewi, yağni “sila prityagatelnyaya odnorodnogo” birlān “podvijnoy element” - bul ekewi qosılıp tura turğan nāse, külli payda da bulardan şığadı, uwa külli zarar da bulardan şığadı. Mansap süyiğistik, maqtanşaqtıq, aşuwlansaqtıq, ötirikşilik, osığan uqsāğan ārbir maskünemdikke tartıp, qumar qılıp, aqıldan şığarıp jiberetuğın nārseler osı ekewinen boladı. Bulardı tübegeyletkende jaqsı nārselerdi tübegeyletip, jaman nārselerden, yağni joğarğı aytılmış sekildi adamşılıqtan şığarıp, qumarpazdıqqa salıp jiberetuğın nārseden boydı erte tıyıp aluwğa kerek. Payda, zalaldı ayıratuğın quwattıñ atı aqıl edi ğoy. Bir aqıl quwatıbirlān munı toqtatıp bolmaydı. Hām aqıl, hām qayrat - eki mıqtı quwat qosılıp toqtatadı. Ol ekewi kimde bar bolsa, bağanağı eki quwattıñ ekewi de az bolsa, yaki biri bar, biri joq bolsa, bağanağı eki quwattar - bir bası qattı asaw at, jügensiz tawğa ura ma, tasqa ura ma, suwğa ura ma, jarğa ura ma - quday bilsin, äytewir jolda körgen esti, aqlı durıs adamdar āli de

suramay da qaladı. Sende erik joq. Eki etek jayılp, eki köziñ aspanda, masqara bolıp ketkeniñ ölgeniñşe.

44. Söz

Adam balasınıñ eñ jamanı - talapsız. Talap qıluwşılar da neşe türli boladı. Häm talaptıñ özi de türli-türli. Häm sol talaptardıñ qaysısınıñ soñına tüsse de, birinen biri önerli, turlawlıraq keledi. Üwä, läkin adam balası ya talaptı, ya talapsız bolsın, äytewir “bärekel-dini” kerek qılmaytuğın bolmaydı. Ärneşik, orınsız ba, orındı ma, “bärekel-di” dewşini köñil izdep turadı. Adam balası özi qay jolda, qay maydanda jürse, sol maydandağı kisimen sırlas boladı. Onıñ üşin özge joldağılardan “bärekel-dini” oñdı kütpeydi. Mağan “bärekel-di” dese, osı özimmenen seriktes, sırlas osılar “bärekel-di” der deydi. Talaptıñ işinde adam balası köbinese basına qadir izdep, sol talapta boladı. Birew mal quwıp jatır. Sarañdıqpen, aramdıqpen, äytewir mal tapsam, “Mal tapqan erdiñ jazıǵı joq” deytuğın, “Maldınıñ beti jariq” deytuğın maqalğa senip, halıqtıñ türine qaray, it te bolsa, maldını söge almaydı dep, bul mal häm payda, häm qasiyet boladı boyıma deydi. Munısı ras, qazaqtıñ öz qulqına qarağanda. Biraq adamdıqqa, aqılğa qarağanda, qazaq tügil, köñil jiyirkenetuğın is. Osıǵan oray birew er atanamın, birew qajeke atanamın, birew moldeke atanamın, birewler bilgiş, quw, sum atanamın dep, sol harekette jür. Ärqaysısı qazaqqa yaki biri bar, biri joq bolsa, baǵanağı eki buldamaq ta bolıp, basına “osınım birsıpıra elew azıq bolar” degen talappenen qılıp jür. Munısı qazaqtıñ tamırın ustap-ustap qaraydı dağı, “mınanı alıp kelip berse, qımbat alǵanday eken, osı künde mına bir istiñ biraz pulı bar eken” dep, qazaqtıñ öz betinen oqıp, izdengen talap bolmasa, kitap betinen oqıp izdegen talap emes. Onıñ üşin kitap sözimmenen izdengen talap bolsa, äweli kökirekti tazalaw kerek deydi, onan soñ ğibadat qıl deydi. Qazaqtıñ betine qarap, sodan oqıǵan bolsa, ol talabıñdı qıla ber, kökirekti tim tazalaymın deme, onı kim körıp jatır, işinde qatpar köp bolmasa, qut-berekege jaǵımdı bolmaydı deydi. Endi osıǵan qarap, qaydan oqıp, bilip, umılǵan talap ekenin bilersiñ.

45. Söz

Quday tabaraka uwataǵalanıñ barlıǵınıñ ülken дәleli - neşe mıñ jıldan beri әrkim әrtürli qılıp söylese de, bәri de bir ülken quday bar dep kelgendigi, wä häm neşe mıñ türli dinniñ bәri de ğadalät, mahabbat qudayǵa layıqtı degendigi. Biz jaratuwşısı emes, jaratqan köleñkesine qaray biletuğın pendemiz. Sol mahabbat pen ğadalätke qaray tartpaqpız, sol

allanıñ hikmetin birewden birew anıǵıraq sezbekpen artıladı. İnandım, sendim demek iynandıramın, sendiremin degen emes. Adamşılıqtıñ aldı - mahabbat, ğadalät, sezim. Bulardıñ kerek emes jeri joq, kirispeytuǵın da jeri joq. Ol - yaratqan täñiriniñ isi. Ayǵır biyege iye bolmaqta da mahabbat pen sezim bar. Bul ğadalät, mahabbat sezim kimde köbirek bolsa, ol kisi - ğalım, sol - ğaqıl. Biz janımızdan ğılım şıǵara almaymız, jaralıp, jasalıp qoyǵan närselerdi sezbekpiz, közben körip, aqılmen bilip.

KAYNAKÇA

- Abay Ensiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995.
- Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011.
- Aşa, E.; "Abay Yılı ve Almatı'da Dikkat Çekici Bir Konferans", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 4, Güz, Ankara 1997.
- Aşa, E.; "İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebi Çehresi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997.
- Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Ğılım, Almatı 1967.
- Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zertteveler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995.
- Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993.
- Çınar, A., A.; "Büyük Kazka Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)", Tür Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 3, Bahar, Ankara 1997.
- İbragim, D.; "Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair", Problemi İzuçeniya i Prepodavaniya Tyurskoy Filologii; Preemctvennost Pokoleniy, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy 80-letiyu Akademika M.Z. Zakieva i 10-letiyu kafedri Tatarskoy Filologii Rossiya, Respublika Başkortostan, G. Sterlitamak, 18-20 sentyabrya 2008.
- İbragim, D.; "Klasik Kazak Şairi Abay Kunanbay", İslamî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012.
- İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- İsmail, Z.; Çınar, A., A.; Abay, TÜRKSOY Yayınları, Kamer Matbaacılık, Ankara 1995
- Jumaliyev, Q., J.; Qazaq Ädebiyeti Tariyhınıñ Mäseleleri jäne Abay Poeziyasınıñ Tili, Qazaqtıñ Memlekettik Körkem Ädebiyet Baspası, Almatı 1960.
- Kalkan, İ.; Abay Kunanbay, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C. 26, İstanbul 2002.

- Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Türkleri Vakfı, İstanbul, Aralık 2004.
- Kıdralı, D.; Türkistan'daki Yenileşme Döneminin Öncüsü: Abay, Kardeş Kalemler, Yıl: 7, S.83, Kasım 2013.
- Kıbar, Z.; "Abay'ı Doğru Anlamak", Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir 26-28 Mayıs 2014.
- Kunanbay, A.; Nasihatler (Kara Sözler), Çev.; Zefer Kıbar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.
- Kunanbay, A.; Şiirler, Çev.; Zafer Kıbar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.
- Mirzahmetov, M., M.; Abaytanuv Tarihi, Ana Tili, Almatı 1994.
- Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä.; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sınıbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010.
- Öner, M.; "Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 1, Bahar, Ankara 1996.
- Qazaq Prozası, Hrestomatiya II, 19-20. Ğasırlar, Ğılım, Almatı 2001.
- Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- Süyiñşaliyev, H.; 19. Ğasırdığı Qazaq Ädebiyeti, Mektep, Almatı 1986.
- Süyiñşaliyev, H.; Qazaq Ädebiyetiniñ Tarihi, Sanat, Almatı 1997.
- Uygur, C. V.; Kazakların Büyük Dahisi Abay, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Isparta 1997.

